

גיליון מס' 17 סתיו

2018

כתב עת ישראלית לתקשורת

Media Frames
Israeli Journal of
Communication

כתב עת של האגודה הישראלית לתקשורת

Issue No.17 – Fall
2018

מסגרות מדיה

כתב עת ישראלי לתקשורת

17

עורך
פרופ' הלל נוסק

תשע"ט (סתיו 2018)
האגודה הישראלית לתקשורת

Media Frames
Israeli Journal of Communication
Prof. Hillel Nosssek, Editor

עיצוב השער: ליאור נייגר; ד"ר מתן אהרונ
סדר ועימוד: ד"ר מתן אהרונ
הפצה: האגודה הישראלית לתקשורת
אוניברסיטת בר אילן
בית הספר לתקשורת - בניין לאוטרמן 109
רחוב מקס ואנה ווב - קמפוס האוניברסיטה
מיקוד 5290002

Mail.isca@gmail.com

מערכת כתב העת

פרופ' אלי אברהם, אוניברסיטת חיפה
ד"ר מתן אהרונ, המרכז הבינתחומי הרצליה ואוניברסיטת אריאל בשומרון
ד"ר קרן איל, המרכז הבינתחומי הרצליה
ד"ר תמר אשורי, אוניברסיטת תל אביב
פרופ' בריינה רינה בוגוש, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד"ר דוד לוין, המסלול האקדמי המכללה למינהל והאוניברסיטה הפתוחה
פרופ' אורן מאיירס, אוניברסיטת חיפה
ד"ר לאה מנדלזיס, המכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן
ד"ר עידית מנוסביץ, המכללה האקדמית נתניה
ד"ר עמית קמה, המכללה האקדמית עמק יזרעאל
פרופ' נעמה שפי, המכללה האקדמית ספיר

÷

כל הזכויות שמורות לאגודה הישראלית לתקשורת
אוניברסיטת בר אילן
בית הספר לתקשורת - בניין לאוטרמן 109
רחוב מקס ואנה ווב - קמפוס האוניברסיטה
מיקוד 5290002
טל: 03-5317061
מסת"ב ISSN 2617-5290

האגודה הישראלית לתקשורת נוסדה ב-1996. **מסגרות מדיה** הוא כתב העת האקדמי של האגודה המפרסם מאמרים מקוריים בעברית בכפוף להערכת עמיתים (Peer Review) העוסקים בחקר התקשורת ובמיוחד בחקר התקשורת הישראלית. לצד המאמרים מתפרסמים גם דוחות מחקר, דיונים וסקירות וביקורות ספרים.

עורכי מסגרות מדיה:

פרופ' מוטי נייגר (גיליון 1)
פרופ' עקיבא כהן (גיליונות 2-8)
פרופ' גבי וימן (גיליונות 9-14)
פרופ' הלל נוסק (מגיליון 15)

נשיא כבוד של האגודה: פרופ' אליהוא כ"ץ

יו"ר האגודה: פרופ' חיים נוי

ראשי האגודה בעבר:

פרופ' דן כספי ז"ל (1996-1999)
פרופ' הלל נוסק (1999-2003)
פרופ' יחיאל לימור (2003-2006)
פרופ' מוטי נייגר (2006-2009)
ד"ר נעם למלשטרייך-לטר (2009-2012)
פרופ' חוה תדהר (2012-2015)
פרופ' איתן גלבוע (2015-2018)

מזכיר האגודה: מר אורי מלכין

חברי הוועד המנהל:

פרופ' אורן מאיירס
ד"ר ארנת טורין
גב' חן סבג בן-פורת
ד"ר מתן אהרוני
ד"ר נועם תירוש
פרופ' רפי מן

יו"ר פורום צעירים : גב' חן סבג בן-פורת

תוכן העניינים

א דבר העורך – הלל נוסק

ד דברים לזכרו של פרופ' דן כספי ז"ל – עמית שכטר

דיון

דוד לוי וְעלינא ברנשטיין

1 גבולות הדיסציפלינה ותכני קורסי "מבוא לתקשורת": האם הגיעה כבר התקופה החמישית

משתתפים:

אורנת טורין

דוד לוי

הלל נוסק

אשרת ששוני- בר לב

דניאל דור

מאמרים מקוריים

רונית טל-בלום, יריב צפתי וגבי וימן

20 מעצים או מחליש? הקשר בין חשיפה למיסגור התקשורתי לבין הון פסיכולוגי ורווחה נפשית

איילת כהן

50 ייצוג עצמי של אנשים עם מוגבלויות: מגבול הקהל, אתגור הנורמות האסתטיות והדהוד אירוני

חננאל רוזנברג

69 'החייל אינו זמין כעת': טירונות צבאית, מוסדות טוטליים והטלפון הסלולרי

דוד לוי

94 על אלף מילים ששיבשו תמונות – שגגות ודיאלוג בעקבות פרסום מידע ממצלמות מעקב

בשדה מחקר התקשורת: דוחות מחקר

האמה אבו-קשק

116 הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי

חיים פרנקל

125 **תקשורת קהת שיניים; קביעת סדר היום הצבאי-ביטחוני בישראל בעתות שגרה**

יואב קניאס

134 **מין, מדע, מדיה: ניתוח ההיבטים הפומביים של הייעוץ המיני בעיתונות הייעודית העברית**

סקירות ספרים

סקירה על ספרו של מוטי נייגר

מוציאים לאור כמתוכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית בישראל (1910-2010)

144 **עוזי אלידע**

156 **רפי מן**

סקירה על ספרה של מיכל פיק חמו

מולדת פצועה: שינויים בייצוג הטראומה בקולנוע הישראלי

162 **מתן אהרונ**

170 **דוד לוין**

סקירה על ספרה של כלילה מגן

חשופים בעלטה - המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית

175 **אודי לב**

184 **חיים פרנקל**

תקצירים לועזיים

Ronit Tal-Bloom, Yariv Tsfati & Gabriel Weimann

The association between exposure to crisis-event framing, Psychological-capital and subjective well-being 190

Ayelet Kohn

**Self-presentation of people with disabilities: Disabling of the viewers,
challenging aesthetic norms, and ironic echoing mention** 191

Hananel Rosenberg

**"The Soldier Is Currently Unavailable": Basic Military Training, Total
Institution
and the Smartphone** 192

David Levin

**On a Thousand Words that Disrupted Pictures: Errors and Dialogue in the
Wake of Released Surveillance Camera Footage** 193

194 הנחיות להגשת מאמרים, דוחות מחקר וספרים לסקירה לפרסום בכתב העת

דבר העורך

בשעה טובה, ואחרי תהליך ארוך וממושך, אני שמח להציע לחברי האגודה הישראלית לתקשורת ולקוראים הנאמנים של "מסגרות מדיה", גם אלה שאינם חברי האגודה, את גיליון מספר 17.

כמיטב המסורת, הגיליון עולה לאתר האגודה ולרשת לאחר עבודת שיפוט ושיפוט חוזר של המאמרים ובחירתם של המתאימים ביותר למטרותיו של כתב העת ולקהל היעד העיקרי שלו, הלא הם חברי האגודה הישראלית לתקשורת.

גיליון זה לא היה עולה לרשת ללא השתתפותם ותרומתם המקצועית והמסורה של השופטים האנונימיים המעריכים את התאמתם של המאמרים לפרסום בכתב העת. תהליך השיפוט הוא אנונימי כפול, כלומר גם לשופטים וגם לכותבים, ונעשה באופן מעמיק ויסודי ובעיקר באופן בונה ומקדם. אני מבקש להודות לשופטים על ההיענות המהירה והעניינית, על התוכן המפורט והמעשיר של הערכתם ועל העמידה בלוחות הזמנים.

גיליון זה הוא השני המופק ללא כל סיוע כספי וכל הפעולות הכרוכות בהוצאתו לאור, כולל העריכה הלשונית וההפקה, נעשו בהתנדבות מלאה. כאן המקום להודות לד"ר אבשלום גינוסר, בשמי ובשם הכותבים והקוראים, על כך שהסכים להתנדב גם הפעם לערוך לשונית את כתב העת ועשה עבודה מעולה ומהירה, על כך יעידו כל כותבי המאמרים.

תודה מיוחדת שלוחה לד"ר מתן אהרוני על ההפקה המקצועית והיעילה של הגיליון, גם הוא בהתנדבות מלאה. תודה לחברי המערכת שתרמו רעיונות לקידום כתב העת ונענו ברצון לשיפוט ולהערכה במקרים מורכבים.

הגיליון שלפניכם, פותח בדברים לזכרו של פרופ' דן כספי ז"ל מפרי עטו של עמית שכטר. כפי שהתחייבנו בגיליון הקודם, שיצא לאור בסמוך למותו של דן, אנו מבקשים לכבד את זכרו בגיליון זה כמי שהיה ראשון יושבי הראש של האגודה ומעמודי התווך של התחום בישראל. אני משוכנע שהיה שמח להשתתף, או לפחות להגיב לדברים שעלו בדיון על השאלה: האם יש דור חדש של תיאוריות בחקר התקשורת, המחייב חשיבה מחודשת על הוראת קורסי היסוד בחקר התקשורת.

מה בגיליון :

השאלה האם התקשורת היא תחום ידע אקדמי ייחודי ועצמאי עומדת במוקד הדיון הפנימי והחיצוני שהתגבר עם הופעת האינטרנט והמדיה הדיגיטליים החדשים. עלינא ברנשטיין ודוד לוי יזמו דיון בנושא במהלך כנס האגודה והזמינו מגוון של חוקרי תקשורת להתייחס לשאלה. הדיון הוקלט ושוקלט ביוזמתה של ארנת טורין וכל אחד מהמשתתפים התבקש לערוך את דבריו לכלל מאמר דעה בהיקף של כ-1500 מילה. עלינא ודוד הקדימו וערכו את הדיון תחת הכותרת: **גבולות הדיסציפלינה – ותכני קורסי "מבוא לתקשורת": האם הגיעה כבר התקופה החמישית?**

בדיון השתתפו: ארנת טורין, דוד לוי, הלל נוסק, אשרת ששוני- בר לב ודניאל דור, והוא מובא בפניכם בגיליון זה. בהמשך ליוזמה זו, נפתח מדור חדש בכתב העת – דיון. אתם מוזמנים להגיב לדברים במאמרי דעה על נושא הדיון באותו היקף. בהמשך, נציע נושאים נוספים לדיון ובכך, אני מקווה, נקדם את השיח בינינו על נושאים שבמוקד הדיון והעיון של תחום הידע ואולי נתרום בכך גם לביסוסו.

בפרק המאמרים המקוריים, מוצעים לכם ארבעה מאמרים מתחומים שונים: מתחום התקשורת הפוליטית מוצע מאמר של רונית טל בלום, יריב צפתי וגבי וימן, **מעצים או מחליש? הקשר בין חשיפה למיסגור התקשורתי לבין הון פסיכולוגי ורווחה נפשית**. המאמר מציע, כי החשיפה למיסגור תקשורתי משפיעה על תחושות ותפיסות פסיכולוגיות, כמו הון פסיכולוגי ותחושת רווחה סובייקטיבית.

מתחום הסיקור של קבוצות מיעוט, מובא מאמרה של איילת כהן, **ייצוג עצמי של אנשים עם מוגבלויות: מגבול הקהל, אתגור הנורמות האסתטיות והדהוד אירוני**. המאמר בוחן טקסטים מגוונים של אנשים עם מוגבלות במדיה שונים ומציע לחברה "הרגילה" שלוש דרכים המשלימות זו את זו להתמודדות: מגבול (disabling) של הצופים, אתגור הנורמות האסתטיות הרווחות שעליהם חונכו, והדהוד אירוני.

מתחום חקר העיתונות, מוצג מאמרו של דוד לוי, **על אלף מילים ששיבשו תמונות – שגגות ודיאלוג בעקבות פרסום מידע ממצלמות מעקב**. במאמר נטען, כי בניגוד לדעה השכיחה בספרות, ההסתמכות על מצלמות המעקב עלולה לפגוע בהיררכיית המקורות המסורתית ולתת מקום לקולות נוספים, ובלבד שיבססו את טיעוניהם על מה שאפשר לראותו. המחקר גם מחדד את הפוטנציאל של העיתונות המודפסת בעידן השידור המיידי.

ומתחום התקשורת הבינאישית המתווכת, מובא מאמרו של חננאל רוזנברג, **'החייל אינו זמין כעת': טירונות צבאית, מוסדות טוטליים והטלפון הסלולרי**. המאמר מראה, כי המפקדים סבורים שלטלפון הנייד המצוי בידי הטיירונים יש השפעה שלילית על החיברות שלהם ועל הפיכתם לקבוצה מגובשת. להערכת החוקר, השימוש בסלולרי הוא ביטוי להתנגדותם של הטיירונים לפרקטיקות השליטה, הפיקוח והקולקטיביזציה, שאותן מפעיל הצבא, כ"מוסד כוללני", במטרה להפשיט את הטיירונים מזדהויותיהם הפרטיקולריות. אך בה בעת הוא גם משמש להרחבת הפיקוח ולאישור הסדר ויחסי הכוח המוסדיים.

במדור דו"חות מחקר, מובאים סיכומים של שלוש עבודות דוקטורט: עבודת הדוקטורט של האמה אבו-קשק: **הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי**; עבודת הדוקטורט של חיים פרנקל: **תקשורת קהת שיניים: קביעת סדר היום הצבאי-ביטחוני בישראל בעתות שגרה**; ועבודת הדוקטורט של יואב קניאס: **מין, מדע, מדיה: ניתוח ההיבטים הפומביים של הייעוץ המיני בעיתונות הייעודית העברית**. הכותרות של העבודות מדברות בעד עצמן ומרחיבות את הידע והדעת, כל אחת בתחומה.

במדור סקירת הספרים, מובאות כמיטב המסורת שתי סקירות לכל אחד משלושת הספרים שנסקרים. סקירותיהם של רפי מן ועוזי אלידע על ספרו של מוטי נייגר: **מוצאים לאור כמתווכי תרבות: היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית בישראל (1910-2010)**. סקירותיהם של מתן אהרונ ודוד לוין על ספרה של מיכל פיק חמו: **מולדת פצועה: שינויים בייצוג הטראומה בקולנוע הישראלי**, וסקירותיהם של אודי לבל וחיים פרנקל על ספרה של כלילה מגן: **"חשופים בעלטה - המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית**.

לא נותר לי אלא לברך על המוגמר ולאחל קריאה מעשירה ומהנה!

הלל נוסק

דברים לזכרו של פרופ' דן כספי ז"ל

"והמשכיל בעת ההיא ישמיע קולו" – לזכרו של דן כספי ז"ל

עמית שכטר*

ה"עת הרעה" ביחסי השלטון והתקשורת בישראל, מסוג התקופות שהנביא עמוס היה ממליץ בהן למשכיל שיסכור את פיו, ימיה כימי המדינה. דוד בן-גוריון שלט בעיתונות הכתובה דרך "ועדת העורכים" שמיסד, ובאלקטרונית ישירות דרך עוזריו; מנחם בגין ויצחק שמיר מינו את דובריהם לעמוד בראש השידור ה"ממלכתי" ובתקופת האחרון אף נסגר עיתון לשלושה ימים על חשיפת פרשת רצח מחבלים שבויים; ואילו בנימין נתניהו בפעולת צבת הקים לעצמו עיתון במימון מיליארדר מקורב שיחולק חינוך בקרנות הרחוב וגם הטיל אימה על השידור האלקטרוני תוך ניסיונות חוזרים ונשנים לסגור את השידור הציבורי.

מעטים מבין משכילי שנות המדינה בלטו בהשמעת קולם למול המתקפה הנמשכת על אמצעי התקשורת כמו פרופסור דן כספי, שהלך לעולמו לפני כשנה. כספי, יליד רומניה (למשפחת כספאו) שעלה ארצה ב-1960 עם הוריו כשהוא בן 14 ובגר בבאר שבע, עשה את לימודיו הגבוהים באוניברסיטה העברית בירושלים. את הדוקטורט בהנחיית הפרופסורים אליהוא כ"ץ ועמנואל גוטמן בנושא "תפיסת חברי הכנסת את דעות הציבור" השלים ב-1976. במהלך הקריירה האקדמית שלו כיהן כמרצה באוניברסיטת בר אילן ובאוניברסיטה העברית, כמרצה בכיר ופרופסור חבר באוניברסיטה הפתוחה, ולבסוף כפרופסור מן המניין וראש המחלקה לתקשורת באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, שעם מייסדיה נמנה. בנוסף, כיהן במעמד אורח במוסדות רבים, החל בהשתלמות בתר הדוקטורט שעשה במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (M.I.T) ודרך מינויים זמניים באוניברסיטאות מנצ'סטר, ביה"ס הלונדוני לכלכלה ומדע המדינה (L.S.E), אוניברסיטת ראטגרס, אוניברסיטת פאריז ואוניברסיטת תל אביב.

לאורך קרוב ל-40 שנות קריירה אקדמית, היה כספי אחד ממלומדי התקשורת המוכרים בישראל. בולטותו הייתה פועל יוצא של מעמד ייחודי שקנה לו, הן בהנחת היסודות להוראת התקשורת בהשכלה הגבוהה בישראל והן במעורבותו בחיים הציבוריים תוך העמדת הידע הרחב שרכש בשנות מחקר ארוכות לטובת האינטרס הציבורי. בין היתר ניתן לזקוף לזכותו את הקמת האגודה הישראלית לתקשורת באמצע שנות ה-90, בה שירת כיו"ר הראשון.

* פרופ' עמית שכטר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

לצד אלה עסק בעבודה מחקרית שתרמה להעשרת ארון הספרים התקשורתי הישראלי בתחומי דעת הקהל, התקשורת הפוליטית, מוסדות התקשורת והתקשורת למיעוטים.

בתחילה בעצמו, ואחר כך יחד עם שותפו העיקרי לכתיבה ומחקר, פרופ' יחיאל לימור, חיבר כספי סדרה של ספרי לימוד (text books) ומקראות שעשו את האוניברסיטה הפתוחה למוסד מרכזי שכמעט אין בלתו להוראת התקשורת בישראל. שנותיו באוניברסיטה הפתוחה הקבילו לתחילת ההתפתחות של לימודי התקשורת לתואר ראשון בישראל. בזו אחר זו נוסדו בראשית שנות ה-90 תוכניות לימודים באוניברסיטה העברית בירושלים, במכללה למנהל, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת תל אביב. בכל התוכניות האלה שימשו ספריו: *תקשורת המונים: תקשורת בין-אישית ותקשורת המונים*, *אמצעי התקשורת המודפסים, קולנוע רדיו וטלוויזיה* (כרך א') (כספי, 1993); *תקשורת המונים: השפעות של תקשורת המונים, הקהל של תקשורת המונים* (כרך ב') (כספי, 1995); *ותקשורת המונים: מוסד התקשורת - היבטים תיאורטיים, ארגוניים ותפקודיים* (כרך ג', יחד עם י. לימור) (כספי ולימור, 1995), *כספרי היסוד בשיעורי המבוא לצד המקראה שערך* (שבה בעיקר חומרים מתורגמים רבים), *תקשורת המונים: זרמים ואסכולות מחקר ואמצעי תקשורת ההמונים בישראל* (יחד עם י. לימור). בנוסף, ערך שתי מקראות נוספות בהוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר: *דמוקרטיה ותקשורת בישראל* (1998), *שפורסם בארבע מהדורות ותקשורת ופוליטיקה בישראל* (2007).

את ראשית דרכו המחקרית עשה כספי בתחום שירש ממנחיו בעבודת הדוקטורט: *תקשורת ודעת קהל*. במיוחד התרכז בקשר שבין פוליטיקאים ואמצעי התקשורת, חיבור שאליו יחזור גם בפעילותו הציבורית שנים אחר כך. הפרסום האקדמי הראשון שלו, שנעשה ביחד עם דינה גורן ועקיבא כהן (Goren, Cohen & Caspi, 1975) בעת שהיה עדיין סטודנט באוניברסיטה העברית והם אנשי סגל, דווקא היה מחקר עיתונות קלאסי מהסוג שלא איפין את דרכו המחקרית המאוחרת. המחקר, שניזון תוך כדי מלחמת יום כיפור ונערך במהלכה, ניתח 108 שאלונים שמולאו בידי עיתונאים ישראליים וזרים שסיקרו את המלחמה. ההיערכות המהירה למחקר במהלך המלחמה, שפרצה כידוע במפתיע (לפחות מבחינת אזרחי המדינה), חשפה שעיתונאים זרים מוצאים את מקורות המידע הרשמיים של ישראל כמועילים יותר לסיקור מאשר עיתונאים ישראליים. החוקרים סברו שיש לכך שני הסברים אפשריים: לעיתונאים הזרים לא היו מקורות אחרים בגלל זרותם וקשיי השפה, אך בה בעת נדמה היה לעיתונאים הזרים שהממסד הישראלי מעוניין יותר לסייע דווקא להם על פני עמיתיהם המקומיים.

עם יחיאל לימור, כאמור שותפו העיקרי לכתיבה, החל כספי לעבוד גם סביב מלחמת יום כיפור (Caspi & Limor, 1978). אלא שמחקר זה שנכתב בעת שהיה מרצה באוניברסיטה העברית ולימור משמש

ככתב המדיני של "מעריב", כבר שייך היה לתחום התקשורת הפוליטית, שהיה כאמור אחד מתחומי המחקר העיקריים של כספי, במיוחד בראשית דרכו. במחקר זה רואינו 83 מחברי הכנסת השביעית ו-101 מחברי הכנסת השמינית, שתי כנסות שחצצה ביניהן מלחמת יום כיפור. השאלה שביקשו כספי ולימור מענה לה הייתה מידת ההסתמכות של חברי הכנסת על אמצעי התקשורת ככלי להבנת דעת הקהל. המחקר העלה כי חברי הכנסת השתמשו בעיתונות הכתובה יותר מאשר ברדיו ובטלוויזיה (שהיו אז כולם בידי רשות השידור), וקראו בעיקר ארבעה עיתונים: *הארץ*, *מעריב*, *ידיעות אחרונות* ו-*הצבר*. תוך הסתמכות יתר על הראשון. עם זאת, בעקבות המלחמה ניכרת הייתה הסתמכות גדלה של חברי הכנסת על הטלוויזיה כמקור מידע.

את התפנית לעיסוק במוסדות התקשורת עשה כספי כבר בראשית שנות ה-80 עם פרסום מאמרו על תפקיד התקשורת בקביעת סדר היום הפוליטי בישראל (Caspi, 1982). תהליך המעבר מהעיסוק בתקשורת פוליטית למחקר המתרכז בתיפקודי התקשורת ומוסדותיה נעשה כאן על ידי ניתוח עיצוב סדר היום של חברי הכנסת על ידי התקשורת. כספי בחן 4682 שאלות שהגישו חברי כנסת במושב השני של כל אחת משבע הכנסות הראשונות. הממצאים הראו שבין הכנסת הראשונה לשביעית גדל חלקן של השאלות שהתבססו על מידע בכלי התקשורת מ-8 אחוזים מכלל השאלות במושב ללמעלה מ-50 אחוזים. הממצאים גם הראו כי למרות שהשפעתם של כלי התקשורת המפלגתיים בהקשר זה נותרה קבועה לאורך השנים, כוחם של העיתונים הבלתי תלויים – *הארץ*, *מעריב* ו-*ידיעות אחרונות* – גדל.

אלא שהתנועה העיקרית לכיוון המוסדי נעשתה כאשר היה כספי הראשון לזהות את המעמד המרכזי שרכשו העיתונים המקומיים בשנות ה-80 והראשון לעגן את המעמד הזה במחקר האקדמי. תחילה בפירסום בכתב העת האירופי *Gazette* (Caspi, 1984) ואחר כך בספר *Media Decentralization: The Case of Israel's Local Newspapers* שפורסם ב-1986 (Caspi, 1986). לצורך מחקרו סקר כספי 120 עיתונים מקומיים שיצאו לאור בשנות ה-60 וה-70 וביקש להצביע כיצד עלייתם שיקפה מגמות של ביזור שהחלו להתעורר בחברה הישראלית. הספר עסק הן בתהליך המיסוד של העיתונים עצמם – ברובם המכריע שבועונים – והן בהתפתחות קהל הקוראים שלהם, אזרחים ופוליטיקאים.

במחקר על העיתונות המקומית עשה דן כספי שימוש לראשונה במודל שפיתח וכינה "מודל הלוויין". הוא תיאר כיצד כלי תקשורת מהווים לוויינים של הקהילות אותם הם משרתים, לוויינים בעלי קשרי גומלין עם הקהילה המזינה אותם בסיפורים אותם הם משדרים בחזרה אליה. הוא הרחיב את ההשאלה כך שתתאר את העיתונאים כ"אנטנות", את עורכי המקומונים כ"טרנספונדרים" הממיינים את כל המידע המועלה אליהם ומורידים מטה חזרה לקהילה רק את כמות המידע האפשרית במסגרת

התכולה שלהם. השימוש בהשאלות אפיין גם המשך עבודתו של כספי, ובלט בספר: "המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990" (כספי ולימור, 1992) שזכה לתפוצה הרחבה ביותר מבין ספריו אשר נכתב אף הוא בצוותא עם יחיאל לימור. אמצעי התקשורת, לפי המודל שהוצע בספר, הם ה-"מתווכים" בין השלטון ובין האזרחים. כספי ולימור טענו כי אף שאמצעי התקשורת בישראל שיקפו את המודל המוכר בעולם כמודל "האחריות החברתית" (Siebert, Peterson & Schramm, 1956), היו בהם אלמנטים של המודל "ההתפתחותי" (Altschull, 1984), שהולידו בסופו של יום מודל ישראלי ייחודי – מודל "התיווך".

בעשור הראשון של שנות ה-2000 הגיב דן כספי בכתיבתו לעלייתו של גורם תקשורת חדש – התקשורת האלקטרונית. הוא אף יזם אוסף ערוך ומגוון (ביחד עם ד"ר טל סמואל-עזרן) שריכזו מחקרים מארבע קצוות תבל שעסקו במגוון רחב של מדיה חדשים, דרכי השימוש בהם, והשפעת התרבות על הבחירה ביניהם שעושים המשתמשים (Samuel-Azran & Caspi, 2008). במאמרו הראשון בנושא (כספי, 2007) העלה את קווי הדמיון בין העיתונות המקומית והעיתונות האלקטרונית בישראל: "שניהם עוררו ומעוררים פחדים בממסד התקשורתי, שניהם סבלו וסובלים מדימוי כללי נמוך, ושניהם מדירים את שנתם של קברניטי הממסד העיתונאי" (כספי, 2007, עמ' 31). באותו הזמן עמד כספי גם על ההבדל החשוב והעקרוני ביניהם: "המקומונים הינם עוד אופציה באמצעי תקשורת המודפס, ואילו עיתוני אינטרנט מתנהגים כאמצעי תקשורת חדש אשר מאיים על עתידו של אמצעי התקשורת הוותיק" (שם, בעמ' 32). דווקא הבחנה זו בדבר תהליך ההחלפה של העיתונים הוותיקים באמצעי תקשורת חדשים, הוליכה את דן כספי לבחון את תפוצתם של האחרונים ולהגיע למסקנה כי "ככל שמפת התקשורת ממשיכה לתסוס ולהתערען, תאגיד תקשורת מצליחים להרחיב את בעלותם הצולבת גם על אמצעי התקשורת החדש ובכך לשמור על מעמדם ההגמוני במרחב הציבורי" (כספי, 2011, עמ' 44).

ואכן, העיסוק בבעלויות הצולבות, בריכוזיות של כלי התקשורת, ובהשלכותיהם על המשטר הדמוקרטי בישראל היו מהנושאים בגינם קנה לעצמו כספי מעמד גם בציבוריות הישראלית שמחוץ לכתלי האקדמיה. עם תחילת המהלכים להקמתו של ערוץ מסחרי בטלוויזיה, נמנה כספי עם קבוצה קטנה של אינטלקטואלים ופקידי ציבור שהתריעו מפני המגמה שהסתמנה לפיה יעבור ערוץ הטלוויזיה המסחרי הבודד הזה לשליטתם של בעלי העיתונים. קולו הציבורי שתרם רבות גם להצלחת המאבק ולצמצום חלקם של העיתונים בערוץ, החל להישמע על גבי פלטפורמות נוספות. בולט במיוחד היה המאמר "האזרח נון-מס" שפרסם ב-8 באוקטובר 1992, בשיא המאבק על כללי המכרז שיאפיינו את הערוץ השני בשנים לבוא, בעיתון "חדשות". במידה מסוימת של אירוניה כדאי להזכיר ש"חדשות" היה הקורבן הראשון של הערוץ המסחרי ונסגר ימים ספורים לאחר עלייתו לאוויר.

את מאמרו פתח כספי במלים "בימים שבהם פניו העגלגלות של האזרח קיין שבות וכובשות את המסד הגדול, מצחקק לו עמיתו הישראלי ושבע ההישגים - האזרח נון מס" (כספי 1992). לא קשה היה לנחש מיהו אותו "נון מס", אותו תיאר כספי בלשון ציורית כבעלים של "עיתון שיש לו מדינה" אשר "לוטש [...] עיניים רעבות לעבר ערוץ 2". בלשון מושחזת ואמיצה חבט כספי במאמרו שנכנס לפנתיאון האקטיביזם האקדמי הישראלי בפוליטיקאים המשחירים לפתחו של "נון מס", בעיתונאים שהתפתו לקבל משרות בערוץ העתידי בתמורה להשתקת קולם הביקורתי, ולא פחות מכך באקדמיה, ובמיוחד במחלקה ללימודי תקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בה צמח, שהסכימה לקבל תרומה נדיבה ולהיקרא על שם אביו של "נון מס".

ייתאמר לזכותם של כמה מקובעי המדיניות שדמותו הביקורתית של כספי ועמדותיו הנחרצות לא מנעו את היוועצותם התכופה בו, אלא להיפך. פחות מעשור לאחר שרכש מוניטין כלוחם בריכוזיות התקשורת, מונה דן כספי כחבר בוועד המנהל של רשות השידור. המינוי אמנם הפתיע ובתחילה הרתיע אותו, כי חשש ש"המסד מנסה להשתיק את מבקריו" ואף תהה אם "אוכל לשמור על עצמאותי" (כספי, 2005, עמ' 8), אולם מיד התרצה ונטל על עצמו את המשימה. את שלוש השנים שעשה בוועד המנהל באחת מהתקופות הקשות שידעה הרשות, תיעד אחר כך בספרו *סליחה תקלה! דעיכתה של רשות השידור* (כספי, 2005). התיזה הבסיסית שהעלה כספי בספרו, הייתה שהבעיה של רשות השידור טמונה בזיקה העמוקה שבינה ובין הפוליטיקה, או יותר נכון, הפוליטיקאים. אלא שכספי לא הסתפק בהצבת התיזה, הוא ניסה גם להוכיח אותה ונדרש לשם כך לשילוב מאתגר במיוחד: גם צופה וגם משתתף, גם פרשנות אקדמית וגם מסמך אנתרופולוגי. ספרו זה בהחלט פתח צוהר לרשות השידור וחשף את קרביה באופן שלא נעשה בעבר.

מתוך מגוון הנושאים שעניינו את כספי במהלך הקריירה האקדמית הענפה שלו, סוגיית שימושי התקשורת של מהגרים בישראל יכולה להיחשב כסגירת מעגל. כספי חזר לבאר שבע בעשור הסיום של הקריירה העשירה שלו, העיר בה נקלט כמהגר בנעוריו, ובמחקריו האחרונים עסק בנושאים שוודאי העסיקו אותו בנעוריו. תחילה חבר לפרופ' עקיבא כהן (עמו חיבר כזכור את מאמרו הראשון) ולפרופ' חנה אדוני, ויחדיו ערכו מחקר מקיף, שאף הפך לספר (Adoni, Caspi & Cohen, 2006) המשווה בין שימושי המדיה של מהגרים מברית המועצות לשעבר וערבים-ישראלים, שתי קבוצות המיעוט הדומיננטיות בישראל מאז ראשית שנות ה-90. עם שותפת המחקר האחרונה שלו פרופ' נלי אליאס, חיבר מאמר משותף המבחין בין אמצעי תקשורת מטעם המהגרים לאמצעי התקשורת למען המהגרים (Caspi & Elias, 2011). מאמרם זה כמו גם הספר שערכו (Caspi & Elias, 2013) ובו קיבצו מאמרים רבים על שימושי מהגרים ומיעוטים במדיה בישראל, הניחו נדבך נוסף בספרות ענפה זו.

דן כספי ייזכר בקהילת חוקרי התקשורת, מורי התקשורת והעוסקים במקצועות התקשורת, בזכות שלושת המרכיבים של אישיות האקדמאי האידאלי: חוקר, מורה, ואזרח. תרומתו לקהילה האקדמית, השפעתו על דורות של מורים, והמשקל של עמדותיו הציבוריות במסגרת המאבקים לשמירה על תקשורת חופשית במדינה דמוקרטית, עוד יוסיפו להדהד בשנים לבוא. יהי זכרו ברוך.

רשימת המקורות

- כספי, ד' (1992), האזרח נון-מם, **חדשות**, 8.10.1992. ניתן לראות ב: <https://www.themarker.com/advertising/1.3427015>
- כספי, ד' ולימור, י. (1992), **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**. סדרת אשכולות. תל-אביב: עם עובד.
- כספי, ד' (1993), **תקשורת המונים: תקשורת בין-אישית ותקשורת המונים, אמצעי התקשורת המודפסים, קולנוע ורדיו וטלוויזיה (כרך א')**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (1995), **תקשורת המונים: השפעות של תקשורת המונים, הקהל של תקשורת המונים (כרך ב')**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' ולימור, י' (1995), **תקשורת המונים: מוסד התקשורת - היבטים תיאורטיים, ארגוניים ותפקודיים (כרך ג')**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (עורך) (1995), **תקשורת המונים: זרמים ואשכולות מחקר**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (עורך) (1997), **דמוקרטיה ותקשורת בישראל**. תל-אביב: מכון ון-ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד
- כספי, ד' ולימור, י' (עורכים) (1998), **אמצעי תקשורת המונים בישראל**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה
- כספי, ד' (2005), **סליחה תקלה! דעיכתה של רשות השידור**. מבשרת ציון: צבעונים
- כספי, ד' (2007), "העיתונות המקוונת בישראל – מיון ראשוני. מתוך: ת. שוורץ-אלטשולר, (עורכת) **עיתונות דוט. קומ: עיתונות מקוונת בישראל**. עמ' 31-50. ירושלים ובאר שבע. המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז בורדה לתקשורת חדשנית.
- כספי, ד' (עורך) (2007), **תקשורת ופוליטיקה בישראל**. תל-אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד
- כספי, ד' (2011), **מבט חדש על עיתונאות מקוונת בישראל: לקראת ביצור הגמוניה קיימת. קשר 41**, 34-46.
- Adoni, H., Caspi, D. and Cohen, A. A. (2006) *Media, minorities and hybrid identities: The Arab and Russian communities in israel*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Altschull, J.H. (1984), *Agents of power: The media and public policy*. White Plains, NY: Longman.

- Caspi, D. (1982). The agenda-setting function of the Israeli press. *Knowledge*, 3(3), 401-414
- Caspi, D. (1984). Media Decentralization in a Centralized System: The Case of the Local Press In Israel. *Gazette*, 31, 171-184.
- Caspi, D. (1986). *Media decentralization: The case of Israel's local newspapers*. New Brunswick, NJ: Transaction
- Caspi, D. & Elias, N. (2011). Don't patronize me: Media-by and media-for minorities. *Ethnic and Racial Studies* 34(1), 62-82
- Caspi, D. & Elias, N. (eds.) (2013). *Media and Ethnic Minorities in the Holy Land*. London: Vallentine-Mitchell
- Caspi, D. & Limor, Y. (1978). How the Yom Kippur War Affected Israeli Legislators' Media Exposure. *Journalism Quarterly*, 55. 474-480.
- Goren, D., Cohen, A. A. and Caspi, D. (1975). Reporting the Yom Kippur War from Israel. *Journalism Quarterly*, 52, 199-206.
- Samuel-Azran, T. & Caspi, D. (eds.). (2008) *New media and innovative technologies*. Beer Sheva and Mevasseret Zion: Ben-Gurion University Press and Tzivonim Publishers
- Siebert, F. Peterson, T. and Schramm, W. (1956). *Four theories of the press: The authoritarian, libertarian, social responsibility, and soviet communist concepts of what the press should be and do*. Urbana, IL: University of Illinois Press.

דיון

גבולות הדיסציפלינה ותכני קורסי "מבוא לתקשורת": האם הגיעה כבר התקופה החמישית

הקדמה

דוד לוין¹ ועלינא ברנשטיין²

לפני מאה וחמישים שנים, החל תהליך חלוקת מדעי החברה לדיסציפלינות: סוציולוגיה, אנתרופולוגיה ומדע המדינה. תהליך זה הוביל ברבות הימים להגדרת תחומי דעת מסוימים כ"תחומי משנה" ולצירופם לאחת מהדיסציפלינות (כמו מדיניות ציבורית כתחום נלווה למדע המדינה). באותן שנים, גם עוצב "תקשורת" – כתחום ידע אקדמי ייחודי: הוא אמנם אינו עומד בפני עצמו כיוון שהוא שואב מושגים ותיאוריות, ואף חוקרים ומורים, מדיסציפלינות אחרות, בעיקר ממדעי החברה, אך בכל זאת זהו תחום שמאותת על עצמאות, כיוון שקיימים אנשים המגדירים את עצמם כחוקרי תקשורת, מתקיימים חוגים לתקשורת ונכתבות ומאושרות תוכניות לימוד בתקשורת. תהליכים מוסדיים אלו עיצבו אפוא תחום דעת המתקשה להגדיר את גבולותיו הדיסציפלינאריים, הגם שהעוסקים בו זקוקים להם, הן מטעמים של זהות פרופסיונאלית והן מהטעמים הפרקטיים של קבלת תקנים מענקים ותקציבים (Calhoun, 2011).

הקושי להגדיר את גבולותיה של "תקשורת" כתחום דעת אקדמי התחדד ואף התעצם בעקבות ביסוס מעמדו של האינטרנט כאובייקט מחקרי של שלל דיסציפלינות ותחומי ידע אקדמיים, ביניהם כאלו שמעולם לא גילו עניין בטכנולוגיות תקשורת. ניתן לשאול, ובלא סרקזם, האם בעקבות העניין ברשת הפכו חוקרים שעניינם טכנולוגיה חינוכית, פסיכולוגיה חינוכית, ובניית רחפנים - לחוקרי תקשורת?

אחת מזירות השיח, שבהן נקבעים גבולותיה של הדיסציפלינה, היא קורסי המבוא של האוניברסיטאות והמכללות, כיוון שניתן לראות בהם את שער הכניסה לתחום עבור בני ובנות הדור הבא של חוקרים ומורים בתחום. כיצד אמור מי שמתכנן ומלמד קורסים אלו להגיב למציאות הטכנולוגית המשתנה? כדי לדון בשאלה זו ובשאלת אופיים של קורס המבוא, התכנס במסגרת המפגש השני של חברי האגודה הישראלית לתקשורת, בחודש מרץ 2018, פאנל חוקרים ומורים. הפאנל, שנשא את השם "האם הגיעה כבר התקופה החמישית?", שואב את כותרתו מפרק

¹ ד"ר דוד לוין לימד את הקורס מבוא לתקשורת המונים שנים רבות, שימש כעורך מדעי לתרגום ספרו של דניס מקוויל "מבוא לתקשורת המונים", ומשמש חבר ועדת המקצוע לתקשורת של משרד החינוך.
² ד"ר עלינא ברנשטיין יזמה את המושב בכנס האגודה ועמדה בראשו. מלמדת את הקורס מבוא לתקשורת המונים.

בספרו של דניס מקוויל "מבוא לתקשורת המונים" (מקוויל, 2014), שהוא אחד מספרי הלימוד להוראת מבוא לתקשורת המונים הנפוצים בעולם. ספר זה הציע מודלים מבניים פשוטים וקליטים לחלוקת המגוון המחקרי: מודל של ארבע מסורות לחקר השפעות התקשורת ומודל המתבסס על רכיבי תהליך התקשורת: מוען, נמען, מסר, הקשר וטכנולוגיה. את אחד הפרקים במהדורה האחרונה של הספר הקדיש מקוויל לשאלת העדכון של הדיסציפלינה – ובמשתמע של קורסי המבוא. כותרת הפורום נלקחה מפרק זה – כפי שיוסבר בהמשך.

כמטאפורה ציורית לדילמה שחברי הפאנל דנו בה, מציעה ארנט טורין¹ להתייחס לשאלת המנגו או הקלמנטינה – שני פירות שניתן לראות בהם מטאפורות לגבולות שונים של דיסציפלינות: המנגו כולל גרעין שסביבו ארוג הפרי ואילו הקלמנטינה היא אסופת פלחים ללא מוקד, שקליפה דקיקה מחזיקה אותן יחד. טורין מלינה, כי בשל ההתפתחויות החדשות, תקשורת כדיסציפלינה הפכה להיות יותר קלמנטינה מאשר מנגו, דבר המקשה מאוד על גיבוש מתווה ראוי לקורסים תיאורטיים.

דוד לוין והלל נוסק מציעים להוסיף ולהסתייג, גם בעידן של התפתחויות טכנולוגיות, במה שמגדיר עד כה הן את גבולות הדיסציפלינה והן את תכני קורסי המבוא.

לוין סוקר בקצרה את המודלים שהגדירו את גבולות הדיסציפלינה לאורך השנים ומאמץ את גישתו של מקוויל, לפיה ניתן לאגד את מרבית תחומי החקר האינטרנטי הרלוונטיים לדיסציפלינה בתוך מודלים אלו. בכדי להתפלמס עם הדחף לשינוי, הוא מוסיף ומציע את המושג "פוסט דיגיטל" להעשרת הדיון. מושג זה מופיע בהגות המחקרית בארבע השנים האחרונות ומבטא נסיגה חלקית מהרעיון האוטופי/דיסטופי, שלפיו הרשת שינתה הכל והכל צריך להשתנות בעקבותיה.

הלל נוסק² מחזק טענה זו בצטטו מחקר שבחן את גבולותיה של הדיסציפלינה באמצעות סקירת קורפוס גדל ממדים של מחקרים שפורסמו בכתבי עת מובילים. ממחקר זה עולה, כי למרות השינוי הטכנולוגי, לא הוצעו במחקרים אלו תיאוריות חדשות ומרביתם ניסחו את שאלות המחקר שלהם בהסתמך על תיאוריות ותיקות. בכל זאת, ובעקבות השינוי הטכנולוגי, נוסק מציע להגביר את רכיב המדיה בתוך המחקר וההוראה ורואה במושג "מדיאטיזציה" אבן דרך לביסוס "המסורת החמישית" בדיסציפלינת התקשורת.

תמונת מצב מהשטח, מספקת אושרת ששון-בר לב³, שבחנה בעבודת הדוקטורט שלה את תכני קורסי מבוא לתקשורת בישראל ושוחחה עם המורים המלמדים קורסים אלו. ששון-בר לב זיהתה את קיומו של גרעין מוצק להוראת הדיסציפלינה, הנשען על התיאוריות ה"קלאסיות" ועל מאמרי מפתח (שתורגמו לעברית) המתייחסים אליהן. היא קובעת, כי עדיין אין מאמר מכונן או ספר מכונן בתחום המדיה הדיגיטלית שהופך להיות תוכן מחייב בקורסים אלו.

¹ ד"ר ארנט טורין, ראשת המגמה להכשרת מורים להוראת תקשורת במכללת גורדון וחברת ועדת המקצוע לתקשורת של משרד החינוך

² פרופ' הלל נוסק היה מראשוני מורי המקצוע ועמד בראש ועדת המקצוע לתקשורת של משרד החינוך

³ ד"ר ששון-בר לב כתבה את עבודת הדוקטורט שלה בנושא מבואות לתקשורת המונים

במרכז הרצאתו של דניאל דור¹ עומד הניסיון להקנות בכל זאת תפיסה מחודשת ואף רדיקאלית לתכני קורסי המבוא לתקשורת. הקורס שדור מציע אינו מתמקד כמקובל ב"תקשורת המונים", אלא בתקשורת במובנה הכללי וזאת מתוך ראיית פני העתיד והשינוי הצפוי בכל זאת בדיסציפלינה. דור פורץ את המסגרת המקובלת של בחינה ומיפוי של תופעות תקשורתיות, החל מעבודתו של לאסוול בסוף מלחמת העולם הראשונה, ובוחן כחלופה תופעות תקשורת לאורך תולדות המין האנושי. יחד עם זאת, למרות הסתייגותו מהמיפוי הנוקשה של מקוויל, דור אינו מוותר על השימוש במודלים שלו. מודל המבוא לתקשורת שהוא הגה ולימד, מתייחס למושגים של "מוען, נמען, מדיום, מבע ומסר, פרשנות והשפעה, הקשר חברתי, כוח פוליטי וכלכלי". אלה המושגים, שעמדו גם בבסיסן של הגרסאות השמרניות יותר של "מבואות לתקשורת המונים" לאורך השנים.

רשימת המקורות

מקוויל, ד. (2014), **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה

Calhoun, C. (2011). Communication as social science (and more). *International Journal of Communication* [Online], 5. Available at: <http://ijoc.org/ojs/index.php/ijoc/article/view/1331/622>

מדיה דיגיטליים ומצב הדיסציפלינה - בין מנגו לקלמנטינה ובין

עמימות לפרגמנטציה

ארנת טורין

לימדתי את המבוא לתקשורת המונים לאורך כמה שנים באוניברסיטת תל אביב. לפני כחמש שנים, בשנת 2014, ניגשה אלי ראשת החוג דאז והנחתה אותי לשנות את מבנה הקורס, ובעיקר, לא ללמד עוד על פי ספרו של פרופסור דן כספי. "למה את מתכוונת?" התפתלתי, "שאוסף מחקר אמפירי, עכשווי, לכל קלאסיקה? שאחלק את הנושאים לפי טכנולוגיה, קהלים, השפעות? שאעבור ללמד על פי מקומות? שיקגו, טורונטו, ברמינגהם? איך לעשות זאת?" לא היו לה תשובות ברורות. בחוג פיעמה התחושה שהתחולל שינוי עמוק ואי אפשר להמשיך ללמד באותה צורה ואת אותם תכנים. אז גיליתי שיש לי פיקסציה, שצריכה להיכנס לקטלוג האמריקאי של האבחנות של הפרעות נפשיות, לספר ה-DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders): אני לא מסוגלת לחשוב על קורס המבוא שלא במונחים של דניס וספר המבוא לתקשורת המונים שלו, ראשית מסורת הכל יכולות... ואז השפעות מוגבלות ואז חזרה לתפיסת השפעות חזקות ובסוף

¹ פרופ' דניאל דור – בשמשו כראש החוג לתקשורת באוניברסיטת תל אביב שינה את תוכנית הלימודים ובתוכה את מבנה קורס המבוא

לימודי תרבות. זהו קיבעון נפשי חמור, שמייצר עיוורון ביחס לכל חלופה. דומה הדבר לניסיון להתנער מכך שהיקום מורכב מארבעה יסודות: אדמה, רוח, מים ואש, תפיסה שהחזיקה כאלף שנה חרף האישוש החלש מהשטח. בשנים אלו השתנה שם המבוא לתקשורת המונים בכמה מוסדות לימוד לשמות חדשים: מבוא לתקשורת; מבוא למדעי התקשורת; מבוא לחקר התקשורת - תיאוריות ומודלים. התמורות בכותרת הקורס המבואי המרכזי שלנו, הולידו קשיים באקדמיציות ללימודים קודמים ושיקפו אי נחת ממבנה הקורס הקלאסי וגם מן המילה המונים. שינוי שם, זאת עליכם לדעת, כמו בחיים של פרט, הוא ביטוי לטרנספורמציה עמוקה.

המגמה הזאת חלחלה גם מטה, לתחום השיפוט של משרד החינוך. בשנת 2017 יצאה לאור תכנית לימודים חדשה בתקשורת לבתי הספר התיכוניים מטעם משרד החינוך. הייתה זו ההופעה של המדיה הדיגיטליים שהכריעה והביאה לתקצוב והרכבת צוות כתיבה לתכנית חדשה. זו עדות נוספת לתחושה ולהערכה סביבה נסב פאנל זה, כי חלק מן החומרים שעמם הינו מלמדים שנים ארוכות, שוב אינם רלבנטיים. בתכנית הלימודים החדשה נכנסה יחידה חדשה של ניו מדיה, שמלמדת על טשטוש המאפיינים הקלאסיים של תקשורת בין אישית ותקשורת המונים, אינטראקטיביות והתלכדות, כמו גם אתיקה ובריונות רשת. בעוד שהתכנית הקודמת (1993) הייתה מכונסת בחוברת דקיקה ולא הופיעו בה המילים "ייצוג" ו"הבנייה", בתוכנית הנוכחית יש טקסט רב יותר – בערך פי עשרים – מכמות הטקסט בתוכנית הקודמת. זה לא רק מפני שהעושר המושגי התעבה, אלא גם מפני שז'אנר תכניות הלימוד עבר אבולוציה ומוגש היום למורים עם מטרות ברורות, הצעות דידקטיות ורשימות ביבליוגרפיות.

הצוות שעסק בכתיבה יכול היה למתוח את כמות הטקסט, להאריך את רשימת המושגים, ולהרחיב את מגוון הנושאים הנלמדים, מפני שתוכנית הלימודים בתיכון מציעה יחידות בחירה במבנה מודולרי ואפשרויות העשרה. לעומת זאת, קורס המבוא לתקשורת המונים במוסדות אקדמיים הוא קורס עם עוגת סכום אפס של 90-120 שעות. מה קרה אתו? על אילו תכנים ויתרנו בו? ויתרנו על רוב המודלים, על כמה מהמאפיינים של תקשורת, על חלק מסוגי התקשורת, כמו תקשורת קהילתית, ומעמדי תקשורת ומבעים בלתי מילוליים ואינטראקציות בין חיות לבני אדם, ואסכולת הפצת החידושים, ועוד כמה מושגים כמו גישת התלות, יצאו מהקורפוס. אנחנו מרחפים עכשיו במהירות על התיאוריה המבנית תפקודית ומסתפקים רק בתיאורית השימושים והסיפוקים, ומחקר המערכה מוצג כמושג ולא כמסע אינטלקטואלי. וגם...התחלתי לדבר מהר יותר, הרבה יותר מהר.

השאלה שצריכה להישאל היא אולי רחבה יותר: מה עשו המדיה החדשים לכלל הקוריקולום של המחלקות לתקשורת ולא רק לקורס המבוא? כמי שמלמדת במכללה להכשרת מורים, אספר לכם, כי המדיה הדיגיטליים נכנסו אלינו לתכנית הלימודים בכמה צורות. ראשית בסיומות של שמות קורסים: למשל, **תעמולה ורטוריקה** הפך **לתעמולה בעידן המדיה החדשים**, ואריסטו התבקש לכווץ מעט את הדגמים שלו לטובת עיון בטוקבקים מפוברקים. לסדנאות המעשיות נוספה סדנת בניית אתרים, קורס האתיקה גדל והתפצל לשניים, אל **דיני תקשורת** המסורתי נוספו פרקים הקשורים בפרטיות, אבל צריך גם אתיקה במרחב הווירטואלי-חינוכי, ומה עושים עם תלמידים בפייסבוק? ואיך מעלים סרטוני תדמית לגן הילדים מבלי להראות את הלקוחות המאושרים? מבחינה מרחבית ועיצובית, האולפן שינה פניו: במקום חדר יקר וממוגן בשבעה מנעולים, שהוקם

לאחר תחינות רבות להנהלת המכללה, הסטודנטים מצלמים ועורכים באייפדים ובאפליקציות חינוכיות. מה שעוד קרה, זה שנולדו לנו קרובי משפחה חדשים. יש קבוצה קטנה ונחושה בכל מכללה, אלו הם אנשי התקשוב בלמידה והוראה, כת דתית לכל דבר וענין. אתם מזהים אותם במסדרון על ידי הגאדג'טים שהם אווזים בידיים, האישונים המורחבים, וההפצרות שלהם כי תאמצו אפליקציה חדשה.

בעיית הקלמנטינה

ואולי השאלה היא אפילו יותר מהותית: מה עשתה הופעתם של המדיה הדיגיטליים לדיסציפלינה כולה? קטונתי מלענות על שאלה זו בהיעדר פרספקטיבה של זמן, אך אני רוצה רק להביע חשש. כדי לעשות זאת אסתייע בשני דימויים: קלמנטינה ומנגו. קלמנטינה זה פרי עם הרבה פלחים, שהקשר ביניהם הוא רופף, יש קליפה דקה שאוחזת בכולם, זה דימוי לפרגמנטציה. מנגו, גם הוא פרי כתום, אבל יש לו ליבה מגובשת, הגלעין ארוג בפרי עד כי קשה להבחין בגבולותיו, יש עמימות ביחס לאיפה מסתיים החלק הקשה ומתחיל החלק הרך. אצלנו בדיסציפלינה, השפעת המדיה הדיגיטליים יוצרת בעיה של קלמנטינה: אנחנו הופכים לקונגלומרט של תחומים ותתי-תחומים, אווזים בקליפה דקה, אבל לא אווזים לליבה עם סיבים ולא מחוברים האחד לשני.

הבעיה שלנו מזכירה את הבעיה של לימודי מגדר: לכנסים שלנו יכולה, תיאורטית, להתקבל כל פרזנטציה שהסיומת של שאלת המחקר בה היא "באינטרנט או בטלפון הסלולרי...". בלימודי מגדר יתקבלו, תיאורטית, מחקרים שמסתיימים בביטוי – "בין גברים ונשים". הנה כמה נושאים שהוצגו השנה (2018) בכנס לימודי מגדר באוניברסיטת לידס: "מדוע זה בסדר לגברים להשתכר אבל לא לנשים?"; "הבדלי מין ומגדר בביטויים של כאב"; "מגדר ומשפט - המקרה של בתי המשפט האירופאים". ההבדל בינינו (תקשורת) לביןם (מגדר) הוא שלימודי מגדר תמיד הגדירו את עצמם כרב תחומים ואילו אנחנו תמיד שאפנו להיות דיסציפלינה. אולם, עתה, גם לכנסים שלנו יכולים להשתתף יועצים חינוכיים הבוחנים קשרים בין מורים לתלמידים בפייסבוק, או משפטים שחוקרים היבטים של שימוש במצלמות רחפנים, או אנשי שיווק שמקדמים קמפיין מסחרי במנועי חיפוש גוגל. התחום שלנו נעשה מולטי-דיסציפלינארי ומגמה זו לכאורה מהדהדת את פאר העבר של התחום, שמקורותיו הם במדע המדינה, פסיכולוגיה וסוציולוגיה. אולם, שימו לב, כי לשלשה מחקרים אלו: יועצים ופייסבוק, משפטים ורחפנים, ותעמלנים בגוגל, אין מסד תיאורטי משותף.

איך נהיים יותר מנגו?

התשובה לשאלת הפאנל היא חיובית: כן, המדיום אכן הפך למסר ומשום כך עלינו להתקוטט כמה שיותר (Couldry, 2013). זאת, מפני שוויכוחים הם אחת הדרכים לזקק תיאוריה, להפוך רעיונות עמומים לברורים, להפריד את הגלעין הקשה מהחלק הרך, או כפי שנאמר במקורותינו: אין סכין מתחדדת אלא על ירך חברתה. הנה דוגמאות לשלשה ויכוחים מניבים. הראשון הוא הדיבייט על חברת הרשת של קסטל. קסטל טוען, כי חברת הרשת בת זמננו היא שלב חדש ואחר של העידן התעשייתי. רשתות דה-צנטרליסטיות, שאינן מאותרות בזמן ובמקום, החליפו את הבירוקרטיה וההיררכיה. אחרים גורסים, שהמצב הנוכחי הוא פשוט הארכה של קפיטליזם תעשייתי ושיש

סכנה בהדגשת השינויים במקום להצביע על ההמשכיות (Fuchs, 2013). ויכוח משמעותי נוסף הוא הביקורת על המושג של "התלכדות" אצל הנרי ג'נקינס. ג'נקינס ניתח את ההשתמעויות של התלכדות כל צורות המדיה והתרבות השיתופית. מבקריו קובלים על החמצת הסוכן העיקרי, שהוא הרווח של תאגידי הענק, ומצננים את גישתו האוטופית (Jenkins, 2014). אולם, הוויכוח הרלבנטי ביותר לענייננו מבין שלל הוויכוחים המתסיסים את השדה הוא זה שהתנהל בין רנה הובס לג'יימס פוטר. פוטר התבקש על ידי Journal of Broadcasting and Electronic Media לתאר את ה state of the art of media-literacy. בכישרונו המיוחד הוא הציג את תחום הדעת המבודק למדי, במבנה מגובש ונטול עמימות כמו פלוגת חיילים פרוסיים. רנה הובס הגיבה בעוצמה - פוטר אולי עושה סדר אבל תוך כדי כך גם עושה רדוקציה ומחמיץ את העומק והמורכבות של השדה. לטענתה, פוטר התבונן בתחום מתוך הזווית של לימודי תקשורת ומדעי החברה ודילג על מגע הקסם של סמיוטיקה, קולנוע, וטכנולוגיה. התרכזותו בגישות הגנתיות, היא שריד מעולם העבר, שהוחלף זה מכבר בהעצמה, יצירה וחינוך אזרחי. בעיקר, גרסה הובס, כי פוטר מחמיץ את ההתלכדות בין אוריינות מדיה עם אוריינות דיגיטלית, זו אשר סחפה את השדה החינוכי וחיברה בין תקשורת לחינוך.

הוויכוח בין הובס לפוטר רלבנטי לנושא הפאנל. זהו למעשה דיון על ההשלכות של ההופעה והכניסה של מדיה דיגיטליים לתחום אוריינות המדיה. בעוד שפוטר משמר בתיאורו את הסדר הישן, הובס מדברת על ההתמזגות זו כעולם חדש ונועז. בשדה החינוך, הולידו המדיה הדיגיטליים יער של אמצעים חדשים ושורה של Buzz words, כמו מכוונות לתוצרים, פתרון בעיות וביטול היררכיות. אבל חשוב לציין, כי לא התפתחה כל תיאוריה המאגדת את שפע המושגים החדשים לכדי טענה כוללת. אם נתייחס לאוריינות מדיה כמקרה בוחן, אז נראה שאנו הולכים ומאבדים את המסר לטובת המדיום. פרופסור דן כספי ז"ל צוטט פעם כשאמר שלימודי תרבות עבורנו הם רווח לטווח הקצר ואבדן והפסד לטווח הארוך. אנחנו שוב באותו מקום, הפעם עם המדיה הדיגיטליים. זה לא רע, אבל זה הופך אותנו לקלמנטנה ואנחנו תמיד חתרנו להיות מנגו עם גלעין ברור וסיבים בשיניים.

רשימת המקורות

- Couldry, N. (2013). If not a single field, then what? *Media, Culture & Society*, 35(8), 1023-1026.
- Fuchs, C. (2013). Critique of the political economy of informational capitalism and social media. In *Critique, social media and the information society* (pp. 63-77). Routledge.
- Hobbs, R. (2011). The state of media literacy: A response to Potter. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 55(3), 419-430.
- Jenkins, H. (2014). Rethinking 'rethinking convergence/culture'. *Cultural Studies*, 28(2), 267-297

דיגיטל או פוסט דיגיטל?

דוד לוין

בימים אלו רווחת בישראל, כמו גם במקומות אחרים בעולם, הטענה לפיה יש לשנות מן היסוד את לימודי התקשורת וזאת בשל השינויים הטכנולוגיים הרבים שהתחוללו בעשורים האחרונים. הכוונה היא לשינויים לא רק בהיצע סדנאות הניתן לסטודנטים, אלא גם שינוי עומק ברמת הקורסים התיאורטיים הבסיסיים, וביניהם "מבוא לתקשורת המונים".

בישראל, ולא רק בה, נשענה הוראת קורס המבוא הדיסציפלינארי על מספר טקסטים קאנוניים ועל שתי חלוקות סכמטיות ברורות. האחת, היא מיון היסטורי של גישות ותיאוריות על פי יחסן לשאלת "השפעות התקשורת". גישה זו הופיעה בספריו של דניס קוויל "מבוא לתקשורת המונים" (מקוויל, 2014), ששימש החל משנות ה-70 כאחד הטקסטים המרכזיים להוראת מבוא לתקשורת המונים והוצגה, בשינויים מסויימים, גם במקורות נוספים. מקוויל בחר במיפוי של הארולד לאסוול (Laswell, 1948) כנקודת המוצא של המחקר הדיסציפלינארי. התועמלן וחוקר השבויים האמריקני הציג בעבודתו את מודל חקר התקשורת האמור לשרת את התועמלן בעבודתו: מוען מעביר מסר לנמען בערוץ שנברר תוך מתן השערות לגבי השפעה רצויה. הוא ציין, כי ניתן וצריך בכל מקרה לבחון ולהעריך את מידת ההשפעה של המסר ואם נחשפת בעייה יש לתקן את אופן הפנייה או לשנות את הערוץ. כשהוא משתמש במודל זה כנקודת פתיחה, שירטט מקוויל ארבע "מסורות השפעה" – תפיסות שונות לגבי השפעות התקשורת שנוצרו לאורך השנים: תפיסה מוקדמת של השפעות חזקות, תפיסה מוקדמת של ההשפעות כמוגבלות, תפיסה מאוחרת של ההשפעות כחזקות, ותפיסה מאוחרת של ההשפעות כמוגבלות. עקרון חשוב במודל זה הוא שכל "מסורת השפעה" אינה מעלימה את קודמתה, אלא מוסיפה עליה רובד תיאורטי נוסף.

החלוקה הסכמאטית השנייה נשענת אף היא על עבודתו של לאסוול. חלוקה זו מבוססת על רכיבי מודל התקשורת שלו: מוען, נמען, מסר, תוכן, טכנולוגיה והקשר שימוש. מטבע הדברים, חלוקה זו מתכתבת עם קודמתה. למשל, בתפיסה המוקדמת של ראיית השפעת התקשורת כמוגבלת, הדגש הוא על הנמען ואילו בתפיסה המאוחרת – על המסר.

האם ראוי לשנות או לעדכן חלוקות סכמאטיות אלו, שבמידה רבה מאפשרות לשרטט את גבולות הדיסציפלינה? במהדורה האחרונה של ספרו, שיצאה בשנת 2010, ענה מקוויל בשלילה לשאלה "האם הגיע הזמן ליצירת מסורת חמישית?". הוא סיים פרק ייחודי שהוקדש למדיה החדשה ושנשא את הכותרת **מדיה חדשים - תיאוריה חדשה?** באמירה: "הראיות שבידינו אינן תומכות בהשקפה שהטכנולוגיה החדשה היא בעלת השפעה דטרמיניסטית חזקה המובילה לשינוי בטווח הקצר או אפילו הבינוני" (מקוויל, 2014, עמ' 179).

אך השאלה עדיין נמצאת באוויר. האם למרות מה שקבע מקוויל, הגיע הזמן לטרוף את הקלפים ולהציע המשגות חדשות. למשל, האם מהפכת האינטרנט שבה השתנו הנחות יסוד בכל הנוגע ליחסים בין מוענים ונמענים אינה דורשת אכן הכרזה על "תקופה חמישית"?

כשמתבוננים בתחומים מסוימים ובתיאוריות בודדות, נראה שהתשובה לשאלה זו היא חיובית. בעשור הראשון לתפוצתו המסחרית של האינטרנט, הופיעו תיאוריות שהציעו המשגות חדשות. חוקרי הרשת זיהו, בין היתר, טיפוס צרכני חדש (פרוסיומר), או תוכן תקשורתי מסוג חדש (טראנסמדיה). זאת ועוד, כיום מתקיימים דיונים על אתיקה ועל פרטיות בכמות חסרת תקדים בהיסטוריה. אין ספק, שתורמות לכך שאלות ההשפעה החברתית של המיכשור, המאפשר הן איגום נתוני עתק (ביג דאטה) והן מעקב באמצעים דיגיטליים אחר בני אדם ללא ידיעתם. בנוסף, אין לאיש ספק, כי הדיון ביחסים שבין אזרחים ומשטר לאורך השנים ראוי לבחינה מחדש בשל היכולת לקדם שינוי חברתי באמצעות אקטיביזם רשמי.

יחד עם זאת, תופעות תקשורתיות רבות הקשורות למדיה החדשה עדיין ניתנות להסבר גם במונחי תיאוריות ותיקות. מחקרים שנערכים בעשור השני של המאה העשרים ואחת, עדיין מצביעים על הרלוונטיות של תיאוריות "עתיקות", כמו שימושים וסיפוקים, שיש בה כדי להסביר מדוע לא הצליחו ספרי הקריאה הדיגיטליים להחליף את הספר המודפס. גם תפקיד התקשורת בעיצוב פרויקט הלאומיות לא השתנה למרות המרכזיות של הרשתות החברתיות בחיי קהילה.

המתח הקיים שבין שינוי למה שאינו משתנה, מביא אותי להציע להשתמש במושג "פוסט דיגיטאלי" ככלי חשיבה אנאליטי. חוקרי מדעי החברה משתמשים במונח "פוסט" בשתי משמעויות: האחת, כשמדובר במה שמכחיד את קודמו (דוגמת אופן השימוש במושג בהקשר של פוסט מודרניזם). המשמעות השנייה – כאשר מתקיים סוג של אמביוולנטיות בין תפיסה חדשה והקודמת לה (דוגמת המקרים של פוסט קולוניאליזם או פוסט פמיניזם).

המושג פוסט דיגיטאלי, כפי שמופיע בספרות בעשור השני של המאה ה-21 ומאמץ את ההגדרה השנייה של "פוסט", מסייע למי שמבקש לאמץ תפיסה מורכבת של העולם הדיגיטלי, הרחק מהאוטופיות והדיסטופיות הגדולות שאפיינו את ראשית הדרך. ברצוני להציע לבחון מושג זה כמורה דרך לעיצוב קורסי מבוא באופן שישמרו על הקיים ועל גבולות הדיסציפלינה ויאפשרו, בכל זאת, להתייחס לשאלות חדשות ולהתפתחויות טכנולוגיות, אך לא פחות מכך – גם לכל מה שמוסבר באמצעות התיאוריות הוותיקות. **ברצוני להציע איפה שלושה עקרונות לקורסי מבוא לתקשורת המונים:**

האחד – אחת האבחנות החשובות של מקוויל היא שההיסטוריה של התפתחות חקר התקשורת התבססה על הצטברות ולא על הכחדה. כלומר, כל גישה הוסיפה ידע לקודמתה ולא באה להחליפה. כך, כיום, נלמדים בחוגים לתקשורת מחקרים המבוססים על פסיכולוגיה ניסויית (שיטת חקר ששורשיה במסורת המוקדמת של ראיית ההשפעה כחזקה) לצד מחקרי תרבות (המשויכים למסורת המאוחרת של ראיית ההשפעה כמוגבלת). כיוון שכך, יש להוסיף וללמד את התפיסות השונות ולעמוד על משמעויותיהן העדכניות.

השני - לתיאוריות ותיקות יש עדיין כוח מסביר בהתייחס למדיה חדשים וכיוון שכך, ארבע המסורות ותפיסות העולם רלוונטיות גם לניתוח תופעות של העולם הדיגיטלי. הזכרתי קודם את גישת השימושים והסיפוקים, וכדוגמא נוספת ניתן להזכיר את מושג ה"ניצול" המרכזיסיטי השייך לתיאוריה הוותיקה של כלכלה פוליטית ביקורתית. מושג זה סייע לחוקרי רשת להסביר את דרך

פעולתה של פייסבוק כבר מספר שנים לפני שהדבר הגיע לשיח ציבורי. מכאן, שאין להירתע מבחינת תופעות חדשות בכלים ותיקים.

השלישי - יש לכלול בקורסים סוגיות חדשות, שאינן מוסברות במונחי הגישות הקודמות, אך נראה שאין לעשות זאת באופן אקלקטי. ניתן וצריך לחפש חוטי רשת ביניהן ובין לבין שאלות קודמות. ברבות הימים, ייתכן ומארג זה יהווה בסיס לראשית ביסוס המסורת החמישית.

רשימת המקורות

מקוויל, ד' (2014), **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה

Laswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (ed.) *The communication of ideas* (pp32-51). N.Y: Harper and Row.

האם יש צורך בשינוי/חידוש התיאוריות הנלמדות בקורסי המבוא לחקר התקשורת - האם המדיום הוא המסר?

הלל נוסק

בתקציר שהוצע כתשתית לדיון בפורום זה, נשאלה השאלה: האם הסביבה התקשורתית החדשה, המתאפיינת במדיה הדיגיטלית וברשתות החברתיות במיוחד, מחייבת שינוי/עדכון של תוכנית הלימודים בתקשורת בכלל ובקורסי היסוד המתמקדים בתיאוריה ובמחקר בפרט. בעקבות מקוויל, מוצעת השאלה: האם הגיעה העת להכריז על "תקופה חמישית" בחקר ההשפעה של התקשורת? בעוד שהתקופות הקודמות, על פי מקוויל, שאבו את תיאוריות העל ממדעי החברה (חברת ההמונים, פונקציונליזם, מרקסיזם, לימודי תרבות) של שנות הארבעים, החמישים, השבעים והתשעים של המאה העשרים (התאמה), השאלה - האם המאה ה-21 מחייבת הכרזה על תקופה חמישית המתמקדת במדיה החדשים - עומדת לדיון. מושג המפתח מתמקד דווקא במדיה ולא בחברה ומכאן הכותרת של המסגרת לדיון שאני מציע: האם המדיום הוא המסר? במילים אחרות: האם המדיה החדשים, הקשורים בדיגיטציה וברשת, ובמיוחד ברשתות החברתיות, מחייבים תיאוריות חדשות המבטלות/מחליפות, או מוסיפות, על הקיימות ולכן מתבקש שינוי תואם בתוכניות הלימודים בכלל ובקורסי המבוא בפרט.

בבואנו לדון בשאלה זו, צריך לדעתי לשים בצד, לצורך הדיון האקדמי, לפחות את כל הלחצים לשינוי ולעדכון תוכנית הלימודים, שבאים מצד מנהלי השיווק ובעקבותיהם גם מצד ראשי המוסדות בנוסח: "את מה שאתם מלמדים אי אפשר לשווק. תתאימו את תוכנית הלימודים למה שהסטודנטים הפוטנציאליים מחפשים ואז אפשר יהיה לשווק".

אני מציע לפנות בראש וראשונה לשאלה: האם נושאי המחקר בשנים האחרונות מציעים תובנות חדשות ותיאוריות חדשות על התקשורת, ובעיקר על השפעתה, שהרי שאלת ההשפעה ותיאוריות

שמסבירות את ההשפעה הן שעמדו ביסוד לימודי המבוא מאז הסילבוס הראשון שנבנה לקורס ועד היום.

בשנת 2017 פרסמו שני חוקרים (Günther, E., & Domahidi) מאמר ב- *International Journal of Communication* שבו הם מנתחים את נושאי המאמרים שפורסמו בכתבי העת המוערכים של חקר התקשורת מאז שנות השלושים של המאה הקודמת. הם ניתחו את הנושאים לפי סוגי המדיה הנחקרים עם דגש על מדיה חדשים בחלוקה בין תקשורת מתווכת מחשב לבין תקשורת ברשתות חברתיות. בסה"כ, נותחו 15,172 מאמרים ב-19 כתבי עת אקדמיים המתמחים בתחום חקר התקשורת.

הממצא המרכזי של החוקרים הוא שלמרות הגידול במספר כתבי העת בתקשורת בעשורים האחרונים, רוב כתבי העת לא ממוקדים במדיום או בתחום מחקר ספציפי, אלא מציעים ספקטרום רחב של נושאים ולפיכך מאפשרים ייצוג מתאים של התחום. למרות שהתחום של חקר התקשורת מחובר לשינויים במפת התקשורת, נושאי המחקר מתאפיינים בעקביות ולמרות הבולטות הגבוהה של האינטרנט והמדיה החברתית כנושאי מחקר, הם לא הביאו לשינוי מהותי, לפיתוח של תיאוריות חדשות, וגם לא דחקו את המדיה המסורתית כמו הטלוויזיה והעיתונים ממפת המחקר.

בהתבסס על המחקר, וגם מעיון שוטף בפרסומים של כתבי העת המוערכים, ניתן לומר שכמות הפרסומים בנושאי תקשורת גדלה בעשורים האחרונים עם הגידול במספר כתבי העת והחוקרים. כן ניתן לומר, שהאינטרנט והמדיה החברתית תופסים נפח וגדל והולך בפרסומים. עם זאת, נראה, כי לא הוצעו גישות תיאורטיות חדשות, עד כה, וכי המחקר מתבצע, בדרך כלל, תוך הישענות על התיאוריות הוותיקות והמסורתיות של חקר התקשורת, המוכרות לכולם מהסילבוס הקיים.

השאלה, אם כן, היא: האם צריך לשנות את הסילבוס ואת תוכנית הלימודים מעבר להתייחסות למדיה החדשים והאם למדיה מסוימים יש השפעה גדולה יותר משל אחרים, שמחייבת חשיבה מחודשת על השפעת התקשורת ופיתוח תיאוריות חדשות? זאת, מכיוון שהתיאוריות הוותיקות אינן מסבירות את הייחודיות של השפעת המדיה החדשים על הפרט, על הקהילה, על החברה ועל העולם בכלל. יש מקום להזכיר, שכל מדיום חדש עורר שאלות דומות. בעבר, הרדיו, הטלוויזיה בכבלים, הטלוויזיה בלוויין, נקראו – כל אחד עם הופעתו – "מדיה חדשים" ומאוחר יותר הפכו ל"וותיקים" כאשר הופיעו "חדשים" חדשים. עם זאת, המדיה הוותיקים לא נעלמו ממפת התקשורת לחלוטין ובוודאי לא ממפת הקהל למרות התחרות עם המדיה החדשים.

כדאי להזכיר דוגמא אחת בהקשר זה: התיאוריה הפונקציונלית "שימושים וסיפוקים" מורדת מהמדף, יש טוענים המאובק, כל פעם עם הופעת מדיום חדש. אנחנו נעזרים בתיאוריה זו ככלי תיאורטי מרכזי להסבר השימוש וההשפעה של המדיה החדשים. מאז ניסוחה כתיאוריה, ב-1974 על ידי בלמלר וכ"ץ (Blumler & Katz, 1974), היא עודכנה ושופרה, הן בהיבטים התיאורטיים והן בכלי המחקר שלה, למרות הביקורת החוזרת ונשנית על מידת הרלוונטיות שלה לסביבת המדיה החדשה (Ruggiero, 2009).

ובכל זאת, האם יש מקום לתקופה חמישית לאור הריבוי בעיסוק המחקרי במדיה החדשים ולאור השינויים, הנצפים אפילו ללא מחקר, באורחות החיים של הפרט ושל הכלל בעידן החדש? לדעתי,

יש מקום להכריז על תקופה חדשה ויש גם תיאוריה שמציעה הסברים למציאות החדשה ולהשפעת התקשורת על הפרט ועל החברה. התיאוריה נשענת על מסורת מחקר ותיקה, שלמעשה, למיטב הבנתי, מהווה את הבסיס לפיתוח התיאוריה העכשווית: המדיאטיזציה (Mediatization). הבסיס של גישה זו, הן (א) הגישות הטכנולוגיות, המכוונות לעיתים דטרמיניזם טכנולוגי, מהגותם של איניס (Innis, 1951) ומקלוהן (McLuhan, 1962) משנות החמישים והשישים של המאה הקודמת; (ב) בהמשך, תיאורית המדיום ותרומתם של מאירוביץ (מאירוביץ 2003) ופוסטמן (פוסטמן, 1986) למיקוד ההשפעה בטכנולוגיה של המדיה וקוד הנגישות לתכניה; ו-ג) עם הופעת תקשורת המחשבים והאינטרנט הפתוח, התיאוריה של לוינסון (Levinson, 1999) והרעיונות של מקלוהן לעידן הדיגיטלי ושל קסטלס (Castells, 1996) על חברת המידע וההשלכות של הרשת על הפרט, החברה, על הכלכלה הקפיטליסטית ועל התהליכים של שינוי במבנה הארגונים.

יתרונה של המדיאטיזציה כתיאורית-על חדשה יחסית, שאני מציע לאמץ לתוך הסילבוס, אינו מתמקד במדיום ספציפי, אלא במידה ובאופן של השפעות המדיה על המוסדות החברתיים. כתוצאה מכך, גם הפרט מושפע מהמציאות החדשה כשהמדיאטיזציה היא המנוע המוביל לשינויים בפוליטיקה, בחברה, בכלכלה, בחינוך ובארגונים, כמו הצבא, וקונפליקטים כמו מלחמה.

מהי המדיאטיזציה, לפי האנציקלופדיה לתקשורת (Mazzoleni, 2008):

מנקודת מבט כללית מאוד, 'המדיטיזציה של החברה' היא מושג המעיד על הרחבת השפעתה של התקשורת (הנחשבת הן כטכנולוגיה תרבותית והן כארגון) לכל תחומי החברה והחיים החברתיים. במובן הרחב הזה, האופן שבו התקשורת משפיעה על החיים החברתיים, קשור לתהליך התרבותי הרחב יותר. דהיינו, התהליך שבו התרבות – הנחשבת כמכלול של סימנים, סמלים, משמעויות וערכים המסתובבים בין החברות – הופכת מרכזית יותר ויותר לתפעולם של כל המוסדות החברתיים.

לכן, "מדיטיזציה של החברה" יכולה להיחשב כתהליך של כל תחומי החברה, ממבנה המשפחה ועד לתהליך ההזדקנות, ממערכות יחסים מגדריות לשלטון, מהמנגנון הפוליטי למבנים הכלכליים, מחיי היומיום לתהליכי הגלובליזציה. יתר על כן, זהו מושג הבוחן את האופן שבו התקשורת, שמורכבת מפלטפורמות מסוגים שונים שבאמצעותם מתנהל משא ומתן בין המוסדות השונים של החברה, והמוסדות החברתיים קשורים זה בזה באופן בלתי נמנע.

ספרות ענפה מסוּף המאה העשרים, ובמיוחד מתחילת המאה שלנו, מפתחת את התיאוריה ומציגה מחקרים מתחומי החיים השונים, שניתן להסביר את השינויים החלים בהם בתהליכי המדיאטיזציה ולנתח את השפעותיה על הפרט, על החברה ועל העולם כולו. בכך, מציעה התיאוריה ראייה הוליסטית של הקשר בין התקשורת לבין תופעות חברתיות.

מטרת דיון זה היא להעלות נושאים לדיון מרחיב, אך אני בטוח שאם ההצעה תאומץ נראה את פיתוחה ואת יישומה כבר בסילבוסים של קורסי התיאוריה בשנת הלימודים הקרובה.

רשימת המקורות

מאירוביץ, י' (2003 [1985]), "שום תחושת מקום : מסביבת הדפוס לסביבה אלקטרונית". בתוך ת. ליבס ומ. טלמון (עורכות), **תקשורת כתרבות** (עמ' 34-58). תל אביב : האוניברסיטה הפתוחה.

מקוויל, ד' (2014), **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה : האוניברסיטה הפתוחה

פוסטמן, נ' (1986), **אובדן הילדות**. תל אביב : ספריית פועלים.

Blumler, J. G., & Katz, E. (1974). *The uses of mass communications: Current perspectives on gratifications research* (Vol. 1974). Sage Publications, Inc.

Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell

Couldry, N., & Hepp, A. (2013). Conceptualizing mediatization: Contexts, traditions, arguments. *Communication Theory*, 23(3), 191-202

Günther, E., & Domahidi, E. (2017). What communication scholars write about: an analysis of 80 years of research in high-impact journals. *International Journal of Communication*, 11, 21. 3051–3071

Hepp, A. Krotz, F. (2014): Mediatized worlds: Understanding everyday mediatization. (pp 1-15) In: A. Hepp. F. Krotz (eds.): *Mediatized worlds: Culture and society in a media age*. London: Palgrave

Innis, H. (1951). *The bias of communication*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.

Levinson, P. (1999). *Digital McLuhan*. New York, NY: Routledge.

McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg galaxy*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.

Mazzoleni, G. (2008). "Mediatization of Society." *The International Encyclopedia of Communication*. Donsbach, Wolfgang (ed). Blackwell Publishing. Blackwell Reference Online. 28 March 2018
http://www.communicationencyclopedia.com/subscriber/tocnode.html?id=g9781405131995_yr2015_chunk_g978140513199518_ss63-1

Ruggiero, T.E. (2009). Uses and Gratifications Theory in the 21st Century, *Mass Communication and Society*, 3 (1), 3-37

"שוב לא שקט": חוקרי תקשורת ומדיום חדש בדיסציפלינה

אשרת ששוני-בר לב

כדי לענות על השאלה האם דיסציפלינת חקר התקשורת עוברת למסורת חמישית של מחקר, המתמקדת בחקר המדיה הדיגיטליים החדשים, ניתן לבחון את תוכנית הלימודים המועברת בקורסי המבוא לתקשורת המונים. תוכנית לימודים זו משקפת את קאנון הידע הדיסציפלינרי, וכוללת את התיאוריות והמאמרים המקובלים על חברי קהילת חוקרי התקשורת. חומרים אלו התקבלו בעקבות תהליך התמודדות של חוקרי התקשורת עם הופעתו של מדיום חדש.

במרבית המקרים, תהליך זה מתחיל בפחד ציבורי ראשוני, שלאחריו חוקרי התקשורת מתגייסים למשימת חקר המדיום החדש. לעיתים, הממצאים מרגיעים, ולעיתים לא. עם הזמן, מתרגלים אל המדיום ואל מקומו בחיים: הממצאים החדשים משויכים לתיאוריות שונות, קיימות וחדשות, וקאנון הדיסציפלינה מנכס לעצמו את התיאוריות והממצאים וממשיך כמנהגו.

מאמר זה מתייחס לממצאי מחקר, העוסק בקאנון הדיסציפלינרי בחקר התקשורת. הקאנון מעוצב בתהליך בלתי פוסק של כניסה וניפוי של מקורות באמצעות דיונים בקהילה האקדמית. הדיונים הללו נערכים על גבי כתבי עת (Vanderstraeten, 2010), בספרי לימוד קורס (Richardson, 2004), בכנסים, וגם בעת כתיבת תוכניות לימוד. באופן מסורתי, קאנון מוגדר כרשימת ספרים שהתקבלה והוסמכה על ידי הקהילה (Ulrich, 2002).

שיטת המחקר כללה ניתוח תוכן של הסילבוסים בקורס "מבוא לתקשורת המונים" בכל החוגים והמחלקות לתקשורת במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, על כל שמותיו השונים, בין השנים 2010-2013. לאחר מכן, נערכה השוואה היסטורית לסילבוסים של הקורס המקורי לתואר השני במכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית.¹

הממצאים מצביעים על קאנון ידע דיסציפלינרי, המורכב מ-313 מקורות, אשר כשבעים מתוכם נמצאים בשני סילבוסים ויותר. עשרת המקורות הנפוצים ביותר נמצאים בשישה סילבוסים ויותר, כלומר, ביותר ממחצית מרשימות הקריאה של קורס היסוד "מבוא לתקשורת המונים". המקורות מטה מהווים את **ליבת הקאנון**:

¹ המחקר המלא כלל גם ראיונות עם מרצים ותיקים וחדשים ומתרגלים בקורס. הממצאים המוצגים עולים מתוך ניתוח התוכן של תוכניות הקורס.

כתבי המקורות	שנה	שם המקור	תדירות הופעה
1 גיטלין	((1979]1995))	אידיאולוגיה של "זמן צפיית שיא" : התהליך ההגמוני בבידור המשודר בטלוויזיה.	84.6% ממדגם הסילבי (11 סילבי)
2 מקומבס ושאו	((1972]1995))	התפקוד של אמצעי תקשורת ההמונים כקובעי סדר- היום	61.5% (8 סילבי)
3 לזרספלד ומרטון	((1948]1995))	תקשורת המונים, טעם פופולרי ופעולה חברתית מאורגנת	61.5% (8 סילבי)
4 כ"ץ ודיין	((1985]1995))	אירועים של אמצעי תקשורת : על חוויית "לא להיות שם"	61.5% (8 סילבי)
5 נואלה- נוימן	((1974]1995))	ספירלת השתיקה : תיאוריה של דעת הקהל	53.8% (7 סילבי)
6 לימור ונוסק	(2001)	הצנזורה של היד הנעלמה	53.8% (7 סילבי)
7 כ"ץ	((1957]1995))	הזרימה הדו- שלבית של התקשורת : דיווח מעודכן על השערה	46.1% (6 סילבי)
8 קארי	((1967]1995))	הרולד אדמס איניס ומרשל מקלוהן	46.1% (6 סילבי)
9 מקלוהן	((1964]1995))	המדיום הוא המסר	46.1% (6 סילבי)
10 כספי	(1995)	תקשורת המונים (כרך א, עמ' 57-10)	46.1% (6 סילבי)

ליבת הקאנון הדיסציפלינרי מכילה את המקורות הנפוצים ביותר והמשותפים למרבית הסילבוסים. מקורות אלו נתפסים כחשובים ביותר עבור הקבוצה, גם בראיה היסטורית, ולכן, הם בעלי הדרגה הגבוהה ביותר של הקאנוניות (Westphal, 1993). ניתן לראות, שמקורות ליבת הקאנון הנוכחי עוסקים בעיקר בתיאוריות והסברים שונים לגבי תפקידי התקשורת והשפעתה על הקהל.

במקביל לליבה, קיימים מקורות נוספים, שנמצאים בשוליים הרחוקים יותר. המקורות הללו תדירים פחות, ואולי אף יודרו בעתיד מתוכניות הלימודים (Guillory, 1991;1993). מתוך הנתונים עולה, כי השוליים מורכבים מהדוגמאות האמפיריות העדכניות ביותר. עם חלוף הזמן והאופנות, הדוגמאות הללו תוחלפנה, מאחר שלרוב הן מתייחסות למדיום או לתופעה הדומיננטיים באותה התקופה. דוגמאות העבר התייחסו בעיקר לרדיו, לקולנוע ולטלוויזיה, ואילו כיום השוליים מכילים את המדיה הדיגיטליים החדשים.

כך, לדוגמה, בסילבוס של האוניברסיטה העברית בשנת 1978 נראה הפרק *Studies in radio and film propaganda* מתוך הספר של Merton (1949[1968]). הפרק, העוסק בתעמולה ברדיו ובקולנוע, נעדר מהסילבוסים המאוחרים יותר באוניברסיטה העברית, ואינו מוזכר כלל בסילבוסים כיום.

שתי דוגמאות אחרות נראות בסילבוס של האוניברסיטה העברית בשנת 1994. האחת, היא המאמר *Movies of the week* של Gitlin (1991), שכיום נעדר לחלוטין מהסילבוסים בחוגים השונים. מאמר זה היה עדכני מאוד באותה התקופה, ואף נלקח מהמקראה *Rethinking popular culture: Contemporary perspectives in cultural studies* (Mukreji & Schudson, 1991). הדוגמה השנייה היא המאמר של Rowe (1990) *Rosanne: Unruly woman as domestic goddess*, המנתח את דמותה של רוזאן, בתכנית טלוויזיה שהייתה פופולרית מאוד בסוף שנות השמונים ותחילת התשעים.

כיום, בשולי קאנון הידע, נמצאות דוגמאות אמפיריות המתייחסות בעיקר למדיה החדשים ולעולם הדיגיטלי. נראה, שבכל חוג ומחלקה ניתנת דוגמה שונה. למשל, בסילבוס באחת המכללות מופיע המאמר *פער דיגיטלי: השימוש באינטרנט בחברה הערבית בישראל* (גנאיים, רפאלי ועזאזיה, 2009), ואילו המקור 11 *חוקי ברזל של בנית מותג באינטרנט* (ריס וריס, 2000) מופיע בסילבוס באחת האוניברסיטאות. אין מקור יחיד בנושא הדיגיטלי שחוזר בכל הסילבוסים.

ההתייחסות למדיה הדיגיטליים במקורות האלו מתפזרת על פני תחומים מגוונים, הכוללים אלמנטים של תקשורת בין אישית או תקשורת המונים, כגון האינטרנט כמדיום, אתרים שונים ברשת, רשתות חברתיות, ושימוש בטלפון הנייד. עם זאת, כל מקור כזה משויך לתיאוריה קיימת או מתעדכנת בתחום התקשורת או במדעי החברה. לכן, הממצאים תומכים בתפיסתו של מקווייל (2010[2014]), לפיה האינטרנט משויך למסורות המחקר המוכרות ולתיאוריות השונות בתחום התקשורת. כלומר, המחקר אינו מפתח מסורת חמישית חדשה, לפחות בימים אלו.

כאמור, במקביל לדוגמאות האמפיריות הללו, בקורס ממשיכים ללמד את ליבת הקאנון הדיסציפלינרי, הכוללת את התיאוריות החשובות בתחום, או כאלו הנחשבות כמסורות מחקר. אותן דוגמאות אמפיריות מרכיבות את מרבית רשימת הקריאה, ומוחלפות תדיר בכדי לשמור על עדכניות. בנוסף, קיימת מגמה מתגברת של הכנסת מקורות בשפה העברית.

דיון:

מתוך בחינת הממצאים הללו, נראה שחוקרי התקשורת שוב נמצאים בתחילת ההתמודדות עם מדיום חדש יחסית, כאשר השיח הציבורי לגביו נמצא בשלב הפאניקה. שיח זה כולל חששות שונים, כגון פחד מהחדירה לפרטיות, חשש מהשפעותיה של בריונות ברשת והחרמות, פחד מאלימות ברשת וביוש (shaming), או מהשפעותיה של הפורנוגרפיה באינטרנט. חוקרי התקשורת בוחנים את התחומים הללו בעולם הדיגיטלי.

עם זאת, חשוב לזכור שגם בתחילת ימי הקולנוע פחדו מאותן השפעות אפשריות. 13 מחקרי קרן פיין (Payne Fund studies, 1929-1932; בתוך Lowery & DeFleur, 1995) בחנו את תכני סרטי הקולנוע והשפעותיהם על ילדים. בין השאר, בדקו החוקרים תהליכי עיבוד מידע בקרב הילדים, רמת עוררות בעקבות סרטים אלימים, השפעה על בריאות, ושחיקת עמדות מוסריות. כל החששות הללו שבו גם כאשר הטלוויזיה הפכה להיות המדיום הדומיננטי, ואז בסילבוס הקורס הופיעו מאמרים העוסקים בטלוויזיה ותכניה מפרספקטיבות שונות.

לכן, כאשר בוחנים את הממצאים, אין עדיין מאמר מכונן או ספר מכונן בתחום המדיה הדיגיטליים שהופך להיות אבן דרך. כלומר, תכני המדיה הדיגיטליים החדשים נמצאים בשולי הקאנון הדיסציפלינרי. ייתכן שהמצב ישתנה בעתיד, וקורס המבוא יהפוך לקורס בהיסטוריה של מחקר התקשורת. כמו כן, ייתכן שכל התיאוריות בקורס תילמדנה מפרספקטיבה של המדיה החדשים. השאלה היא האם עד אז המדיה הללו עדיין ייתפסו כחדשים.

רשימת המקורות

- גנאיים, א', רפאלי, ש', ועזאיזה, פ' (2009), פער דיגיטלי: השימוש באינטרנט בחברה הערבית בישראל. **מגמות**, מו (1-2), 164-196.
- מקווייל, ד' ([2010]2014), **מבוא לתקשורת המונים** (מהדורה שישית). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- ריס, א', וריס, ל' (2000), **11 חוקי הברזל של בניית מותג באינטרנט**. י' זיסקינד-קלר (תרגום). בני ברק: מטר.
- Gitlin, T. (1991). Movies of the week. In C. Mukreji & M. Schudson (Eds.), *Rethinking popular culture: Contemporary perspectives in cultural studies* (pp. 335- 356). Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Guillory, J. (1991). Canon, syllabus, list: A note on the pedagogic imaginary. *Transition*, 52, pp. 36- 54.
- Guillory, J. (1993). *Cultural capital: The problem of literary canon formation*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lowery, S. A., & DeFleur, M. L. (1995). *Milestones in mass communication research: Media effects*. White plains, NY: Longman.
- Richardson, P. W. (2004). Reading and writing from textbooks in higher education: A Case study from economics. *Studies in higher education*, 29(4), pp. 505- 521.

מבוא למדעי התקשורת

דניאל דור

אציג כאן בקצרה את הפרספקטיבה שהדריכה אותי בבניית הקורס החדש "מבוא למדעי התקשורת", שהחליף את "מבוא לתקשורת המונים" בחוג לתקשורת בתל-אביב. הקורס החדש השתלב במסגרת השינוי הכללי שערכנו בתוכנית הלימודים לתואר ראשון במהלך כהונתי כראש חוג, בשלוש השנים האחרונות – והתוצאות, לעניות דעתי, טובות מאד.

יש כמה מרכיבים בסיפור: קודם כל, אני חושב שאנחנו צריכים להפריד בין השאלה של מה צריך להיות סט האסטרטגיות שלנו כחוקרים אל מול המציאות התקשורתית המשתנה לנגד עינינו, ובין השאלה של איך אנחנו פונים לתלמידים חדשים ומספרים להם על הדבר הזה. גם אם קשה לקבל זאת, המפגש בין אנשים צעירים, משתמשים ילידיים של העולם הרשת, שמגיעים לאוניברסיטה ללמוד תקשורת, עם ציפייה לדברים חדשים ומעניינים, ובין מחקרים מלפני עשרות שנים על עיתונים מודפסים וטלוויזיה, גם אם המחקרים האלה נפלאים ופוקחי עיניים – המפגש הזה הוא מפגש לא בריא. אנחנו לא אומרים לאנשים האלה: אנחנו רוצים ללמד אתכם פרק בהיסטוריה של התקשורת האנושית, והפרק הזה במקרה התחיל כשסבא וסבתא שלכם היו בגילכם ועכשיו אנחנו כבר לא כל כך שם. אנחנו אומרים להם: אנחנו רוצים ללמד אתכם תקשורת. במושגים של ויגוצקי (Vygotsky), אין כאן מרחב התפתחות מקורבת. הסטודנטים באים מתוך עולם חווייתי מאד מסוים, והם נתקלים במשהו שהיה אמור להיות קשור מאד לעולם החוויות הזה – אנחנו לא מלמדים אותם אסטרופיזיקה – אבל מדברים על משהו שהם אינם מכירים. יש כאן פער דורי, שהוא עצמו תוצאה של מהלך היסטורי. אפשר לראות זאת בקלות אם קוראים כמה פסקאות אקראיות ממקווייל ומספרי לימוד דומים, ומנסים להבין איך הן נקראות על ידי בני 22. יש כאן בעיה רצינית.

עכשיו, אפשר לעבור למהלך ההיסטורי עצמו. צריך להגיד שני דברים. קודם כל, וזו עמדה, אמונה, שייתכן שאני טועה לגביה, שהמהלך הזה מחלק את הקלפים מחדש כמעט בכל מובן. זה לא המשך התהליך שראינו מתחילת עידן הדפוס, שבו כל פעם נוספה מדרגה נוספת לאותה מהות, אלא שאנחנו נמצאים בסיפור אחר לגמרי. הנקודה השנייה עוסקת בסיפור האחר הזה. אין לנו מושג ירוק לאן זה הולך. אני חושב, שמה שאנחנו יכולים ללמוד על הספרות המחקרית על האינטרנט מתחילתו, זה שאין לנו מושג. העסק הזה מתפתח וזו במהירות עצומה. זו הרי בדיחה לקרוא מחקרים על האינטרנט בתחילת שנות האלפיים, לפני הרשתות החברתיות, ולראות אצל כל כך הרבה אנשים אמירות ברורות ומוחלטות: אנחנו יודעים מה זה ולאן זה ילך. זה מצחיק. ואם אנחנו עכשיו חושבים שמעכשיו זהו, אנחנו נשארים עם פייסבוק וטוויטר, אז הרי עוד שנתיים זה שוב ישתנה לגמרי. הווה אומר: אנחנו נמצאים בתקופת מעבר, שבה, לדעתי, אין לנו מה ללמד את הסטודנטים על המציאות המתהווה הזו כשלעצמה. אנחנו נדע מה ללמד אותם על זה עוד ארבעים שנה, כשתהיה מידה מספקת של פרספקטיבה. הטיעון עד כאן, אם כן, אומר שני דברים: אי אפשר ללמד את הסטודנטים תקשורת המונים כשלעצמה, כי זו היסטוריה, ואין מה ללמד אותם על העולם הדיגיטלי כשלעצמו כבסיס לכל הדיון – כי אנחנו לא יודעים.

מבחינתי, זה אומר שיש כאן רגע של הזדמנות. במקום לשאול: האם השלב הלפני אחרון של התפתחות התקשורת האנושית, תקשורת ההמונים, דומה או לא דומה, שונה או לא שונה, מהשלב האחרון? – אנחנו פותחים פרספקטיבה רחבה הרבה יותר: אנחנו, כבני אדם, אנחנו חיות מתקשרות. יש סיפור גדול מאד על המין האנושי כחיה מתקשרת. התקדמנו בעניין הזה פרק אחרי פרק. קודם כל, תקשרנו באמצעים קדם-לשוניים שאנחנו משתפים עם בעלי חיים אחרים; אחר כך, הוספנו לזה תקשורת מימטית, אחר כך הוספנו לזה שפה, וכן הלאה. אנחנו עכשיו נמצאים בתקופת מעבר בין פרק איקס לפרק איקס פלוס אחד. אין לנו מושג לאן הולך הפרק החדש הזה, יש רק סימנים ראשוניים, ויש לנו מושג לא רע על פרקים קודמים, כולל פרק איקס.

זו, אם כן, ההזדמנות שלנו לקחת צעד אחד גדול אחורה, ולשאול מהם אותם המרכיבים של תקשורת אנושית שנשארים בתוך הסיפור הזה לאורך כל הדרך. הרעיון הוא להציג מודל כללי של תקשורת אנושית, שכולל את המושגים הטריטוריאליים ביותר – מוען, נמען, מדיום, מבע ומסר, פרשנות והשפעה, הקשר חברתי, כוח פוליטי וכלכלי וכן הלאה – ולבדוק איך נראה כל אחד מהמרכיבים האלה, ואיך נראים החיבורים ביניהם, לאורך הסיפור כולו ובכל אחד מהפרקים. קחו למשל את מושג ההשפעה. מרגע שפיתחנו את היכולת האנושית הייחודית להצביע על דברים, כדי להפנות אליהם את תשומת ליבם של האחרים, שינינו את האופן שבו אנחנו משפיעים. אחר כך, המצאנו שפה, ושוב שינינו את אופני ההשפעה. וכן הלאה. יש המון מה ללמד על השפעה, כולל מה שקורה בפרקים המאוחרים יותר, כולל בתקשורת ההמונים, כולל מה שאפשר ללמוד מהסימנים הראשוניים מהעולם הדיגיטלי. יש גם דיון ארוך, שמתחיל עם סוקרטס (Socrates) וגורגיאס

(Gorgias) וממשיך עד היום, על שאלת ההשפעה במובנה הכללי. לכן, בדיון על השפעה מדברים קצת על השפעה בשיחה פנים אל פנים, לומדים שניים-שלושה ממחקרי ההשפעה הטובים ביותר של תקופת תקשורת ההמונים, מעלים השערות על ההשפעה הרשתית של האינטרנט. את אותו התהליך עוברים עם המושגים האחרים: מה זה מוען? איך זה נראה בתקופות שונות? מה ההבדל בין מוען ברדיו למוען בפייסבוק? מה קורה כשהמוען אישה וכשהמוען גבר? המושגים הופכים לעוגנים שסביבם מתרכזות המון שאלות מעניינות.

בתוך הדיון הזה מתפנה מקום לדיסציפלינות אחרות, שעוסקות בתקשורת אנושית, ולא נכנסו לסיפור כל זמן שעסקנו בתקשורת המונים. לבלשנות יש המון מה להגיד על תקשורת אנושית, וגם לפסיכולוגיה, לסוציולוגיה, למדעי התרבות. יש המון מה ללמוד מהמרקסיסטים והניאו-מרקסיסטים, אבל לא בגלל שעסקו ספציפית בתקשורת המונים. שליטה באמצעי הייצור מאפשרת שליטה סימבולית לאורך רוב הסיפור. הרי גם מארקס ידע שהיה עולם לפני הקפיטליזם.

הקורס אומר ככה: יש מפה ענקית של כל מה שנעשה במחקר תקשורת. קורים המון דברים מרתקים. על המפה הזו אנחנו נסתובב במהלך השיעור בשתי צורות. קודם כל, נסתכל על המפה בקנה מידה גדול מאד, ונלמד את המודל הכללי. מדי פעם, נעמיק אל תוך נקודה מסוימת על המפה, נעבור לקנה מידה קטן יותר, ונלמד תפיסה מבוססת היטב על נושא מסוים, בתוך הקשר מסוים. למשל, שימושים וסיפוקים. ואז אפשר גם לשאול על שימושים וסיפוקים של שפה מדוברת, ואפשר לומר שבמובנים מסוימים, בינתיים, נראה לנו ששימושים וסיפוקים זו תפיסה שמאפשרת גם להבין שימוש באינטרנט.

התוצאה של גישה זו היא קורס על מהותה של התקשורת האנושית, קורס מושגי. כמו שהסוציולוג שואל: מה זו חברה? אנחנו שואלים: מה זו תקשורת? כך נותנים לסטודנטים בסיס מאד איתן מבחינה מושגית-תאורטית, ומהניסיון הקצר של השנתיים האחרונות נראה לי שזה עובד יפה מאד. נניח שימציאו עוד שנה איזו שיטת תקשורת חדשה לגמרי, הם יידעו מיד מה לשאול: מה תכונותיהם של המוענים? מי שולט במדיום? איך נראים המבעים? וכן הלאה. מבחינתי, במציאות הקיימת, זו צריכה להיות המטרה.

מאמר מקורי

מעצים או מחליש? הקשר בין חשיפה למיסגור התקשורתי לבין הון פסיכולוגי ורווחה נפשית

רונית טל-בלום, יריב צפתי וגבי וימן*

תקציר

בעוד מחקרים קודמים התמקדו בהשפעות מיסגור תקשורתי על החלטות ועל עמדות, המחקר הנוכחי מציע כי החשיפה למיסגור תקשורתי משפיעה על תחושות ותפיסות פסיכולוגיות, כמו הון פסיכולוגי ותחושת רווחה סובייקטיבית. חשיבותם של משתנים אלה נובעת מהיותם משאבים פסיכולוגיים לפרט בעת אירועים משבריים, וככאלה הם ממלאים תפקיד חשוב בחוסן האישי והלאומי. המחקר הנוכחי מציע מסגרת קונספטואלית ואמפירית להבחנה בין מיסגור תקשורתי מעצים לבין מיסגור מרפה-ידיים, שני דפוסים של מיסגור, העשויים להשפיע על תחושות ותפיסות פסיכולוגיות בעת משבר. המחקר האמפירי משלב ניתוח תוכן של ידיעות ומאמרים ($n=717$), שנאספו בתקופת משבר ביטחוני (מבצע "עמוד ענן" ב-2012) ובתקופת שיגרה (כשלושה חודשים לפני המבצע), עם נתוני סקרים שנערכו בקרב הציבור הישראלי היהודי במועדים חופפים. הממצאים מגלים קשר בין החשיפה למיסגור התקשורתי מרפה הידיים לבין רמות נמוכות יותר של הון פסיכולוגי אישי ולאומי ותחושת רווחה נפשית, בתקופת משבר ביטחוני, אך לא בתקופת שיגרה. לא נמצא קשר בין משתנים אלה לבין החשיפה למיסגור מעצים בשני גלי הסקר.

מבוא

אירועים משבריים (לדוגמה, מלחמות, פיגועי טרור או אסונות טבע) הינם איום שגרתי על האוכלוסייה האזרחית ברחבי העולם (להד, 2010). אזרחים המתנסים באופן ישיר באירועי משבר חווים לא רק פגיעות בהיבטים פיסיים, כלכליים וצבאיים, אלא גם בהיבטים פסיכו-חברתיים, מנטאליים, תרבותיים ופוליטיים (Elran, 2010). כלומר, יכולתה של חברה להתמודד עם מצבי משבר תלויה גם בתפיסות פרטיות לגבי המשאבים הפסיכו-חברתיים העומדים לרשותם (למשל, Kimhi & Eshel, 2009; Gal, 2013).

* ד"ר רונית טל בלום (ronitbloom@gmail.com), פרופ' יריב צפתי (ytsfati@com.haifa.ac.il) ופרופ' גבי וימן (weimann@com.haifa.ac.il), החוג לתקשורת, אוניברסיטת חיפה

על-פי מודל המשאבים של הובפול (Hobfoll, 2001), משאבים מסוגים שונים, ביניהם משאבים אישיים ופסיכו-חברתיים כתפיסת איום, אופטימיות, תקווה, חוללות ואחרים, הם בעלי ערך, כי הם תורמים ליכולת ההתמודדות של הפרט עם משבר. ההערכה של הפרט שעומד לחול שינוי במשאבים אלו, מפעילה עליו לחץ פסיכולוגי המשפיע על יכולת התפקוד שלו (שם). לכן, בזמן משבר, מצב, או תפיסה, של פגיעה במשאבים אלה יתבטא בתחושה של איבוד החוסן (להד, 2010).

ממצאי מחקרים מצביעים על-כך שגם בעקבות צריכת סיקור תקשורתי של אירוע טראומטי (למשל, Zeidner et al., 2011; Shoshani & Slone, 2008; Slone, 2000), הפרט נמצא רגיש ופגיע. אכן, לתקשורת ההמונים תפקיד חשוב במיוחד בעת ארועי משבר בהיותה גורם מרכזי המתווך לציבור את המציאות, גורם מפרש ומסביר את המשמעויות, ועל-כן בעל פוטנציאל לחזק או להחליש את החוסן, כלומר את יכולת הציבור להתמודד עם משבר.

לאופן ייצוג אירוע, כלומר למיסגור אירוע, כוח השפעה משום שאופן הייצוג מקדם פרשנות מסוימת – מעין פריזמה המכוונת את הפרט כיצד להתבונן על המציאות (Entman, 1993). תיאוריית המיסגור מניחה שתקשורת-המונים באמצעות בחירת מידע, הבלטתו ואופן הצגתו (למשל, מהי הבעיה ומי הגורם לבעיה), יכולה להשפיע על התרשמותו ותפיסותיו של הציבור ולעצב את הפירוש שיעניק לסוגיות ולאירועים הנסקרים (Scheufele, 1999). מיסגור תקשורתי פועל באמצעות מיגוון מרכיבים, ביניהם טקסטואליים, כגון תיאור אפיזודי מול תיאור תמטי (Iyengar, 1991), 'טון הערכה', כלומר ערכיות חיובית או שלילית (Sheafer, 2007), או הבלטת סוגיה (Sniderman & Theriault, 2004), שבכוחם להשפיע על הפרט באמצעות הפעלת מנגנונים פסיכולוגיים (Scheufele, 1999).

על פי מחקרים מתחום הפסיכולוגיה החיובית, הפרט מעריך מצב או אירוע באמצעות סכמות רגשיות-קוגניטיביות של תקווה, אופטימיות, חוללות ועמידות (Luthans et al., 2007). מכאן, שגם אנשי תקשורת – עיתונאים, עורכים ופרשנים – מעריכים מצבים או אירועים באמצעות סכמות אלה, הבאות לידי ביטוי במרכיבים טקסטואליים, המשמשים אותם בהצגה ובפרשנות של אירוע או סוגיה. במוקד המחקר הנוכחי עומדת הטענה, כי הפרשנות התקשורתית של אירועים מכילה מסרים של תקווה מול חוסר-תקווה, אופטימיות מול פסימיות, חוללות מול חוסר-חוללות ועמידות מול חוסר-עמידות. מרכיבים טקסטואליים בעלי ערכיות שלילית הוגדרו במחקר זה כמיסגור מרפה-ידיים (לדוגמא, חוסר-תקווה ופסימיות) ומרכיבים בעלי ערכיות חיובית כמיסגור מעצים (לדוגמא, תקווה ואופטימיות).

מרבית המחקרים בתחום המיסגור מסבירים מדוע שינוי בייצוג של סוגיה או אירוע, כלומר במיסגור, מייצר שינוי בדעה או בהחלטה (למשל, Lecheler & de Vreese, 2010). בעשור האחרון מצטברים ממצאים המצביעים גם על השפעה בהיבטים פסיכולוגיים (רגשיים-קוגניטיביים) של הפרט, כגון תפיסת איום (Gadarian, 2010), או תפיסת המשאבים הפסיכולוגיים (Zeidner et al., 2011). גדריאן (2010) התמקד במאפייני האיום והפחד שהמדיה השתמשה בהם לאחר אירועי 11 בספטמבר, והצביע על ההשפעה שיש למרכיבי מידע, דימויים ותמונות (עם דגש מאיים ברמות שונות), המחזקת תחושות של איום ופחד אצל הפרט, ובהמשך על נטיית הפרט לתמוך במדיניות מסוימת. ממצאיו מצביעים על כך, שחדשות טעונות רגשית משפיעות משמעותית יותר מאשר מידע עובדתי בלבד. וככל שהשימוש בגירוי הפחד עוצמתי יותר – כך חל גידול בתפיסת האיום.

מהמחקר של זיידנר ושותפיו (2011) עולה, שצפייה בסיקור טלוויזיוני של אירועי טרור גורמת לאבדן משאבים פסיכולוגיים, דוגמת מחויבות, משמעות או תחושת הצלחה, ולהיווצרות של תחושות איום על החיים, מה שעלול להביא להיווצרות של טראומה משנית ופגיעה ברווחה הנפשית. במחקרם, המשתתפים צפו בקטעי וידאו שהציגו אירועי טרור או אלימות פוליטית אחרת כפי ששודרו במהדורות החדשות בעשור האחרון. קבוצת הביקורת צפתה בקטעי וידאו באותו אורך שהציגו התרחשויות יום-יומיות ולא אלימות, כפי שהופיעו במהדורות החדשות. המחקר מצביע על כך שלצפייה בסיקור אירועי טרור יש השפעות שליליות גם על מי שלא מעורב ישירות באירוע. כך שחשיפה לסיקור טלוויזיוני יכולה לשמש כ"איום עקיף" על הצופה ולגרום לאובדן של משאבים פסיכולוגיים - בדומה למה שגורם איום ישיר.

עם זאת, אין בספרות המחקרית תיעוד של מיסגור תקשורתי הפועל על הערכת מצב רגשית-קוגניטיבית של הפרט, כמו למשל, אופטימיות ופסימיות, תקווה וחוסר-תקווה. המחקר הנוכחי בדק כיצד שינוי בייצוג אירוע בתקשורת הישראלית, דהיינו מיסגור מרפה-ידיים ומיסגור מעצים, מייצר שינוי בהערכה רגשית-קוגניטיבית של הפרט את המצב.

ההערכה זו נבחנה באמצעות המושג הון פסיכולוגי אישי, השאול מהפסיכולוגיה החיובית, ומייצג סכמות רגשיות-קוגניטיביות שמשמשות את הפרט להערכת המצב (Luthans et al., 2007). סכמות אלה נגישות וזמינות לפרט משום שהן חלק מעברו ומהתנסויותיו (שם, עמ' 3) ומופעלות כתגובה לגירויים חיצוניים. מחקר זה טוען, שמיסגור תקשורתי הוא בבחינת גירוי חיצוני המפעיל אצל הפרט סכמות אלה ולכן ישפיע על ההון הפסיכולוגי האישי. יתר על כן, מאחר שהטקסט התקשורתי מתייחס לאירועים ברמה לאומית, ניתן להניח שהפעלת סכמות רגשיות-קוגניטיביות עשויה להתרחש בשתי רמות: ברמת הפרט וברמה הלאומית, רמות הקשורות זו בזו אך לא זהות (ראו Arian, 1995, עמ' 33–37). אנשים נוטים להעריך בצורה שונה את מצבם האישי לעומת המצב הלאומי, כאשר בספרות הפסיכולוגית מתוארת הטיה במסגרת תפיסת המצב האישי טובה יותר מתפיסת המצב הקולקטיבי (Mutz, 1998). לשם כך, הוגדר המשתנה הון פסיכולוגי לאומי,

המתייחס להערכת הפרט את המצב של הקולקטיב במדינה. משתנה תלוי נוסף שנבחן במחקר זה הוא תחושת הרווחה הנפשית המוגדרת כמידת שביעות הרצון של האדם מחייו (Kahneman & Krueger, 2006). בספרות מתייחסים לרווחה נפשית כאל משאב פסיכו-חברתי (Hobfoll, 2001), המסייע לפרטים ולחברה בהתמודדות עם מצבי משבר (Kimhi, 2014). לכן, מטרה נוספת של המחקר היא הבנת ההשפעות שיש למיסגור אירוע בתקשורת על רווחה נפשית.

מיסגור מרפה-ידיים מול מיסגור מעצים

מיסגור מתייחס לדפוס פרשנות, שבו משתמשים כדי לסווג מידע ולעבדו בצורה אפקטיבית (למשל, Scheufele, 1999). ברמת הפרט, מיסגור מתייחס לתהליך שבו הפרט מפתח מערכת פרשנית מסוימת לסוגייה: "מבנה קוגניטיבי אשר עוזר לאזרחים להבין את המציאות" (Chong & Druckman, 2007, עמ' 105). מיסגור תקשורתי הוא אופן תיאור הסוגיה בסיקור, בחירת המידע, הבלטתו ואופן הצגתו (Entman, 1993). מחקרים רבים מראים, כי בכוחו של המיסגור התקשורתי ליצור נגישות וזמינות לסכמות ספציפיות אצל הפרט (Scheufele, 1999).

כאמור, המחקר הנוכחי מניח את קיומו של מיסגור תקשורתי, המכיל שתי מסגרות שקולות המייצגות אירוע או סוגיה באמצעות אותו תוכן אך בנוסח המייצג ייחוס שונה: מחד, ערכיות חיובית ומאידך, ערכיות שלילית, וזאת על פי כיוון המוצע ע"י הטקסט התקשורתי. מסגרת אחת מכילה מרכיבים טקסטואליים חיוביים המעריכים את המצב באמצעות תקווה, אופטימיות, חוללות ועמידות, ואילו השנייה כוללת מרכיבים טקסטואליים שליליים המעריכים את המצב באמצעות חוסר-תקווה, פסימיות, חוסר-חוללות וחוסר-עמידות.

יש המכנים את הייחוס השלילי או החיובי במושג 'טון של הערכה'. לערכיות זו של המיסגור מייחסים השפעה על מידת החשיבות של הסוגיה ועל כיוון השיקולים בעד או נגד מועמד או מפלגה (Sheafer, 2007), על תפיסות, שיפוט, הערכה והתנהגות (Lecheler & de Vreese, 2010). באופן דומה, ובהמשך לטיעוניו של היידט להערכה דיכוטומית של טוב או רע (Haidt, 2006, עמ' 26-28), המיסגור המוצע מכיל מרכיבים טקסטואליים שקולים בעלי ערכיות חיובית מול שלילית. הציפייה היא שההפעלה הפונקציונלית של המיסגור המעצים והמיסגור מרפה-הידיים תיצור גירוי למבנה רגשי-קוגניטיבי ספציפי, שיכוון את הפרט להערכת האירוע, בתחושה מעצימה מול תחושה מרפת-ידיים.

ההגדרה של אנטמן (Entman, 1993) תשמש כנקודת מוצא לתיאור הפונקציות של המיסגור המוצע: לפי אנטמן, אחת הפונקציות הבסיסיות של מיסגור היא הצגת סיבות לבעיה (שם). לעומת זאת, המיסגור המעצים והמיסגור מרפה-הידיים מתמקדים **במאפייני הפתרונות**. מיסגור מרפה-

ידיים מתאפיין בתיאור הפתרון כפתרון של אין-ברירה או של אין דרך מוצא; לעומתו, המיסגור המעצים מתאפיין בהצגת מיגוון אלטרנטיבות כפתרון לבעיה, והוא מייצג את גישת ההתמקדות בקידום (Higgins, 1998). מסגרות אלו פועלות כרמזים שמעוררים את סכמת התקווה אצל הפרט. המיסגור המעצים מעורר רמה גבוהה של תקווה, מאחר שתקווה, על פי סניידר ועמיתיו (Snyder et al., 1996), היא היכולת לראות מספר דרכים להשגת המטרה. אי לכך, טקסט המציין כי אין דרך מוצא, מרמז על חוסר-תקווה.

שתי פונקציות נוספות שאנטמן (שם) מציג הן עצם הגדרת נושא כבעיה וכן זיהוי הגורמים האחראים לבעיה. המיסגור המעצים או מרפה-הידיים מתמקד במשולב באפיון האירוע (או הסוגיה) כחיובי או שלילי ובמאפייני הסיבות ו/או הגורמים לו. למשל, מיסגור מעורר פסימיות כאשר הוא מתמקד בתיאור הסיבות כפנימיות (סיבות הקשורות בגורם עצמו, באישיותו, במאפייניו, כוונותיו, ובמוטיבציה שלו) במשולב עם כך שהן הגורמות המרכזיות לאירוע שלילי, או לחלופין מתאר חוסר שליטה של הגורמים הפנימיים במצב השלילי.

מדוע תיאור זה בעצם מעורר פסימיות? ויינר (Weiner, 1995) טוען, שאדם הרוצה להבין את המציאות, מחפש דרך לייחס את הסיבות לגורמים חיצוניים (קשור בנסיבות), או לגורמים פנימיים (קשור בגורם עצמו), והוא בודק באיזו מידה גורמים אלו ניתנים לשליטה, כלומר, האם הוא יכול לשנותם או להשפיע עליהם. סליגמן (2002) מתבסס על ויינר בהגדרה של אופטימיות ופסימיות וטוען שכאשר מתרחש אירוע המוגדר כשלילי, נקודת המבט הפסימית תתאפיין: 1. בגורמים פנימיים את הגורם העיקרי לאירוע (ולא בנסיבות); 2. אותם גורמים פנימיים לא ניתנים לשינוי או לשליטה, ועל-כן המצב יישאר קבוע וללא שינוי; 3. גורמים פנימיים אלה יפעלו באופן דומה גם בתחומים אחרים, ועל-כן צפוי שיובילו לאותה תוצאה שלילית (מאפיין הנקרא גלובליות). לעומת זאת, טוען סליגמן (שם), שנקודת המבט האופטימית תתאפיין בראיית גורמים חיצוניים כאחראים לאירוע השלילי, שניתן לשנות את המצב ושכוחם של גורמים פנימיים לשנותו. אם כן, השאלה אינה רק האם האירוע מוגדר כחיובי או שלילי, אלא גם אופן ההתייחסות למאפייני הגורמים לאירוע מקדמים במשולב את ההערכה האופטימית או הפסימית של הפרט לגבי האירוע.

פונקציה נוספת של המיסגור המעצים והמיסגור מרפה-הידיים היא ייחוס סיכויים למידת ההצלחה להתמודד עם בעיה. למשל, מיסגור הנוטה להציג ייחוס של חוסר-ישע פוגע באמונה לגבי מידת הסיכוי להצלח להתמודד עם הבעיה, קרי מעורר את סכמת החוללות הנמוכה. מכאן, שמיסגור המתייחס למידת הסבירות להתמודד בהצלחה עם המצב, עשוי להשפיע על תחושת חוללות גבוהה או על התחושה ההפוכה.

הון פסיכולוגי ומיסגור תקשורתי

ההתנהגות האנושית מונעת מן המתרחש בהווה וממחשבות ותכנון של אירועים ותוצאות בעתיד (Bandura, 1986). ארגון ועיבוד המידע נעשים בעזרת מסגרות התייחסות (סכמות קיימות, למשל של תקווה, אופטימיות, חוללות וחוסן), בהן מעוגנים הפרשנות, גיבוש התפיסות והשיפוט (Scheufele & Moy, 2000, עמ' 7). לפיכך, ממדי ההון-הפסיכולוגי משמשים מערך של כלים העוזר לפרט בתהליך העיבוד, הארגון והערכת המידע, והם מנגנון המכוון את המוטיבציה לפעולה, ואת הרגשות והמחשבות של הפרט לגבי אירועים הנוגעים בחייו.

סכמות של תקווה, חוללות, אופטימיות ועמידות, וביחד ההון-הפסיכולוגי, הן סכמות שמייצגות רגשות וקוגניציות (מבנים שיש לפרט תפיסות ועמדות לגביהם), הנמצאים במבנה הסכמתי של כל פרט; הן נבנו בעבר, בעקבות התנסויות שונות, והן חלק ממידע מוקדם המשמש אותו כבסיס להערכת המציאות (Luthans et al., 2007). לפיכך, סכמות אלה ניתנות לשינוי (state-like) לאור השימוש היומיומי בהן (שם). כדי להעריך את המצב ואת ציפיותיו מהעתיד, הפרט סוקר את סביבתו. סקירת הסביבה כוללת פנייה לסיקור התקשורתי. ומכאן, ניתן לטעון שצריכת תקשורת מפעילה מנגנון של הפעלת סכמות אצל הפרט (כלומר, גירוי חיצוני המייצר נגישות וזמינות לסכמות מסויימות), אשר משמשות לקבלת החלטות, לפרשנות ולהערכה (Entman, 1993). כאמור, סכמות, גם אלה המכוננות הון-פסיכולוגי, משמשות גם להכוונת רגשות הפרט, מחשבותיו והמוטיבציה להתנהגותו (Bandura, 1986).

מרבית התיאוריות שעוסקות בהשפעות התקשורת, מתמקדות בתוכן הרציונלי ולעתים קרובות מתעלמות מההיבטים הרגשיים ופוטנציאל השפעתם על הציבור (Shoshani & Slone, 2008). זאת, למרות שסיקור חדשותי מורכב לא רק מהיבט רציונלי של תכנים עובדתיים, אלא גם מהיבט רגשי הנחשף באמצעות תמונות ופרשנות. יתרה מכך, לעיתונאים ולעורכים, בתנאים של סביבה תקשורתית תחרותית, יש מניע להשתמש בסיפורים ובתמונות בעלות כוח רגשי, כדי לזכות בעניין מצד הקהל ולייצר כיסוי תקשורתי סנסציוני ולעיתים קרובות גם לא פרופורציונלי (Iyengar, 1991). אלמנטים אלו מחזקים בציבור את תפיסת האיום ותוצאתם מתבטאת בהטייתו להעדיף מדיניות מסוימת (Gadarian, 2010). בהמשך לקו זה, המחקר הנוכחי יתמקד במרכיבים טקסטואליים ספציפיים, שכונו מיסגור מעצים ומיסגור מרפה-ידיים, ויבחן האם אכן חשיפה למיסגור כזה מייצרת נגישות וזמינות להון-הפסיכולוגי, כלומר, לסכמות הרגשיות-קוגניטיביות של תקווה, אופטימיות, חוללות ועמידות אצל הפרט.

תקשורת ורווחה נפשית

התפתחות המחקר המדעי בנושא רווחה נפשית משקפת מגמות חברתיות המתמקדות בפרט, בחשיבות של הערכת החיים מההיבט הסובייקטיבי, ומתוך הבנה שאיכות החיים מוגדרת לא רק באמצעות אינדיקטורים חומריים, אלא גם חברתיים ופסיכולוגיים (Diener, Oishi & Lucas, 2003). המהות של המושג well-being (רווחה נפשית) היא באומדן של אנשים לגבי אושרם ואיכות חייהם (שם). את הרווחה הרגשית מקובל למדוד באמצעות האינדיקטור SWB (Subjective Well-Being), שפיתחו דיינר ועמיתיו (Diener et al., 1999). יש המאמצים את ההגדרה האופרטיבית לפיה רווחה נפשית היא תופעה הכוללת את התגובות הרגשיות והקוגניטיביות לשביעות הרצון מהחיים והערכה כוללת שלהם (שם). המחקר הזה מאמץ את הגישה והמתודה הזאת מאחר שהיא מדד מקובל, שכיח ונוח המאפשר לאמוד תחושת שביעות רצון כללית.

כאמור, אירועים משפיעים עלינו על פי האופן שבו אנו מפרשים אותם ובהתאם לנטייתנו להעריכם באופן דיכטומי כאירועים נעימים או לא נעימים (Haidt, 2006; Kahneman & Tversky, 1979). אנשים מחפשים סימנים בסביבת המידע לצורך בניית ציפיות מבוססות לגבי העתיד, ולשם כך הם משתמשים במידע ממשי על אודות התפתחויות ואירועים מניסיון העבר וממידע חברתי נורמטיבי (שמיר ושמיר, 2000). איתור סימנים המעידים על שינוי, למשל באמצעות התקשורת, יכול לכוון את ציפיותיהם לגבי תחושת הרווחה הנפשית שלהם. סביר להניח, שאם הסיקור החדשותי מייצג אירוע באופן שלילי, כפגיעה במשאבים פסיכולוגיים (למשל, בתקווה, Hobfoll, 2001), או כמצב גרוע יותר בהשוואה לקודמו (גם אם באופן זמני), הוא ישפיע על מצב הרוח ועקב כך הנגישות בזיכרון לאירועים דומים תגדל וזו תשפיע בהערכת יתר שלילית על הרווחה הרגשית (Tversky & Kahneman, 1974). מצד שני, אם הסיקור החדשותי ייצג אירוע כחיזוק המשאבים הפסיכולוגיים (למשל, החוללות) למרות האסון או המצוקה, והתקשורת תציג את המצב עם תקווה וצפי לשיפור בעתיד או עם יכולות לחולל שינוי ושליטה חלקית, יש לה פוטנציאל להגדיל את תחושת הרווחה הנפשית (Haidt, 2006, עמ' 91-92). מכאן עולה, כי צפוי שמיסגור מרפה-ידיים ומיסגור מעצים יהיו בעלי חשיבות בקביעת רמת הרווחה הנפשית. מעניינו של מחקר זה היה לבדוק את ההשפעה שיש למיסגור התקשורתי בעתות משבר על רמת הרווחה הנפשית, זמן שבו משתנים אלה חיוניים ביותר לחוסן של הפרט והציבור (Hobfoll, 2001).

אירוע משברי והשפעות התקשורת

אירוע משברי הוא מצב שבו נשקף לציבור איום על הסדר הקיים, ובמהלכו משתנה המציאות המוכרת ועמה היכולת להעניק משמעות להתרחשויות במושגים הקיימים (מוסקוביצי, 1984). אירוע כזה הוא פרק זמן ייחודי, המתאפיין בצורך עז להחזיר יציבות לחיים עקב הפגיעה הזמנית שאירעה בה. הוא מעלה בציבור את עוצמת הצורך לחיפוש אחר מידע בקשר לסיבות האירוע

ולאחרים לו וזאת כדי להחזיר את האיזון שהופר בגלל אי-הוודאות (Coombs & Holladay, 2004). פועל יוצא הוא שלתקשורת יש תפקיד חיוני בפרק זמן זה, שכן הציבור זקוק למידע שהיא מספקת ונסמך על מידע זה (Weimann, 2000, פרק 11).

לפיכך, אירוע משברי עלול להיות קרקע פורייה למסקנות מוטעות משום שלאנשים יש נטייה טבעית (אבולוציונית) לשים לב לרמזים שמאותתים על סכנה, ועל-כן הם בעוררות יתר לסכנות, וכך על-פי עיקרון הטיית השליליות תגובתם תהיה מהירה וחזקה יותר לאיום ולא-נעימות בהשוואה לנעימות ואי-איום (Feinberg, 2001). יתר על כן, השיפוט וההערכה לגבי מצב כלשהו מתבססים על השאלה האם המצב טוב יותר או גרוע יותר בהשוואה למצב שאליו הורגלנו (Haidt, 2006). לכן צפוי, שמיסגור תקשורתי המציג שינוי ממצב אחד למצב גרוע יותר, יטה את הערכת הציבור לכיוון השלילי, ולהיפך, מיסגור תקשורתי המציג שינוי במצב, ממצב אחד למצב טוב יותר, יטה את הערכת הציבור לכיוון החיובי.

רגשות חיוביים, כמו ביטחון, תקווה ואמון, עוזרים לנו במיוחד במצבי חיים בלתי-שגרתיים ומסייעים בבניית יכולת התאוששות (סליגמן, 2002). לכן, שידור מסרים של סולידאריות באמצעי התקשורת בזמן מלחמה או משבר, מסייע בהחזרת תחושת הביטחון (מוסקוביצי, 1984), ואילו שידור מסרים או כתבות הנתפסים כביקורת, יכולים לחזק את תחושת איבוד משענת האחיה המוכרת. יתר על כן, אירוע משברי הוא בדרך כלל סוגיה בעלת קדימות בסדר היום התקשורתי, בהיותו בעל ערך חדשותי גבוה בגלל אופיו הדרמטי (Perse, 2000), נגישותו וזמינותו גבוהים וחשיבותו רבה (Price et al., 1997). כך גם סיקורו בתקשורת והשיח הפרשני עליו שאינם יורדים מסדר היום הציבורי עד השיבה לשיגרה (ויצטום, 2006), ולמצב זה יש פוטנציאל לעלות את התגובה הרגשית בציבור. בנוסף, החזרתיות המאפיינת סיקור תקשורתי של משברים מחזקת בציבור את הנגישות לפרשנות מסוימת לאותו אירוע (Cappella & Jamieson, 1987). התוצאה היא ייצוג מציאות תקשורתית אשר מנחה את הפרט להשתמש במידע הממוסגר לצורך פרשנות, קבלת החלטות והערכות מצב. מאחר שבשלבים הראשונים של ההיחשפות למיסגור התקשורתי של האירוע, לציבור יש פחות ידע לגבי הסוגיה ולגבי משמעותה והשלכותיה, הוא רגיש יותר להשפעתם של מסרי המיסגור (Chong & Druckman, 2007). לפיכך אפשר לומר, שהסיקור התקשורתי מעלה את פוטנציאל השכנוע של הציבור (Bradar, 2006), ויש להניח שנטיות הציבור תהיה לתפוס את האירוע באופן שבו הוצג בתקשורת (Cho & Gower, 2006).

אירוע משברי הוא מקרה קיצון של ייצוג אירוע בתקשורת, שכן הוא מתאפיין בדרמטיזציה, פרסונליזציה, התמקדות בציון האשמים, הצגת מיתוסים שגויים (Tierney, Bevc, & Kuligowski, 2006), ייחוס אחריות למישהו (Cho & Gower, 2006), הצגת צד כלשהו כקורבן

(Wolfsfeld, 1997), ותיאורים טעוני איום ופחד (Gadarian, 2010), כעס וסגנון מתלהם (Cho & Gower, 2006). לא אחת, התקשורת מעצימה את הדרמה ואת תחושת האסון המלוות לעתים בחוסר אונים (Tierney et al., 2006). הנטייה של התקשורת לחפש אשמים ולחשוף ביקורת פנימית עלולה לעורר תחושת חוסר שליטה, חוסר עקביות ולפגוע בכך באמינות הממסד. חלק ממאפיינים אלה, למשל התמקדות בציון אשמים והצגת הציבור כקורבן, הם מרכיבים במיסגור מרפה-הידיים שמחקר זה טוען לקיומו ולהשפעתו על הפרט. כלומר, גם אם המציאות היא לעיתים באמת ובתמים קשה מאוד, סגנון הסיקור התקשורתי, שצוין לעיל, עלול לקדם תחושת חוסר אונים ולפגוע ברווחה הנפשית של הקהל בכך שהוא מוביל לתחושה שהמצב הקשה אינו בר-שינוי.

השערות

מחקר זה טוען, כי המיסגור התקשורתי (מרפה-ידיים ומעצים) פועל כגירוי המייצר נגישות לסכמות (בעלות מאפיינים רגשיים-קוגניטיביים) עבור הפרט. למשל, על ההון הפסיכולוגי האישי שניתן לעיצוב באינטראקציה עם גורם חיצוני (Luthans et al. 2007). טענה נוספת היא, שצפוי שמיסגור מרפה-הידיים ומיסגור מעצים יהיו בעלי חשיבות בקביעת רמת הרווחה הנפשית של צרכן התקשורת, מאחר ואנשים נוטים להשתמש במצבם הרגשי הנוכחי כבסיס להערכה באיזו מידה הם שבעי רצון מחייהם (Schwartz & Clore, 1983). כמו כן, מאחר שבזמן משבר, מצב של איבוד משאבים פסיכו-חברתיים (תפיסת איום, אופטימיות, תפיסת שליטה והצלחה) מתבטא בתחושה של אובדן משאבים פסיכולוגיים (להד, 2001, 2010; Hobfoll). צריכת תקשורת המכילה מיסגור מרפה-ידיים או מעצים עשויה להיות קשורה לתחושה זו. במחקר זה ייבחן הקשר בין חשיפה למיסגור להון פסיכולוגי בשתי רמות התייחסות: אישית ולאומית. הטקסט התקשורתי מתייחס לאירועים ברמה לאומית, ולכן אפשר להניח שעירוב הממדים אצל הפרט יכול להתרחש בשתי רמות התייחסות, אישית ולאומית, והדיווח של הפרט על כל אחת מהן, היא שונה (למשל, Arian, 1995 עמ' 33-37). בהתאם לכך, השערות המחקר הן:

1. קיים קשר בין חשיפה למיסגור התקשורתי מרפה-הידיים או המעצים לבין הון פסיכולוגי, בשתי רמות התייחסות: אישית (H_{1a}) ולאומית (H_{1b}).
2. קיים קשר בין חשיפת הפרט למיסגור התקשורתי מרפה-הידיים או המעצים לבין תחושת רווחה נפשית (H_2).
3. כלומר, חשיפה למיסגור המעצים תהיה קשורה לעלייה בהון הפסיכולוגי ובתחושת הרווחה הנפשית, ואילו חשיפה למיסגור מרפה-הידיים תהיה קשורה לירידה בהם.
3. בתקופת שיגרה, השפעת המיסגור התקשורתי על הרווחה הנפשית וההון הפסיכולוגי, תהיה נמוכה יותר בהשוואה לתקופת משבר (כלומר, עוצמת הקשרים בין החשיפה למיסגור לבין המשתנים תהיה גבוהה יותר באירוע משברי בהשוואה לשיגרה; H_3). כאמור, בשונה משיגרה, אירוע משברי מעלה בציבור את עוצמת הצורך לחיפוש אחר מידע, את תשומת הלב לרמזים בקשר

לסיבות האירוע ולאחראים לאירוע (Coombs & Holladay, 2004). יתר על-כן, סיקורו בתקשורת והשיח הפרשני עליו אינם יורדים מסדר היום הציבורי עד השיבה לשיגרה (ויצטוס, 2006), ולמצב זה יש פוטנציאל לעלות את התגובה הרגשית בציבור. בשל הטיית השליליות, התגובה למסרים שליליים צפויה להיות מהירה וחזקה יותר (Feinberg, 2001). כלומר, באירוע משברי, הציבור רגיש יותר להשפעתם של מסרי המיסגור (Chong & Druckman, 2007).

מתודולוגיה

בדומה למחקר שערכו דה וריס ועמיתיו (de Vreese, Peter, & Semetko, 2001), המחקר הנוכחי משווה בין מסגרות תקשורתיות המופיעות בסיקור החדשות, בעת אירוע משברי ביטחוני ובתקופת שיגרה. המחקר מתבסס על ההנחה, שאפשר להצביע על הבדל בדפוס הסיקור התקשורתי של סוגיה ביטחונית בין אירוע משברי לבין תקופת שיגרה (למשל, Perse, 2000). הסוגיה הביטחונית שנבחרה לתקופת שיגרה הייתה האיום האיראני, שהיה חלק מהשיח התקשורתי בחודשים שקדמו לסקר ובמהלכו. האירוע המשברי שנבחר הינו מבצע "עמוד ענן", שהתפתח לאירוע צבאי באופן פתאומי, כאשר במהלכו, כמתאפיין בעיתות משבר, הכיסוי החדשותי בכלי התקשורת השונים התמקד כמעט בלעדית במבצע ובהשלכותיו, כדי לספק מידע והסברים על המתרחש (למשל, Perse, 2001). המחקר כולל שני גלים של סקרים, ובמועדים חופפים גם איסוף כתבות חדשותיות וטורי דעה מהעתונות המודפסת ומהאינטרנט. הנוסח המלא של פריטי הסקר בהם נעשה שימוש במחקר הנוכחי נמצא ב**נספח האלקטרוני**.

הסקרים. משתתפי הסקרים היוו מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת (מעל גיל 18) במדינת ישראל. הנתונים נאספו באמצעות סקר טלפוני שנערך בעזרת חברת 'דיאלוג', אשר השתמשה במדגם שכבות על-פי אזורי חיוג בצורה אקראית תוך שמירה על מכסות כלליות של מין וגיל. הסקר הטלפוני בוצע בזמן שיגרה ובאירוע משברי. בגל הראשון (שיגרה) נסקרו 300 משתתפים במשך שלושה ימים בין התאריכים 21.8.12 ל-23.8.12 בשיעור היענות של 3.5%. שחשבו עפ"י הנוסחה 1RR של AAPOR (שיעורי ההיענות בסקרים טלפוניים נמצאים בירידה חדה בעשורים האחרונים, ועל פי אומדנים השיעורים המקובלים נמצאים מתחת לעשרה אחוזים, Wang et al., 2014). בגל השני (אירוע משברי ביטחוני - מבצע "עמוד ענן"), בוצעו סקרים בשני מועדים: סקר ראשון במשך יומיים ב-18.11.12 – 19.11.12, וסקר נוסף ב-27.11.12 – 28.11.12. בשני המועדים יחד השתתפו 310 איש, אך מאחר שמתוכם 32 נדגמו גם בגל הראשון, משתתפים אלו הורדו מהחישובים הסטטיסטיים כדי למנוע הפרה של ההנחה של חוסר תלות ברגרסיה. על-כן, סך המשתתפים בגל השני היה 278. שיעורי ההיענות היו של 5.1% במועד הראשון ו-5.6% במועד השני.

ההחלטה לבצע סקר בשני מועדים באירוע משברי, נשענה על כך שבדפוס הסיקור התקשורתי חל בדרך כלל שינוי, והוא עובר מדפוס סולידרי של התלכדות 'סביב הדגל' בתחילת האירוע לדפוס ביקורתי בסיומו (לדוגמה, Perse, 2001). משהתברר מהממצאים שאין הבדלים סטטיסטיים משמעותיים בנתוני הסקרים בין תחילת האירוע לבין סיומו הוחלט לאחדם ולנתחם כגל שני.

מדדים

לשם תיקוף השאלון ובחינת התאמתו לצרכי המחקר, נערך מחקר חלוץ (פיילוט) עליו השיבו כ-40 משתתפים. על הנתונים שהתקבלו בוצעו ניתוחי גורמים מגששים וניתוחי אלפא (α) של קרונברך, ולשאלון המחקר הסופי נבחרו רק שאלות של פריטים בעלי טעינות הגבוהה מ-0.4 למשתנה, בעלי תוקף מבחין גבוה, בעלי תרומה גבוהה לשונות המוסברת ומהימנות טובה דייה ($\alpha > .70$). בעקבות משוב שהתקבל מחלק ממשותפי מחקר החלוץ, הוכנסו לשאלון מספר שינויים, לדוגמה: נעשה מעבר לסולמות מדידה אחידים (סקאלה של 1-5); מהימנות ותוקף השאלון נבחנו שוב לאחר העברת הסקרים באמצעות ניתוח גורמים מסוג PCA (Principal Component Analysis) עם רוטציה מסוג Varimax. הניתוח כלל שימוש בקריטריון של הגדרת מספר הגורמים הרצויים על פי התיאוריה. פריטים בעלי טעינות הגבוהה מ-0.4 נכללו בגורם. מרבית פריטי השאלונים היו בעלי טעינות גבוהה על גורמי המחקר. פריטים שלא אוששו את התיאוריה, כלומר לא היו בעלי תוקף מבחין, הוסרו (פירוט ניתוחי הגורמים למשתני המחקר המרכזיים **בנספח**). לאחר פעולות ההתאמה, בוצעו מבחני מהימנות (אלפא של קרונברך או מתאם פירסון עבור שני פריטים), ומשתני המחקר נמצאו מהימנים דיים (לרוב, אלפא קרונברך גבוה מ-0.70), למעט שני ממדים: ממד האופטימיות במשתנה הון פסיכולוגי לאומי בעל שני פריטים כל אחד שנמצאו בעלי מהימנות נמוכה ($\alpha = .60$), אך סבירה עבור ממד בעל שני פריטים בלבד.

רווחה נפשית מתייחסת למידת שביעות הרצון הכללית מהחיים בשני ממדים: קוגניטיבי ורגשי. הממד הקוגניטיבי נבחן ב-3 שאלות שנלקחו מהשאלון SWB שפיתחו פאבוט ודיינר (Pavot & Diener, 1993), והממד הרגשי נבחן בשאלה מהשאלון שפיתחו ליבומירסקי ולפר (Lyubomirsky & Lepper, 1999). שניהם נאמדו בסולם שבין (1) המציין "כלל לא" לבין (5) "במידה רבה מאוד". הפריט "אני מרוצה מחיי" מדגים את המימד הקוגניטיבי, והפריט "חלק מהאנשים בדרך כלל מאוד מאושרים. הם נהנים מהחיים למרות המתרחש, ומצליחים למצות את המרב מכל דבר. באיזו מידה תיאור זה מאפיין אותך?" מדגים את המימד הרגשי.

כך חושב משתנה משוקלל אשר מהימנותו על פי קרונברך בגל הראשון הייתה $\alpha = .68$ ובגל השני $\alpha = .58$. למרות המהימנות הנמוכה, נמצא קשר חזק בין הממד הקוגניטיבי לרגשי ($r = .42$) בגל הראשון ו- $r = .52$ בגל השני. בניתוח גורמים של ממדי הרווחה הנפשית נמצא, שהם אכן טוענים על גורם אחד ולכן הניתוחים בהמשך התייחסו למשתנה המשוקלל. בתקופת שיגרה, הממוצע שהתקבל $M = 3.74$ ($SD = .85$) היה נמוך מהממוצע בתקופת האירוע $M = 4.02$ ($SD = .74$) והבדל זה נמצא מובהק ($t(576) = 4.16, p < .001$).

ההון הפסיכולוגי האישי מייצג ארבעה ממדים רגשיים-קוגניטיביים (Luthans et al., 2007): חוללות (למשל: "יהדות לתושייה שלי אני יודעת/כיצד להתמודד עם מצבים ביטחוניים בלתי צפויים"), תקווה (למשל: "גם כעת, על רקע המצב הביטחוני, ישנן דרכים רבות לעקוף כל בעיה שעומדת בפניי"), אופטימיות (למשל: "גם בתקופות של אי-ודאות ביטחונית, אני בדרך כלל מצפה לטוב ביותר"), ועמידות ("אני בדרך כלל לוקח/ת מצבים ביטחוניים מלחיצים בקלות או זורם/מת

אתם"). כל מימד נמדד באמצעות ארבעה פריטים, וקטגוריות התשובה נעו בין (1) "כלל לא מתאר אותי" ל-(5) "מתאר אותי במידה רבה מאוד". בגל השני, המשתתפים התבקשו להתייחס למצב הביטחוני הנוכחי. התייחסות זו היא תוספת לשאלון המקורי. למשל, "באיזו מידה ההצהרות הבאות מתארות בצורה הטובה ביותר מה שאתה חושב/ת על עצמך ברגע זה על רקע המצב הביטחוני העכשווי". בניתוח גורמים, שכלל שימוש בקריטריון מגביל לארבעה גורמים על פי התיאוריה, נמצא שהפריטים מתנהגים בהתאם לתיאוריה, למעט פריט אחד מממד העמידות. הוא נמצא קשור גם לממד האופטימיות ועל-כן הוסר משיקולי תוקף מבחין נמוך. נציין, שרק פריטים בעלי טעינות גבוהה מ-0.4 נכללו. בוצע ניתוח גורמים ונמצא שארבעת הממדים (גורמים) אכן טוענים על גורם אחד ולכן חושב משתנה משוקלל להון פסיכולוגי אישי, שכלל 15 פריטים על בסיס ארבעת הממדים ומהימנותו הייתה $\alpha=.82$ בשני גלי הסקר. הממוצע בתקופת שיגרה $M=3.56$ ($SD=.83$) היה נמוך בהשוואה לממוצע בתקופת אירוע $M=3.89$ ($SD=.73$) בהבדל מובהק ($t_{(576)}=5.1, p<.001$).

הון פסיכולוגי לאומי נבדק במחקר זה בדומה למשתנה הון פסיכולוגי אישי על בסיס ארבעת הממדים הרגשיים-קוגניטיביים: חוללות, תקווה, אופטימיות ועמידות. אולם, בשונה ממנו, התבקשו המשתתפים להעריך את המצב של המדינה ולא את מצבם האישי. דוגמה לפריט: "אני אופטימי ביחס לעתיד ישראל" (בעוד במשתנה הון פסיכולוגי אישי הופיע הפריט: "אני אופטימי ביחס לעתיד"). השאלון המקורי כלל 11 פריטים. בניתוח גורמים שכלל שימוש בקריטריון מגביל לארבעה גורמים על פי התיאוריה, נמצא שחלוקת הפריטים תואמת לתיאוריה למעט פריט מממד העמידות – "מדינת ישראל תסתדר בדרך זו או אחרת". פריט זה נמצא בגל הראשון קשור יותר לממדי האופטימיות והחוללות ובשני הן לממד העמידות והן לאופטימיות. לפיכך, הוסר משיקולי תוקף מבחין נמוך. נציין שנכללו רק פריטים בעלי טעינות הגבוהה מ-0.4. לאחר מכן, בוצע ניתוח גורמים מגשש של ארבעת הממדים ונמצא שהם אכן טוענים על גורם אחד, לכן חושב משתנה משוקלל הון פסיכולוגי לאומי על בסיס ארבעת הממדים. מהימנותו על-פי קרונבך בתקופת שיגרה הייתה $\alpha=.76$ ובתקופת האירוע $\alpha=.67$. הממוצע בשיגרה $M=3.77$ ($SD=.78$) היה נמוך בהשוואה לממוצע בזמן אירוע $M=4.15$ ($SD=.60$) בהבדל מובהק ($t_{(576)}=6.53, p<.001$).

בנספח האלקטרוני רוכזו מדדי מרכז ופיזור ומהימנויות משתני המחקר, ומשתני הבקרה.

ניתוח התוכן

במחקר נדגמו כתבות חדשותיות וטורי-דעה בהקשר מדיני-ביטחוני מן העיתונות הכתובה המייצגת את המיינסטרים הישראלי. מהעיתונות המודפסת נבחרו ידיעות אחרונות, מעריב, הארץ, וישראל היום; ומהעיתונות המקוונת – אתר החדשות האינטרנטי ynet (לא כולל מכתבים למערכת, מבזקי ידיעות ב-ynet וכתבות מגזיניות), שאיסופם החל יומיים לפני עריכת מדגמי הסקר ובמועדים החופפים לעריכתם. בגל הראשון (תקופת שיגרה) במשך חמישה ימים, בין 19.8.12 ל-23.8.12, נאספו כל הכתבות וטורי הדעה שהתמקדו בסוגיה הביטחונית של האיום האיראני. בגל השני נדגמו כל הכתבות החדשותיות וטורי-הדעה שעסקו במבצע "עמוד ענן" במשך חמישה ימים, בין 15.11.12 ל-19.11.12, ובמשך יומיים נוספים, בין 27.11.12 ל-28.11.12. בסך הכל, הכיל הקורפוס 717 פריטים – 569 כתבות ו-148 טורי דעה. ניתוחי התוכן של הכתבות

מהעיתונות המודפסת והמקוונת, שימשו ליצירת משתני המיסגור המעצים ומרפה הידיים וכן לחישוב משתני החשיפה למיסגור, שיתוארו בהמשך.

דף הקידוד כלל 22 פריטים ששימשו לזיהוי המרכיבים הטקסטואליים, אשר מייצגים מיסגור מרפה-ידיים ומיסגור מעצים. על המקודדים היה לזהות ארבעה ממדים לכל מסגרת. הניסוח שלהם נגזר מההגדרות התיאורטיות של לותאנס ועמיתיו לארבעת ממדי ההון הפסיכולוגי (Luthans et al., 2007). יחידת הניתוח היתה הכתבה. עבור כל היגד מ-22 ההיגדים בקודבוק, נרשמו מספר המופעים שלו (כלומר, מספר הפעמים שהטקסט הכיל אותו. למשל, מספר הפעמים שהטקסט הכיל את הטענה שאירוע חיובי התרחש במקרה). כל הכתבות קודדו בידי שני מקודדים, לאחר השגת מהימנות והסכמה בין שופטים של מקדם בגובה 0.7 ומעלה לפי קריפנדורף (Krippendorff, 2004). **הנספח האלקטרוני** מציג את מהימנות פריטי הקוד-בוק. עבור כל ממד בוצע ניתוח גורמים מגשש, שבחן אילו מתוך הפריטים אכן רלוונטיים לממד. הוסרו פריטים בעלי טעינות נמוכה על הגורם (מתחת ל-0.4), ועפ"י ניתוח זה נבנו משתנים המתארים את המימדים השליליים (חוסר תקווה, חוסר-חוללות, פסימיות, וחוסר-חוסן) והחיוביים (תקווה, חוללות, אופטימיות וחוסן).

להלן שמונת הממדים (ארבעה חיוביים וארבעה שליליים) והאינדיקטורים שלהם:

א. ממד **התקווה** כולל שני פריטים: היגד למרכיב הטקסטואלי שעסק במוטיבציה והיגד למרכיב שעסק בדרכים לפתרון (טעינות כל אינדיקטור על הממד היא 0.73).

ב. ממד **החוללות** כולל 2 פריטים המייצגים את תפיסת הסיכויים להצלחה. היגד אחד התמקד בסיכויים להגיע להישגים: "קיים ייחוס בטקסט לכך שיש סיכוי להצלחה ולהגיע להישגים" ושני התמקד בסיכויים לבצע משימה בהצלחה (טעינות כל פריט על הממד היא 0.78).

ג. ממד **אופטימיות** בעל 3 פריטים: היגד המייצג את אופן הצגת האירוע השלילי כחולף וכזמני וכניתן לשינוי. היגד המצביע על גורם פנימי כמוביל לאירוע חיובי, והיגד המתמקד בהצגת האירוע החיובי כדבר שקורה בדרך כלל, דהיינו לא מקרי אלא יציב (טעינות האינדיקטור הראשון היא 0.71, האינדיקטור השני 0.75. והשלישי 0.69).

ד. ממד **החוסן** כלל פריט אחד והוא היגד המתייחס ליכולת שימוש במגוון משאבים לטובת התמודדות עם המצב או חזרה לתפקוד.

ארבעת הממדים **השליליים**:

א. ממד **חוסר-תקווה** כלל ארבעה פריטים, אך לאחר ניתוח הגורמים הושארו שני פריטים: האחד היגד המייצג חוסר-מוטיבציה והשני היגד/אינדיקטור המייצג תפיסה שאין דרכים לפתרון המצב, ונוסח "האם מצוין בטקסט שהדרך שנבחרה יוצרת בעיה או לא פותרת את הבעיה?" (טעינות הפריט הראשון היא 0.84. והטעינות של הפריט השני 0.80. חלוקה התואמת את התיאוריה).

ב. ממד **חוסר-חוללות** כלל ארבעה פריטים, אולם לאחר ניתוח גורמים חוסר אחד. נשאר שלושה פריטים: היגד שנועד לזהות מרכיב טקסטואלי של ספקנות, היגד שביטא חוסר אוניס לנוכח המצב, והיגד המייצג האשמה בשל אי-לקיחת אחריות או אי-תפקוד (טעינות הפריט הראשון היא 74, הפריט השני 62. והשלישי 65).

ג. ממד **הפסימיות** כולל חמישה פריטים: היגד שמציג אירוע חיובי כמתרחש במקרה, או כאירוע שיש בו אי-ודאות לגבי המשכיותו החיובית; היגד שני המצביע על שליטה של גורם חיצוני על המציאות החיובית; היגד שלישי שמצביע על גורם פנימי המוביל למצב השלילי; היגד הרביעי התייחס למרכיב הטקסטואלי של אופן הצגת האירוע השלילי כקבוע, יציב ולא ניתן לשינוי. לבסוף, היגד החמישי שעסק בהיקף ההשפעה של האירוע השלילי (טעינות הפריט הראשון היא 73. והשני 74. על גורם אחד, והטעינות של הפריטים השלישי 62, הרביעי 73. והחמישי 75. על גורם שני, של הממד. חלוקה התואמת את התיאוריה).

ד. ממד **חוסר-חוסן** בעל פריט אחד: ההיגד המתייחס לחוסר יכולת שימוש במיגוון משאבים לטובת התמודדות עם המצב או חזרה לתפקוד.

בהתבסס על ניתוח גורמים (טבלה מפורטת בנספח), חושבו עבור כל כלי החדשות בקורפוס שני משתנים: באמצעות ממוצע ארבעת הממדים **השליליים**, חושב מיסגור מרפה-ידיים עבור כל עיתון מיינסטרים ו-y.net, ובאופן דומה, באמצעות ארבעת הממדים **החיוביים**, חושב עבור כל עיתון מיינסטרים ו-y.net המשתנה מיסגור מעצים. כלומר, כל כלי תקשורת בקורפוס קיבל שני ציונים לתקופה, מיסגור מעצים ומיסגור מרפה ידיים. פירוט נמצא בטבלה 2.

ציון חשיפה למיסגור מרפה-ידיים ולמיסגור מעצים

בכדי ליצור את משתני החשיפה למיסגור מעצים ומרפה-ידיים, נשאלו המשתתפים לגבי המקורות מהם הם צורכים חדשות במדיה המודפסת והמקוונת. משתנה זה נבחן באמצעות חמש שאלות פתוחות על ההעדפות בתוך המדיום הנבחר. לדוגמה, "בימים אלו ממש, באילו עיתונים את/ה קוראת/ת בכדי לעקוב אחר חדשות והתפתחויות בנוגע לחדשות?"

בהמשך, לכל משתתף חושבו ציוני חשיפה למיסגור על פי דיאטת הצריכה שלו (אילו עיתונים קרא) בשני הגלים (שיגרה ואירוע משברי). משתנה החשיפה למיסגור המעצים ולמיסגור מרפה הידיים, חושב אך ורק למשתתפי הסקר אשר דיווחו שקראו את העיתונים הרלוונטיים ו-y.net. הציונים נבנו על בסיס ניתוחי התוכן, אשר משקפים את המיסגור הממוצע (מרפה-הידיים או המעצים) של כל ארגון חדשות שבקורפוס. כלומר, כל כלי תקשורת (כלומר, עיתוני המיינסטרים והאתר המקוון y.net) קיבל שני ציונים, האחד מיסגור מרפה ידיים והשני מיסגור מעצים. באמצעות ממוצע ארבעת הממדים **השליליים**, חושב מיסגור מרפה-ידיים עבור כל עיתון מיינסטרים ו-y.net. באופן דומה, באמצעות ממוצע ארבעת הממדים **החיוביים**, חושב עבור כל עיתון מיינסטרים ו-y.net המשתנה מיסגור מעצים (נציין שלא חושב ציון סופי המשקלל את המיסגור המעצים ומרפה-

הידיים מאחר ואין משמעות לציון סופי כאשר מדובר על מסגרות שקולות, שכל אחת מעוררת מנגנון סכמתי אחר).

בשלב השני, חושב משתנה החשיפה. לדוגמא, משתתפים שדיווחו על צריכת חדשות באתר ynet קיבלו את ציוני המיסגור של ארגון חדשות זה, בעוד שמשתתפים שדיווחו על צריכת חדשות באתר ynet והארץ קיבלו את ממוצע ציוני המיסגור של שני ארגוני חדשות אלו. משתתפים אשר דיווחו, כי צרכו יותר מעיתון אחד, קיבלו את הציונים הממוצעים של מיסגורי העיתונים אותם קרא. משתתפים שלא נחשפו לאף אחד מהעיתונים המודפסים והמקוונים שבקורפוס, לא נלקחו בחשבון בחישובים הסטטיסטיים הקשורים בבחינת הקשר בין חשיפה למיסגור לבין משתני המחקר, הון פסיכולוגי אישי לאומי ורווחה נפשית.

ממוצע החשיפה למיסגור מרפה-ידיים באירוע $M=1.18$ ($SD=.06$) היה נמוך מממוצע החשיפה למיסגור מרפה הידיים בשיגרה $M=.66$ ($SD=.17$), ואילו ממוצע החשיפה למיסגור המעצים היה גבוה יותר בעת האירוע $M=.47$ ($SD=.09$) מאשר בשיגרה $M=.40$ ($SD=.06$). פירוט נוסף בטבלה 3. פירוט של התפלגות השכיחויות נמצא בנספח.

משתני בקרה

כיוון שהמחקר הנוכחי הוא מחקר מתאמי, נלקחו בחשבון מספר גורמים מתערבים אשר הוכנסו כמשתני בקרה במטרה לשלוט בהשפעתם (Chong & Druckman, 2007; Lecheler & de Vreese, 2010; Weimann, 2000). משתנים אלו כוללים את הידע הפוליטי של המשתתפים, האידיאולוגיה הפוליטית שלהם, חוללות פוליטיות, מעורבות פוליטית, תחושת שייכות (משאב שיכול להשפיע על תחושת הרווחה ועל ההון הפסיכולוגי), התנסות באירוע טראומטי אישי או לאומי בעבר (שנמצאה קשורה במחקרים קודמים למשתנים אלו), תפיסת איום אישי (התפיסה של הפרט את הסכנות העתידיות הניצבות בפניו, ומאופיינת בדרך כלל בהערכת יתר של גורמי הסיכון (Huddy et al., 2005)), משתני תדירות צריכת מדיה (רדיו וטלוויזיה) ומשתנים סוציו-דמוגרפיים (גיל, מין, מוצא, מצב משפחתי, השכלה, הכנסה ורמת דתיות). הפרטים המלאים לגבי משתנים אלו מצויים כולם בנספח האלקטרוני.

ממצאים

ניתוח התוכן

בטרם נדווח על הממצאים בהתייחס לבדיקת השערות המחקר, נעמוד בקצרה על השימוש במיסגור המעצים ומרפה-הידיים בקורפוס התוכן התקשורתי. טבלה 1 מציגה את ציוני המיסגור המעצים ומרפה הידיים על מרכיביהם השונים, בעת שיגרה ובתקופת המשבר. למרות השוני

שנמצא בשימוש במיסגור המעצים בעת האירוע המשברי בהשוואה לזמן שיגרה [בשיגרה $M=.42$ ($SD=.40$) ובאירוע $M=.50$ ($SD=.53$)], ההבדל בין הגלים לא נמצא מובהק ($t_{(715)}=1.67, p>.10$). ממוצע ממד התקווה היה נמוך יותר בעת האירוע המשברי $M=.52$ ($SD=.75$) לעומת בעת שיגרה $M=.76$ ($SD=.75$), וההבדל ברמתו הממוצעת בין הגלים היה מובהק ($t_{(715)}=2.99, p<.01$). ההיפך היה נכון לגבי ממדי האופטימיות והחוסן: ממוצע ממד האופטימיות היה גבוה בעת האירוע $M=.41$ ($SD=.62$) בהשוואה לשיגרה $M=.28$ ($SD=.47$), וההבדל בין הגלים היה מובהק ($t_{(715)}=2.63, p<.01$) וכך גם לגבי ממד החוסן [באירוע $M=.74$ ($SD=1.22$) לעומת בשיגרה $M=.41$ ($SD=.74$) ($t_{(715)}=3.78, p<.001$)]. ההבדל בממוצע ממד החוללות בין תקופת השיגרה לאירוע המשברי לא היה מובהק מבחינה סטטיסטית [בשיגרה $M=.32$ ($SD=.64$) ובאירוע $M=.25$ ($SD=.44$)].

טבלה 2 מציגה גם את ממוצעי המיסגור מרפה-הידיים על המימדים המרכיבים אותו. ממוצע המיסגור מרפה-הידיים בתקופת האירוע $M=.21$ ($SD=.41$) היה נמוך באופן ניכר מן הממוצע בשיגרה $M=.69$ ($SD=.65$) והבדל זה בין הגלים נמצא מובהק [$F_{(1,707)}=91.89, p<.001$]. כל מימדי המיסגור מרפה-הידיים התנהגו באופן דומה. כך, בתקופת שיגרה הסיקור התקשורתי השתמש בפרשנויות שהדגישו יותר חוסר-תקווה [בזמן האירוע $M=.18$ ($SD=.60$) בהשוואה לזמן שיגרה $M=.73$ ($SD=.89$)], חוסר חוללות [בזמן האירוע $M=.21$ ($SD=.47$) לעומת בשיגרה $M=.61$ ($SD=.70$)], פסימיות [בתקופת האירוע $M=.27$ ($SD=.43$) בהשוואה לשיגרה $M=.68$ ($SD=.59$)] וחוסר חוסן [בזמן האירוע $M=.20$ ($SD=.73$) לעומת בשיגרה $M=.72$ ($SD=1.23$)], בהשוואה לתקופת המשבר הביטחוני. בכל המקרים היה ההבדל בין הגלים מובהק ($p<.001$).

לסיכום, נצפה דפוס של ירידה מובהקת בשכיחות הממוצעת של שימוש התקשורת במיסגור מרפה-ידיים בתקופת האירוע בהשוואה לשיגרה. כלומר, נוכחות נמוכה יותר של מרכיבים טקסטואליים שליליים בעיתונות הכתובה בזמן מבצע "עמוד ענן". אולם, לא נמצאה שונות בין הגלים עבור המיסגור המעצים. ניתן לומר, שבתקופת האירוע הייתה אווירה תקשורתית פחות שלילית מאשר בתקופת השיגרה.

ההבדלים בין ארגוני החדשות שבקורפוס ברמות המיסגור המעצים ומרפה-הידיים, בשני גלי המחקר (שיגרה מול אירוע משברי), מוצגים בטבלה 4. הבדלים מובהקים מצויינים באמצעות אותיות עיליות שונות. כפי שמראה הטבלה, לא היו הבדלים בין אמצעי התקשורת השונים ברמות המיסגור המעצים בשיגרה ובעת משבר. מנגד, בעתון הארץ נמדדו בעת משבר רמות גבוהות יותר של מיסגור מרפה-ידיים, בהשוואה לשאר כלי התקשורת שבמדגם [$M=.40$ ($SD=.47$)], ודפוס דומה נמדד גם בעת שיגרה (אם כי ההבדל בשיגרה בין הארץ לידיעות אחרונות לא היה מובהק).

בדיקת ההשערות

לבדיקת ההשערות הרצונו מודלים של רגרסיה לינארית, בהם המשתנים התלויים היו הון פסיכולוגי אישי, הון פסיכולוגי לאומי ותחושת רווחה נפשית. המשתנים הבלתי תלויים היו כלל משתני הבקרה התקשורתיים הדמוגרפים והפוליטיים ואלה הקשורים בחשיפה לחוויות ואירועים ביטחוניים. המשתנים הבלתי תלויים המרכזיים היו: החשיפה למיסגורים התקשורתיים (המעצים ומרפה-הידיים). המקדמים המרכזיים מדווחים בטבלה 5, בעוד דיווח לגבי משתני הבקרה נמצא בנספח האלקטרוני.

בדיקת המקדמים במודלים הראתה אמנם שסימני המקדמים עבור המיסגור מרפה-הידיים היו בכיוון המנובא, הן בתקופת האירוע המשברי והן בתקופת שיגרה, אולם רק החשיפה למיסגור מרפה-הידיים בתקופת האירוע המשברי הייתה קשורה באופן משמעותי ומובהק למשתני ההון הפסיכולוגי האישי וההון הפסיכולוגי הלאומי, אולם, בניגוד למשוער בהשערה השנייה, לא נמצאה קשורה באופן מובהק למשתנה רווחה נפשית (נמצא קשר גבולי מבחינה סטטיסטית). החשיפה למיסגור מרפה-הידיים בעת אירוע משברי הייתה קשורה באופן מובהק לירידה בהון הפסיכולוגי האישי ($B=-3.92, p<.05, SE=1.53$), ובאופן דומה לירידה בהון הפסיכולוגי הלאומי ($B=-4.60, p<.001, SE=1.18$). מגמה דומה נמצאה בבדיקת הקשר בין החשיפה למיסגור מרפה-הידיים לבין רווחה נפשית ($B=-2.26, p<.10, SE=1.31$), אך כאמור, כאן הירידה אינה מובהקת (אלא גבולית מבחינה סטטיסטית). התרומה לשונות המוסברת הייתה נמוכה, עבור ההון הפסיכולוגי האישי היא הסתכמה בכ-5%, עבור ההון הפסיכולוגי הלאומי בכ-10% ועבור תחושת הרווחה כ-1% בלבד. לעומת זאת, בתקופת שיגרה לא נמצאה תרומה משמעותית סטטיסטית לחשיפה למיסגור מרפה-ידיים. יתר על-כן, לא נמצאה תרומה מובהקת לחשיפה למיסגור המעצים בעל הערכיות החיובית בשתי התקופות, הן בשיגרה והן באירוע משברי. ההשערה השלישית, שניבאה כי בתקופת שיגרה, השפעת המיסגור התקשורתי על הרווחה הנפשית וההון הפסיכולוגי, תהיה נמוכה יותר בהשוואה לתקופת משבר, זכתה לתמיכה לגבי המיסגור מרפה ידיים, אך לא לגבי המעצים. המקדמים בתקופת משבר היו חזקים במובהק עבור מיסגור זה עבור משתני ההון הפסיכולוגי (עבור הון פסיכולוגי אישי $t_{(575)}=3.58, p < .001$, עבור הון פסיכולוגי לאומי, $t_{(575)}=2.52, p = .01$), אך לא עבור רווחה נפשית ($t_{(575)}=1.30, p = .17$).

לפיכך, ההשערה הראשונה זכתה לתמיכה באופן חלקי. כלומר, החשיפה אכן קשורה להון הפסיכולוגי האישי וההון הפסיכולוגי הלאומי של הפרט, אך רק בחשיפה למיסגור מרפה-ידיים. ההשערה השנייה, לגבי השפעת החשיפה למיסגור על תחושת הרווחה הנפשית, לא זכתה לתמיכה באופן מובהק. ההשערה השלישית, באשר לאפקטים חזקים יותר בזמן משבר, זכתה לתמיכה באשר למיסגור מרפה ידיים.

נמצא, שההבדלים בין שתי רמות ההתייחסות, האישית והלאומית, של ההון הפסיכולוגי, מובהקים הן בשיגרה ($t_{(299)}=6.44, p<.001$) והן באירוע משברי ($t_{(277)}=7.63, p<.001$). ממוצע שני המשתנים באירוע, גבוה בהשוואה לשיגרה. בשתי התקופות, ממוצע ההון הפסיכולוגי הלאומי גבוה מממוצע ההון הפסיכולוגי האיש. כלומר, הערכתו של הפרט את מצבו ואת יכולתו להתמודד עם המצב נמוכה יותר בהשוואה להערכתו את מצבה ויכולתה של המדינה להתמודד עם המצב (התייחסות לממצא זה בדיון). כמו-כן, הפער בין הממוצעים נמצא גדול יותר בעת האירוע המשברי. עבור שני המשתנים, החשיפה למיסגור מרפה-ידיים באירוע התבטאה בירידה בערכיהם, כשירידה ניכרת יותר חלה בהון הפסיכולוגי הלאומי בהשוואה להון הפסיכולוגי האיש.

דיון

הממצא המרכזי של מחקר זה הוא שחשיפה למיסגור תקשורתי מעצים מול מרפה-ידיים הייתה קשורה למשתנים פסיכו-חברתיים, כמו תחושת רווחה נפשית והון פסיכולוגי אישי ולאומי, בשליטה על שלל משתנים פוליטיים ודמוגרפיים.

הממצאים מראים, שהשילוב של מיסגור מרפה-ידיים ושל אירוע משברי היה קשור באופן הבולט ביותר למשתני המחקר. ממצאי המחקר מצביעים, כי בתקופת המשבר החשיפה למיסגור מרפה הידיים הייתה קשורה שלילית למשתנים התלויים (מול חוסר קשר עבור החשיפה למיסגור המעצים) ואילו בתקופת השיגרה לא נמצא קשר בין החשיפה לשני סוגי המיסגור לבין המשתנים התלויים במחקר. בהתאם למדווח בספרות, הפרט מושפע יותר מהכיסוי החדשותי בתקופת אירוע משברי לעומת בשיגרה, והשפעה זו נגזרת מאופי התוכן התקשורתי (Perse, 2001, p.79). הסבר אפשרי להשפעת המיסגור התקשורתי באירוע משברי מבוסס על הקדשת תשומת לב רבה יותר של הפרט למסרים של התקשורת בשל חשיבות האירוע עבורו (Perse, 2001). בנוסף, עקרון הטיית השליליות (Feinberg, 2001), הגורס כי למידע בעל ערכיות שלילית יש השפעה שיטתית חזקה יותר על השיפוט של הפרט, בהשוואה למידע בעל ערכיות חיובית (Kahneman & Tversky, 1984), עשוי להסביר מדוע למיסגור מרפה הידיים היו השפעות חזקות יותר בהשוואה למיסגור המעצים, בוודאי בעת אירוע משברי.

אם כן, יש להסביר מדוע בעת שיגרה לא נמצאו קשרים בין דיאטת החשיפה למיסגור לבין ההון הפסיכולוגי האיש, הלאומי ולתחושת הרווחה הנפשית. ייתכן, שבתקופת שיגרה פעל מנגנון ההסתגלות לנסיבות (Kahneman & Krueger, 2006). בתקופת השיגרה, התמקד הסיקור התקשורתי בסוגיית האיום האירני כאירוע תקשורתי מתמשך. הסוגיה עלתה על בימת התקשורת מדי כמה ימים בעצימות גבוהה, ואחר כך שכך הדיון בה וחוזר חלילה. סביר להניח, על פי עקרון ההסתגלות, שחלק מהציבור פיתח חסינות לריטואלים אלה שהציגו איום ספקולטיבי ולא קונקרטי (מול האפשרות הפחות ספקולטיבית להיפגע ישירות או בעקיפין כתוצאה מהלחימה

בעזה). כמו כן, בהשוואה לסיקור האיום האיראני, הסיקור במבצע "עמוד ענן" היה של אירוע משברי מתפתח ודינמי, ונסיבות אלה לא אפשרו לציבור להסתגל אליו או להתחסן מולו. באופן כללי, צרכני התקשורת אינם פסיביים באינטראקציה עם המיסגור התקשורתי (Cappella & Jamieson, 1997). ציבור מודע יהיה סלקטיבי במה שהוא צורך מהתקשורת, הוא יבחר את מקורות המידע ורמת הביקורתיות שלו לגבי הפרשנות המוצגת תהיה גבוהה (Weimann, 2000, עמ' 366–374). מכאן ניתן להניח, שלחלק מצרכני התקשורת, כפועל יוצא מהבדלים אישיותיים, לנוכח התנאים בעת שיגרה, יש את היכולת להתמודד עם סיקור שלילי או להסתגל אליו מבלי שיושפעו.

המחקר בחן את השפעת המיסגור על ההון הפסיכולוגי של הפרט בשתי רמות התייחסות: אישית ולאומית. ממצא מעניין הוא שבשתי התקופות היה ממוצע ההון הפסיכולוגי הלאומי גבוה מממוצע ההון הפסיכולוגי האישי. המשתתפים העריכו באופן חיובי יותר את יכולתה של המדינה להתמודד עם המצב, מאשר ציפיותיהם לגבי מסוגלותם האישית. דפוס דומה נמצא בממצאי סקר שביצע אריאן (Arian, 1995: pp.33-37) בסמוך למלחמת ששת הימים. גם אז, אנשים העריכו את מצבם כפחות טוב בהשוואה למצב המדינה. ייתכן, כי ממצא זה מעיד על מנגנון פיצוי בדומה להסבר של אריאן (שם). כלומר, הפרט חש במצב 'לא ממש טוב', אבל מבחינתו לפחות המדינה במצב טוב, וזה גורם לו להרגיש טוב. נציין, ששני גלי הסקר בוצעו בתקופה של אי ודאות ביטחונית, כאשר האיום האיראני היה ברקע של הסקר בתקופת שיגרה ומבצע צבאי ברקע של הסקר שבוצע בעת האירוע.

נמצא גם, שהפער בין הממוצעים גדל באירוע משברי לעומת בעת שיגרה. כלומר, בעקבות חשיפה למיסגור מרפה-ידיים באירוע משברי, חלה ירידה בערכים של שני המשתנים, אך ירידה ניכרת יותר חלה בהון הפסיכולוגי הלאומי. ייתכן, שהשילוב של סיקור תקשורתי שלילי בעת אירוע שעסק במבצע "עמוד ענן" ברמה לאומית, עם אירוע משברי, שבו יש לפרט רק מעט ניסיון אישי ישיר, יצר שוני בהתייחסותו של הפרט לרמה הלאומית בהשוואה לרמה האישית. כלומר, הפרט היה מוטרד מיכולתה של המדינה להתמודד עם המצב יותר מאשר דאג ליכולת של עצמו. ייתכן וממצא זה מצביע על כך, שהפרט נסמך על כלי התקשורת בבואו להעריך את מצבה של המדינה. לעומת זאת, בבואו להעריך את מצבו - יש לו גם עוגנים אובייקטיביים במציאות בנוסף לתקשורת ועל-כן, השפעת המיסגור התקשורתי תהיה פחותה. נראה, כי בעת האירוע לציבור הייתה פחות תקווה לגבי יכולת המדינה (והצבא) להתמודד עם המצב.

בהמשך לכך, ממצא מעניין נוסף, ואולי אף מפתיע, הראה שממוצעי המשתנים הון פסיכולוגי אישי, הון פסיכולוגי לאומי ורווחה נפשית, היו גבוהים יותר באירוע משברי בהשוואה לתקופת שיגרה. היינו מצפים, שקיומו של המשבר הביטחוני - יגרום דווקא לירידה בממוצעים בהשוואה לשיגרה. ייתכן והממצאים משקפים את תחושות ה"התלכדות סביב הדגל" וההתגייסות הרגשית של הציבור בעת אירוע. ממצא זה הינו בהלימה עם ה"אווירה התקשורתית" שעלתה מממצאי

המחקר, כלומר שכיחות נמוכה יותר של המרכיבים הטקסטואליים השליליים בתקופת האירוע בהשוואה לתקופת השיגרה. תקופת האירוע התאפיינה באווירה תקשורתית שלילית פחות, או בתחושה חיובית יותר (כנראה בשל ה'התלכדות מאחורי הדגל'). אם כך, הסבר אחר לממצאים אלו הוא, שהם משקפים את ההשפעה שיש ל"אווירה התקשורתית" על המורל הציבורי.

ממצאים מתחום הפסיכולוגיה החיובית עשויים לתמוך בהסבר זה. פרדריקסון (Fredrickson & Losada, 2005) מצאה במחקרה, שאנשים מדווחים על תחושת שגשוג (הנאה ממצבים מורכבים, דינמיים והישרדותיים; התמודדות טובה עם מצבים קשים; בניית משאבים פסיכולוגיים ומנטליים ועוד) רק כאשר הם מתנסים ברגשות חיוביים ביחס שעולה על 1:3 בהשוואה לרגשות שליליים. במחקר הנוכחי, המשתתפים נחשפו בעת אירוע משברי ל-2.6 מסגרות מעצימות על כל חשיפה אחת למיסגור מרפה-ידיים, כלומר ביחס של 1:2.61, ואילו בשיגרה היה היחס של 1:0.60. כלומר, על כל חשיפה אחת למיסגור מרפה-ידיים נחשפו ל-0.60 חשיפות למיסגור המעצים. על-פי פרדריקסון, ההתנסות ברגשות חיוביים בשני הגלים הייתה נמוכה מהנדרש בכדי לחוש שגשוג, אולם, היחס בתקופת האירוע היה קרוב יותר ליחס שמייצר תחושות שגשוג.

ממצאים נוספים הראויים לתשומת לב, קשורים לשכיחות המיסגורים השונים בשיגרה ובעת חירום, כפי שעלו מניתוח התוכן. ממוצע שכיחותו של המיסגור מרפה-הידיים נמצא נמוך יותר בתקופת אירוע משברי בהשוואה לשיגרה. ההסבר לכך הוא שלערכיות שלילית בפרקטיקה העיתונאית יש ערך חדשתי גבוה, ומכאן הנטייה בדרך כלל לכלול מרכיבים טקסטואליים שליליים שחלקם נכללים במיסגור מרפה-הידיים. בעתות משבר, בשל נטיית התקשורת להתלכד סביב הדגל ולבנות סולידריות (Perse, 2001, p. 73), פוחת השימוש במרכיבים שליליים. ניתן היה לצפות לעלייה בשימוש במרכיבים טקסטואליים חיוביים בעת משבר, אולם לא נמצא הבדל מובהק בשכיחות השימוש במרכיבים החיוביים בין שיגרה לאירוע משברי. מעניין לציין, שלמרות האווירה התקשורתית "החיובית" יותר בעת האירוע המשברי, עצם החשיפה למיסגור השלילי (אם כי בשכיחות נמוכה יותר) גרמה לירידה בתחושתו החיובית של הפרט (כלומר, בהון הפסיכולוגי האישי, הלאומי וברוחה הנפשית). אבחנה נוספת ראויה לציון היא שהפרקטיקה בעיתון הארץ, בהשוואה לעיתוני המיינסטרים האחרים ואתר החדשות ynet, התאפיינה בשימוש מרובה במרכיבים טקסטואליים שליליים של מיסגור מרפה-ידיים בשתי התקופות. לדוגמה, באירוע משברי ממוצע המיסגור מרפה-הידיים בעיתון הארץ היה $M=40$ ואילו בשאר העיתונים נעו הממוצעים בין 15 לבין 24. הסבר לכך עשוי להיות הקו הפוליטי של הארץ כעיתון ליברלי (ליביו, 2005), ובשל כך גם ביקורתי יותר כלפי מדיניות הממשלה.

תרומה נוספת של המחקר היא מתודולוגית. בעוד מרבית המחקרים על השפעות של מסגרות שקולות נערכו בתנאי מעבדה (Druckman, 2004), מחקר זה בוצע בתנאים של העולם האמיתי

במערך קורלטיבי, ששילב נתוני סקר עם נתוני תוכן, ולכן נהנה מתוקף חיצוני גבוה. מאפיינים אלו מסייעים להוספת תוקף חיצוני לממצאי ניסויי המעבדה ולהגדלת יכולתנו להכליל לגבי השפעות מיסגור גם במצבי משבר.

כמו לכל מחקר, גם למחקר הנוכחי מספר חולשות. ראשית, ניתוח התוכן התמקד בכתבות מן העיתונות הכתובה, המודפסת והמקוונת (ynet), וזאת משיקולים פרקטיים, ובשים לב ששיעורי החשיפה לחדשות בעתונים ובאינטרנט גבוהים לפחות כמו שיעורי החשיפה בטלוויזיה (מן ולב-און, 2017, השוואת נתונים בעמוד 34, לאלו בעמודים 31, ו-32). החלטה זאת התבססה על ההנחה שהמיסגור התקשורתי בערוצי התקשורת השונים המייצגים את המיינסטרים (מקורות מדיה לאומיים, בעלי שיעורי הפצה גדולים) יהיה דומה למדי, עקב ערכים מקצועיים משותפים, אילוצי עריכה דומים, מקורות מידע זהים ומבנה השוק (כפי שמעידים למשל, ממצאי מחקרם של Smetko & Valkenburg (2000) המצביעים על כך שאין הבדל מהותי במיסגור בין העיתונים לערוצי הטלוויזיה, מאותו הסוג) ובהתבסס על הנטייה של מחקרי מיסגור באופן כללי להתמקד בעתונות כתובה (Chong & Druckman, 2007). עם זאת, איינגר (Iyengar, 1991) מצביע על הטלוויזיה כמדיום הולם יותר לביצוע מחקרי השפעה של מיסגור אפיזודי ותמטי. הוא מציין שאופי חדשות הטלוויזיה, המבנה, הנורמות והאתיקה העיתונאית המלוות את הפקתן, מובילים לשימוש רב יותר במיסגור אפיזודי בהשוואה למיסגור תמטי בחדשות הטלוויזיה. גם ההשפעה של חדשות הטלוויזיה על 'הטיית הנגישות' של הפרט למידע, גבוהה יותר מזו של העיתונות הכתובה. ייתכן והבדלים אלו, עליהם מצביע איינגר, בהקשר למיסגור תמטי ואפיזודי קיימים גם עבור המיסגור המוצע במחקר זה. ניתן יהיה לבחון זאת באמצעות מחקר המשך שיבחן הן את שכיחות המיסגור מרפה הידיים והמיסגור המעצים בחדשות הטלוויזיה בהשוואה לעיתונות המודפסת וכן את מידת ההשפעה של החשיפה למיסגור על הקוראים מול הצופים.

מגבלה נוספת של המחקר היא שכל אחד ממשתתפיו נחשף למגוון של אמצעי תקשורת, אך מטעמים של משאבים מוגבלים, במחקר זה חושב עבור כל משתתף ציון חשיפה רק על-פי דיאטת צריכת חדשות בעיתונות הכתובה (עיתוני המיינסטרים ואתר ynet). מגבלה נוספת של המחקר קשורה לשיעור ההיענות הנמוך לסקר בשתי התקופות (כ-5% עפ"י AAPOR). ייתכן שהיענות זו מצביעה על הטיית חוסר השבה (מנע, ניר ורומנוב, 2012), שאופיינית מאוד לסקרים טלפוניים בשנים האחרונות. ראוי לציין, שלמרות אחוזי ההיענות הנמוכים באופן יחסי, בבדיקה אל מול נתוני הלמ"ס נמצא שהמדגם מייצג באופן הולם את האוכלוסייה.

מחקרי המשך יוכלו לשפר את מדידת החשיפה למיסגורים המוצעים למחקר, למשל ע"י הוספת אינדיקטור לבדיקת מידת העניין ותשומת הלב של קהלים בתוכן החדשותי, וכן למדידת העוצמה האפקטיבית (הרגשית) של המיסגור. שני אלו ידועים כממלאים תפקיד משמעותי בתהליכי מיסגור (למשל עפ"י Druckman, 2004).

מטעמי פשטות, התמקד המחקר בהשפעות שנבחנו על משתני המיסגור המשוקללים ולא על ממדיהם. יש כאן קרקע פורייה למחקר המשך, שאחד מכיווניו האפשריים הוא בחינה מעמיקה יותר של השפעת ממדי המיסגור מרפה-הידיים והמיסגור המעצים על המשתנים התלויים. למשל, ניתן היה לבחון באיזו מידה שכיחים בסיקור החדשותי ממדים מסויימים של המיסגור, כתקווה במיסגור המעצים, או פסימיות במיסגור מרפה-הידיים. כמו כן, ניתן לבחון את דפוס השימוש בממדי המיסגור השונים כתלות בתקופה או בעיתון ומי מהם משפיע יותר על צרכני התקשורת.

על פי לוין ועמיתיו (Levin et al., 1998), חשיפה למסגרות שקולות מעוררת בזיכרון אסוציאציות עם ערכיות חיובית או שלילית. ייתכן, שתהליך ההשפעה של דיאטת החשיפה למיסגור מרפה-הידיים ולמיסגור המעצים, כמוהו כהתנסות ברגשות חיוביים או שליליים. אם כך, בהמשך לממצאים של פרדריקסון (למשל: Fredrickson & Losada, 2005), ניתן להציע מחקר המשך שיבחן באיזה יחס של חשיפה יכולה להיות השפעה מחסנת למיסגור החיובי (מעצים) על המיסגור השלילי (מרפה הידיים).

יכולת ההתמודדות של הציבור באירועים משבריים היא סוגיה בעלת חשיבות רבה לקובעי המדיניות ומקבלי ההחלטות והיא שימשה כר נרחב למחקרים בעשור האחרון (להד, 2010; פרי, 2017). ממצאי המחקר מחזקים את הידע המצטבר בנוגע לתפקידה של התקשורת בנוגע לחוסן ולפגיעות הציבור בעתות משבר (למשל, Perse, 2001). ממצאיו מצביעים על כך, ששימוש במיסגור מרפה-הידיים באירוע תורם לפגיעות הציבור (מפחית את ההון הפסיכולוגי האישי והלאומי ומגמה דומה נצפתה גם לגבי הרווחה הנפשית) למרות שכיחותו הנמוכה. בעתות של משבר, אנשי ונשות ציבור ותקשורת ניצבים בפני דילמה מקצועית אם לפעול מתוך אחריות חברתית המכתיבה דאגה ליציבות וללכידות החברתית, או לשמש ככלבי שמירה על זכות הציבור להיחשף גם למרכיבים שליליים של המציאות. המחקר עשוי לסייע לעיתונאים ולאנשי הציבור לבחור את המרכיבים הטקסטואליים שהם עושים בהם שימוש מתוך מודעות ומתוך אחריות להשפעתם של מרכיבים אלה.

רשימת המקורות

ויצטום, ד' (2006), **מהדורה מיוחדת: שידורי טלוויזיה באותות מצוקה**. ירושלים: כתר.

להד, מ' (2010), **חוסן לאומי**. אוחר ב-10 נובמבר, 2010 מתוך:
http://www.herzliyaconference.org/_uploads/2946mulilahad.ppt

ליביו, א' (2005), "הארץ" מתיישר לשמאל", **העין השביעית**, 1.7.2005. אוחר מתוך:
<https://www.the7eye.org.il/28306>

מן, ר., ולב-און, א. (2017). **התקשורת בישראל 2016: סדר יום, שימושים, ומגמות**. אריאל:
אוניברסיטת אריאל בשומרון. זמין להורדה בכתובת:
https://store.ariel.ac.il/downloadable/download/sample/sample_id/6/

- מוסקוביצי, ש' (1984), התופעה של ייצוגים חברתיים. בתוך: א' אור וס' בן אשר (עורכות), **המוכר והזר** (עמ' 19–68). שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- סליגמן, א' פ' (2002), **אושר אמיתי**. בן שמן: מודן.
- פרי, י. (2017), **מלחמות מונחות תקשורת: פרדוקס העוצמה והדילמה האסטרטגית של צה"ל**. ת"א: המכון למחקרי בטחון לאומי.
- שמיר, י' ושמיר, מ' (2000), דעת קהל כישות רב-ממדית: המקרה של האינתיפאדה. בתוך: ח' הרצוג (עורכת), **חברה במראה** (עמ' 211–233). תל-אביב: רמות-אוניברסיטת תל-אביב.
- Arian, A. (1995). *Security threatened: Surveying Israeli opinion on peace and war*. In: J. H. Kuklinski & R.S. Wyer (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bandura, A. (1986). *Social foundation of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliff, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A., & Cervone, D. (1983). Self-evaluative and self-efficacy mechanisms governing the motivational effects of goal systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 1017-1028.
- Cappella, J. N., & Jamieson, K. H. (1997). *Framing the news, spiral of cynicism: The press and the public good*. Oxford University Press.
- Cho, S. H., & Gower, k. (2006). Framing effect on the public's response to crisis: Human interest, frame and crisis type influencing responsibility and blame. *Public Relations Review*, 32, 420–422.
- Chong, D., & Druckman, J. N. (2007). A Theory of framing and opinion formation in competitive elite environment. *Journal of Communication*, 57, 99-118.
- deVreese, C. H., Peter, J., & Semetko, H. A. (2001). Framing politics at the launch of the Euro: A cross-national comparative study of frame news. *Political communication*, 18, 107-122.
- Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. (2003). Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluation of life. *Annual Review Psychological*, 403-425.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276-302.
- Elran, M. (2010). *The Israeli home front: From civil defense to societal resilience*. Institute for National Security Studies, Tel – Aviv University. Retrieved 10/4/2015 from <http://www.gwumc.edu.hspi/events/Elran.csf>
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51-58.
- Feinberg, T. E. (2001). *Altered egos: How the brain creates the self*. New-York: Oxford University Press.
- Fredrickson, B. L., & Losada, M. F. (2005). Positive Affect and the Complex Dynamics of Human Flourishing. *American Psychologist*, 60 (7), 678-686.

- Gadarian, K. S., (2010). The Politics of threats: How terrorism news shapes foreign policy attitudes. *The Journal of Politics*, 72, 469-483.
- Gal, R. (2014). Social Resilience in Times of Protracted Crises. An Israeli Case Study. *Armed Forces & Society*, 40(3), 452-475.
- Haidt, J. (2006). *The happiness hypothesis : Finding modern truth in ancient wisdom*. New York: Basic Books.
- Higgins, E. T. (1998). Promotion and Prevention: Regulatory Focus as a Motivational Principle Advances. *Experimental Social Psychology*, 30, 1-46
- Hobfoll, S.T. (2001). The Influence of Culture Community and The Nested-Self in The Stress Process: Advancing Conservation of Resources Theory. *Applied Psychology, an International Review*, 50(3), 337-421.
- Huddy, L., Feldman, S., Taber, C., & Lahav, G. (2005). Threat, anxiety, and support of antiterrorism policies. *American Journal Political Science*, 49(3), 593-608.
- Iyengar, S. (1991). *Is Anyone Responsible?: How television frames political issues*. University of Chicago Press.
- Kahneman, D., & Krueger, B. (2006). Development in the measurement of subjective well-being. *Journal of Economic Perspective*, 20(1), 3-24.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1984). Choices, values and frames. *American Psychologist*, 39, 341-350.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrical: Journal of the Econometric Society*, 263-291.
- Kimhi, S. (2014). Levels of resilience: Associations among individual, community, and national resilience. *Journal of health psychology*, 1359105314524009. Retrieved from: hpq.sagepub.com at university of Haifa on july 25, 2015
- Kimhi, S., & Eshel, Y. (2009). Individual and public resilience and coping with long term outcomes of war. *Journal of Applied Behavioral Research*, 14(2), 70-89.
- Krippendorff, K. (2004). Reliability in content analysis. *Human Communication Research*, 30(3), 411-433.
- Lecheler, S., & de Vreese, C.H. (2010). *What a different a day made? The effect of repetitive and competitive news framing over time*. Paper presented at the Annual meetings of the International Communication Association, Singapore.
- Luthans, F., Youssef, C.M., & Avolio, B.J. (2007). *Psychology capital – developing the human competitive edge*. Oxford University Press.
- Lyubomirsky, S., & Lepper, H. S. (1999). A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, 46, 137-155.
- Mutz, D. (1998). *Impersonal Influence*. Cambridge University Press.
- Pavot, W., & Diener, E. (1993). Review of the satisfaction with life scale. *Psychological Assessment*, 5(2), 164-172.

- Perse, E. M. (2001). *Media effects and society*. Routledge.
- Price, V., & Tewksbury, D. (1997). News values and public opinion: A theoretical account of media priming and framing. In: G.A., Barnett & F.J., Boster (Ed.). *Progressing Communication Sciences: Advances in Persuasion*, 13, 173-212.
- Scheufele, D.A. (1999). Framing as theory of media effects. *International Communication Association*, 103-122.
- Scheufele, D.A., & Moy, P. (2000). Twenty-five years of the spiral of silence: A conceptual review and empirical outlook. *International Journal of Public Opinion Research*, 12(1), 3-28.
- Sheafer, T., (2007). How to evaluate it: The role of story-evaluation tone in agenda setting and priming. *Journal of Communication*, 57, 21- 37.
- Shoshani, A., & Slone, M. (2008). The drama of media coverage of terrorism: Emotional and attitudinal impact on the audience. *Studies in Conflict & Terrorism*, 31(7), 627-640.
- Semetko, H. A., & Valkenburg, P. M. (2000). Framing European politics: A content analysis of press and television news. *Journal of communication*, 50(2), 93-109.
- Slone, M. (2000). Responses to media coverage of terrorism. *Journal of Conflict Resolution*, 44(4), 508-522.
- Sniderman, P. M., & Theriault, S. M. (2004). The structure of political argument and the logic of issue framing. *Studies in public opinion: Attitudes, nonattitudes, measurement error, and change*, 133-65.
- Snyder, C.R., Sympson, S.C., Ybasco, F.C., Borders, T.F., Babyak, M.A. & Higgins, R.L., (1996). Development and validation of the state hope scale. *Journal of personality and social psychology*, 70(2), 321-335.
- Tierney, K., Bevc, C., & Kuligowski, E. (2006). Metaphors matter: Disaster myths, media frames, and their consequences in hurricane Katrina. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 604, 57-81.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and *Science*, 185 (4157), 1124-1131. biases.
- Wang, W., Rothschild, D., Goel, S., & Gelman, A. (2014). Forecasting elections with non-representative polls. *International Journal of Forecasting*, 31 (3), 980-991.
- Weimann, G. (2000). *Communicating Unreality: Modern media and the reconstruction of reality*. Sage Publication.
- Weiner, B. (1995). *Judgment of responsibility: A foundation for theory of social conduct*, (pp. 4-22). NY: Guilford Press.
- Wolfsfeld, G. (1997). *Media and political conflict: News from the Middle East*. Cambridge University.

Zeidner, M., Ben-Zur, H., & Reshef-Weil, S. (2011). Vicarious life threat: An experimental test of conservation of resources (COR) theory. *Personality and Individual Differences*. Retrieved Feb. 2014 from: www.elsevier.com/locate

טבלה 1 : מהימנות על-פי קריפנדורף של פריטי הקוד-בוק

ממד	הפריט בקוד-בוק	α מהימנות עפ"י קריפנדורף	מספר פסקאות (מספר כתבות) עליהן מבוסס חישוב המהימנות
תקווה	מוטיבציה	0.71	205 (40)
חוסר-תקווה	דרכים לפתרון	0.82	205 (40)
	חוסר מוטיבציה	0.71	334 (60)
	הדרך יוצרת בעיה	0.70	205 (40)
חוללות	סיכוי להצלחה	0.71	205 (40)
	סיכוי לביצוע	0.71	205 (40)
חוסר-חוללות	ספק בסיכוי להצליח	0.76	205 (40)
	חוסראונים מולהמצב	0.82	330 (65)
אופטימיות	ייחוס באי לקיחת אחריות ובאי תפקוד	0.73	205 (40)
	אירוע שלילי כמכשול זמני	0.76	330 (65)
	ייחוס ההצלחה לגורם פנימי	0.73	205 (40)
	התוצאה החיובית צפויה	0.85	330 (65)
פסימיות	אירוע חיובי מתרחש במקרה	0.9	330 (65)
	האירוע החיובי מיוחס לגורמים חיצוניים	1	205 (40)
	ייחוס האירוע השלילי לגורם פנימי	0.80	205 (40)
	האירוע השלילי stable	0.81	205 (40)
חוסן	פגיעה רחבה של האירוע השלילי globality	0.81	205 (40)
	קיום ושימוש במשאבים לטובת התמודדות	0.89	330 (65)
חוסר- חוסן	אין משאבים או אין יכולת להשתמש בהם	0.88	205 (40)

טבלה 2: ממוצעים וסטיות תקן והשוואה בין אירוע משברי ושיגרה של המיסגור המעצים ומרפה-הידיים, על מימדיהם

הבדל	אירוע משברי (n=610)		שיגרה (n=107)		ממד
	SD	M	SD	M	
$t_{(715)}$					
1.67 [#]	.53	.50	.40	.42	מיסגור מעצים
2.99 ^{**}	.75	.52	.75	.76	תקווה
1.30	.64	.32	.44	.25	חוללות
2.63 ^{**}	.62	.41	.47	.28	אופטימיות
3.78 ^{***}	1.22	.74	.74	.41	חוסן
7.26 ^{***}	.41	.21	.65	.68	מיסגור מרפה-ידיים
6.21 ^{***}	.60	.18	.89	.73	חוסר-תקווה
5.65 ^{***}	.47	.21	.70	.61	חוסר-חוללות
7.05 ^{***}	.43	.27	.59	.68	פסימיות
4.24 ^{***}	.73	.20	1.23	.72	חוסר חוסן

[#] $p < .10$. * $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$

ערכי המימדים חושבו כממוצעי הפריטים שייצגו אותם, שכל אחד מהם מדד את מספר המופעים של ההגד בכתבה. ציוני המיסגור המעצים ומרפה הידיים חושבו כממוצע המימדים.

טבלה 3: התפלגות המשתנים חשיפה למיסגור מעצים ולמיסגור מרפה ידיים באירוע משברי ובתקופת שיגרה

המשתנה חשיפה למיסגור	ממוצע	סטיית תקן	חציון	טווח (Min – Max)	השכיח ערך (%)
מעצים	שיגרה	.40	.06	.39	.30 - .59
אירוע		.47	.09	.47	.27 - .58
מרפה ידיים	שיגרה	.66	.17	.73	.36 - 1.04
אירוע		.18	.06	.15	.09 - .43

טבלה 4: ממוצעי המיסגור המעצים ומרפה-הידיים, לפי תקופה ואמצעי תקשורת

הבדל		אינטראקציה							
עיתון ותקופה (η^2)	עיתון (η^2)	תקופה (η^2)	SD	M	n	סוג עיתון	תקופה	מיסגור	
$F_{(4,707)}=1.72$ (.01)	$F_{(4,707)}=.45$ (.00)	$F_{(1,707)}=1.41$ (.00)	.51	.59	25	הארץ	שיגרה	מאזנים	
			.29	.39	16	ידיעות אחרונות			
			.27	.40	15	מעריב			
			.41	.30	29	ישראל היום			
			.36	.45	22	ynet			
			.40	.42	107	סה"כ			
			.49	.40	86	הארץ	אירוע משברי		
			.53	.54	91	ידיעות אחרונות			
			.48	.49	83	מעריב			
			.60	.50	141	ישראל היום			
			.51	.52	209	Ynet			
			.53	.50	610	סה"כ			
			.50	.44	111	הארץ	סה"כ	מדיה-מסרים	
			.50	.52	107	ידיעות אחרונות			
			.45	.48	98	מעריב			
			.58	.47	170	ישראל היום			
			.50	.52	231	Ynet			
$F_{(1,707)}=4.31^{**}$ (.02)	$F_{(4,707)}=13.06^{***}$ (.07)	$F_{(1,707)}=91.89^{***}$ (.12)	.79	1.04 ^a	25	הארץ	שיגרה	מדיה-מסרים	
			.51	.73 ^{a,b}	16	ידיעות אחרונות			
			.41	.49 ^b	15	מעריב			
			.34	.36 ^b	29	ישראל היום			
			.79	.82 ^{a,b}	22	Ynet			
			.65	.69	107	סה"כ			
			.47	.40 ^a	86	הארץ	אירוע משברי		
			.24	.15 ^b	91	ידיעות אחרונות			
			.35	.24 ^b	83	מעריב			
			.33	.14 ^b	141	ישראל היום			
			.50	.20 ^b	209	Ynet			
			.41	.21	610	סה"כ			
			.61	.54 ^a	111	הארץ	סה"כ		
			.36	.24 ^b	107	ידיעות אחרונות			
			.37	.28 ^b	98	מעריב			
			.34	.18 ^b	170	ישראל היום			

הבדל			אינטראקציה			
מסגור	תקופה	סוג עיתון	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	עיתון ותקופה (η^2)
		Ynet	231	.26 ^b	.56	

הערה: a, b סימול לממוצעים בשורה הנבדלים זה מזה במידה מובהקת ($p < .05$) במבחן Tukey.

$p < .10$. * $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$

טבלה 5: ריכוז ממצאים של תרומת החשיפה למיסגור מעצים ולמיסגור מרפה-הידיים על משתני המחקר בתקופות שיגרה ואירוע משברי, בשליטה על משתני הבקרה

		הון פסיכולוגי		רווחה נפשית
		אישי	לאומי	
		<i>B</i>	<i>B</i>	<i>B</i>
		(<i>SE B</i>)	(<i>SE B</i>)	(<i>SE B</i>)
		CI (.95)	CI (.95)	CI (.95)
סימול לזיכרון	שיגרה	-1.30 (2.59) -6.44:3.84	.50 (2.49) -4.45:5.45	-2.21 (2.81) -7.80:3.39
	אירוע משברי	-.09 (.92) -1.92:1.73	-1.00 (.71) -1.51:1.30	-.22 (.78) -1.78:1.33
סימול לזיכרון-ידיים	שיגרה	-.08 (.93) -1.92:1.77	-.87 (.89) -2.64:.90	-.11 (1.01) -2.11:1.90
	אירוע משברי	-3.92* (1.53) -6.97:-.87	-4.60*** (1.18) -6.96:-2.25	-2.26# (1.31) -4.86:.34

$p < .10$. * $p < .05$. ** $p < .01$. *** $p < .001$

מאמר מקורי

ייצוג עצמי של אנשים עם מוגבלויות: מגבול הקהל, אתגור הנורמות האסתטיות והדהוד אירוני

איילת כהן*

תקציר

המאמר בוחן טקסטים מגוונים של אנשים עם מוגבלות במדיה שונים: שני סרטונים אוטוביוגרפיים, סרטון תעמולה, תצלום מתוך תצוגת אופנה ויצירות אמנות. טקסטים אלה משמשים כתביעה המופנית לחברה "הרגילה" בשלוש דרכים המשלימות זו את זו: מגבול (disabling) הצופים, אתגור הנורמות האסתטיות הרווחות שעליהם חונכו, והדהוד אירוני. המאמר בוחן את הביקורת שמפנות יצירות אלה כלפי המודלים השונים שעל פיהם נמדדו בעבר ונמדדים גם כיום אנשים עם מוגבלות. מודלים אלה נסקרים בקצרה בחלקו הראשון של המאמר. בחלקו השני של המאמר, נבחנו הסרטונים, התצלומים ויצירות האמנות בכלים של ניתוח תוכן מילולי וחזותי, כדרך להציע חלופה לייצוג המקובל של אנשים עם מוגבלויות במדיה, כמו גם כתביעה לשינויים תודעתיים ולתיקונים בחוק, הנובעים מראייתם של אנשים עם מוגבלויות כאזרחים שווים בחברה.

מאמר זה מציע התבוננות בארבעה טקסטים של מדיה (media texts): שני סרטונים, שניתן לראותם כאוטוביוגרפיות קצרות, סרטון של ארגון "בזכות" שמוביל קמפיין חברתי, תצלום מתוך תצוגת אופנה, וכן דוגמאות מתוך יצירות אמנות. את כולם יצרו אנשים עם מוגבלות, ובכולם המוגבלות אינה משמשת לא כמטפורה ואף לא כפרותזה נרטיבית (Mitchell & Snyder, 2000), כי אם כתביעה להכרה בשוויון, המופנית לקהל.

מטרת המחקר להצביע על האופן שבו מעוצבת תביעה זו במילים ובדימויים חזותיים בשלוש דרכים המשלימות זו את זו: מגבול (disabling) של הצופים, אתגור הנורמות האסתטיות הרווחות, והדהוד אירוני.

* ד"ר איילת כהן (ayeletkohn@gmail.com), המכללה אקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין

נקטתי בגישה האיכותנית לניתוח חזותי, המאפשרת לבחון את הדימויים החזותיים בהקשריהם ההיסטוריים, בהנחה שניתן לחלץ מתוכם ערכים תרבותיים וחברתיים (ברטל, 2013; Wolf, 1993). הדיון במונולוגים של הדוברים בסרטון שמוביל קמפיין חברתי מעוגן בגישות לחקר השיח (Fairclough, 2003; Fairclough & Wodak, 1997) ומדגיש את השימוש בהדהוד אירוני (Sperber & Wilson, 1981).

בחירת הטקסטים, המשתייכים לסוגות שונות ומנצלים את אמצעי המבע הייחודיים לכל אחת מהן להצגת עמדתם, מאפשרת בחינה רחבה של אפשרויות ייצוג ופניה לקהל. היוצרים שנבחרו פונים לקהלים אוניברסליים, והמאמר הנוכחי מנסה לבחון את כלי הביטוי העומדים לרשות היוצרים, מתוך הנחה שהתביעה מופנית לכלל האזרחים. הטקסטים עצמם הם שעומדים במוקד הדיון: מדובר בצלמים, בציירים ובאקטיביסטים, שיצירתם מעלה לדיון סוגיות כלליות, שאינן תלויות דווקא בשפה שאותה הם דוברים. לכן, הבחירה בשתי יוצרות ישראליות ובשתי יוצרות אמריקניות היא מקרית.

"תסכול וזעם", כותבים סווין ופרנץ', "מובעים באמצעות אמנות של אנשים עם מוגבלות ועל ידי קמפיינים של תנועת הנכים. שורשיה של אמנות זו נטועים בפוליטיזציה של סוגית המוגבלות. באמצעות האמנות, חגגו אנשים עם מוגבלות את שונותם ודחו את אידיאולוגית הנורמליות הממעיטה בערכם ורואה בהם חריגים. בדרך זו, הם יוצרים דימויים של כוח וגאווה, המסייעים בגיבוש זהותם הייחודית כאנטי תזה לתלות וחוסר ישע" (סווין ופרנץ', 2016: עמ' 157). כך, השונות נעשית ניטרלית או חיובית, בעלת ערך כשלעצמה, ולא ככזאת הנמדדת, או מודדת את עצמה, מול נורמות חברתיות קיימות. תפיסה זו תנחה אותי בדברים הבאים, שבהם אבחן את החלופה הביקורתית, שמציעים יוצרי הטקסטים, לדרך הרווחת שבה מיוצגים אנשים עם מוגבלות במדיה.

אפתח בסקירה קצרה של מודלים אלה ואציג את הדיון הביקורתי סביב דרכי הייצוג הרווחות של אנשים עם מוגבלות במדיה שונים, המבוססות עליהם. בהמשך, אדון בייצוג החלופי שמציעים הטקסטים שבהם אתמקד, ובאסטרטגיות שבהן נוקטים יוצריהם כדי להעמיד תביעה להכרה ולפעולה בפני החברה "הרגילה".¹

¹ הצירוף "החברה הרגילה", במירכאות, נועד להביע את אי הנחת מההבחנה השיפוטית בין אנשים עם מוגבלויות לבין החברה שנתפסת, לכאורה, כאידאל של "רגילות". המירכאות נבחרו להביע אי נחת זו כדי להתייחס לחברה, שחבריה אינם אנשים עם מוגבלויות.

תופעת המוגבלות: המשגה, מודלים וייצוג במדיה

בעשורים האחרונים אנו עדים לשינויים באופן המשגתה של תופעת המוגבלות בעולם המערבי. התפיסה המקובלת השלטת עדיין במדינות המערב, מציין הולר (2014), הרוֹאָה במוגבלות עניין פרטני, מהותני ורפואי, מפנה את מקומה לתפיסה דינמית, הרוֹאָה במוגבלות תופעה חברתית רבת פנים, שמעצבים, בין השאר, גורמים היסטוריים תרבותיים ופוליטיים (עמ' 39-40). חוקרים הפועלים בתחום מבקשים להציב חלופה לתפיסות רווחות אלה ולהציע מודלים חברתיים של מוגבלות. בין החוקרים הבולטים בתחום, שמציין הולר ושנוכחים גם במאמרי המקראה לימודי מוגבלות (מור ואחרים, 2016), ושאל חלקם אתיחס בהמשך, ניתן למנות את לינטון, שבוחנת דרכים מקוריות להתייחסות למוגבלות ולתביעת התייחסות אליה (Linton, 1998); אוליבר, שהתייחס לצורך במאבק פוליטי בעל נראות ציבורית לקידום תביעותיהם של אנשים עם מוגבלויות מהחברה שבה הם פועלים (Oliver, 1990); ושייקספיר ווטסון, שעסקו בגלגולים שעבר המודל החברתי כמסגרת התייחסות לאנשים עם מוגבלויות והעמידו אותו לביקורת (Shakespeare & Watson, 2002).

גורם מרכזי בהדרתם של אנשים עם מוגבלויות הוא הסביבה המגבילה את תפישת הגוף בשם ה"נורמלי" והתקניי ואינה לוקחת בחשבון תפישות אלטרנטיביות המבוססות על המגוון הרחב של הגוף. בנושא זה אתמקד כשאבחן את התביעה שמציגים אנשים עם מוגבלויות בפני החברה בסרטונים, בתצלום ובציורים, באמצעות הנכחה מכוונת ומובלטת של גופם במרחבים ציבוריים מגוונים, ובאמצעות פיתוח אסתטיקה חלופית המבוססת על הייחודי לניסיון הגוף, הנפש והתודעה של אנשים אלה. דוגמה לתופעה זו מציגה נילי ברויאר (2007) במאמר שבו היא יוצאת נגד הסימון התרבותי, המייצר דה-לגיטימציה לריקוד מתוך כסאות גלגלים. ברויאר מציעה הגדרה חדשה לגוף הרוקד, ככזה שמציע אסתטיקה אחרת, כוריאוגרפיה אחרת ותפיסה שונה של תנועה במרחב, ובכך היא יוצאת נגד תפיסה מוקדמת, צרה, של מושגים אלה. במחקר האוטואתנוגרפי שניהלה, כותבת ברויאר, היא זיהתה מנגנון המרוקן את הגוף הנכה ומלביש עליו "מסכה של ריק-קוד". מערך זה של משחק, מסיכה וסימונים מוצע כדרך לתביעה חברתית בתצלום האופנה, שגם בו היתה ברויאר מעורבת, ושאדון בו בהמשך.

בני אדם עם מוגבלות, כותב עמית קמה (2015), סובלים מזיהום זהותם והכתמתה בסטיגמה מוחשית ביותר. הנכות משוקעת בתוך זהותם הפרטנית של אנשים אלה עד כדי כך שהיא אינה ניתנת להפרדה מקיומם המוחשי, הנפשי והמוסרי. המשוואה של נכות עם זהות חברתית יוצרת, על כן, קשר בל-ינותק בין הביולוגיה (או הלכות שנכפית על הפרט) לבין העצמי (Schriempf, 2001).² זאת ועוד: ההבניה החברתית של אנשים עם מוגבלות מושתתת על ניגודים בינאריים

² קמה משתמש במונח "נכה" במובן זהה לשימוש שאני עושה בעבודה זו במונח "אדם עם מוגבלות", מתוך הנחה, כי "מוגבלות" הוא מונח חברתי. בעוד שהלקות היא נתון גופני או נפשי שנכפה על הפרט, תפיסתו כמוגבל היא נושא

מסורתיים: בריא - חולה, גוף מושלם - גוף מעוות, בעל יכולת - חסר יכולת (disable) ועוד. תפיסה זו מרחיקה את האנשים עם המוגבלות מהחברה ומדירה אותם ממנה, הן בחיים ה"אמיתיים" והן באמצעי התקשורת (קמה, 2015). הדוגמאות שאביא מתייחסות לאשכולות הניגודים הללו, מבקרות אותם בדרכים מגוונות, ומפנות את התביעה להכרה ולפעולה, הנובעות מן הראיה הביקורתית של מערכות בינאריות אלה, אל הצופים.³

על פי המודל החברתי, המגננוניים התרבותיים הדכאניים, המַשטרים את הגוף והמייצרים עולם בלתי נגיש, הם אלו המכוננים את האדם עם המוגבלות ואת זהותו הייחודית. התנאים החברתיים המְפְּלים מהווים את מקור הבעיה, משום שהם הופכים את האנשים ל"נכים" (קמה 2005; Kasnitz & Shuttleworth, 2001): דימויי האנשים עם המוגבלויות נגזרים מן המודל הרפואי, הרואה את הנכות כשיבוש המחייב טיפול. כפי שאדגים בהמשך, אחת הדרכים שיופעלו בסרטים שנתח, תפעל למגבול זמני של הקהל, מעין הכפפה מכוונת לחשש רגעי מפני "פגמים גופניים", במטרה להניע את הצופים להבין הן את תחושתו הבסיסית של האדם עם המוגבלות, והן את האפשרות לחיות עם המוגבלות, לראות בה חלק ממארג החיים הכולל, ולהתייחס אליה כאל מרכיב מרכזי בזהות של הפרט, ולא כפגם שיש לתקנו. בכך, יוצרי הטקסטים מבקרים את גישת המודל הרפואי, שמציע סיוע שמטרתו לשקם אנשים עם מוגבלויות ולקדם אל תוך ה'נורמליות' התפקודית והאסתטית. הבעיה של היחיד מובנית ומוצגת כבעיה פרטנית, ולא כפעולה של החברה המערימה עליו קשיים, ובעיקר אי-נגישות ובידוד. המודל התרבותי רואה במוגבלות תופעה הנובעת מגורמים, ערכים ודימויים תרבותיים, שליליים ברובם, המופנים כלפי אנשים עם לקויות וכלפי גופם.

זרם אחר, המכונה על פי רוב מודל המיעוט, משרטט את קווי הדמיון בין יחס החברה לאנשים עם מוגבלות לבין יחסה לקבוצות מיעוט אחרות בחברה. בהקשר זה ראוי לציין, כי המכנה המשותף בין בני אדם עם מוגבלות רופף, כך שיש לשים לב לנטייה לאגד פרטים ולסמנם בכותרות מבדלות, במעין "גטאות" של הגדרה מכלילה. זו נטייה שנוחה לייצוג ולקידום במסגרות נגישות, בעלות גוון פופולארי, כמסגרות של המדיה. היצירות שבהן אעסוק מציעות חלופה לדרכי ייצוג אלה בסוגות שונות, שאמצעי המבע שלהן מסייעים ליוצרים לערער על הגדרות מכלילות אלה. התייחסות ביקורתית לכך ניתן לראות, בין השאר, בסרטון שהפיק ארגון "בזכות", שבו אדון בהמשך, ושמחייב את הצופים להתבונן בכל אחד מהדוברים בנפרד, מתוך כבוד לתביעה האזרחית הבסיסית שהם מעלים לחיים מלאים.

חברתי, התובע מהחברה לאפשר לאנשים הסובלים מלקויות לחיות בסביבה נגישה ופתוחה, שתאפשר להם, כנקודת מוצא, למצות את זכויותיהם כאזרחים לחיים עשירים ובעלי משמעות. ברויאר, המצוטטת בהמשך, עושה אף היא שימוש ב"נכה וב"נכות" באורח דומה לזה שקמה נוקט בו.

מכיוון שהטקסטים שבהם עוסק מאמר זה ניזונים מסוגות מגוונות ונעזרים באמצעי המבע שלהן להצגת חלופות, תציג הסקירה הקצרה הבאה את הייצוגים הרווחים של אנשים עם מוגבלויות במדיה, ייצוגים שאותם, כאמור, מבקשים הטקסטים שבהם אדון לבקר ולהציע להם חלופות.

ייצוגים של מוגבלויות במדיה

בטקסטים רבים של מדיה, ובהם כתבות עיתונות, כתבות טלוויזיה, וסרטים, עלילתיים ותיעודיים כאחד, משמשת המוגבלות כמטפורה לניצחון רוחו של האדם, הנאבק במוגבלות שמטיל עליו גופו ומשמש כמופת להצלחה במאבק כזה. סרטים, כ"כף רגלי השמאלית" (שרידן, 1989) ו"איש הפיל" (לינץ', 1980), מדגימים בו זמנית הן את יחס החברה כלפי האדם עם המוגבלות, הנע בין רתיעה ורחמים (המלווים לא פעם גם באכזריות), לבין התפעלות; בין ההתייחסות הישירה לפגם הגופני לבין ה"ההשראה הרוחנית" שמציע אותו אדם עצמו, בעיקר כאשר יכולותיו הקוגניטיביות והישגיו מתגלים כיוצאים דופן גם על פי קנה מידה אנושי "רגיל" (קמה מגדיר את ההתייחסות לאנשים כאלה כאל "נכי-על"). ייצוג רווח אחר הוא כזה שנועד לעורר חמלה (שמקורה ביצירת הזדהות כללית עם סבל, אך לא בניסיון להכיר את האדם המיוצג) ולשכנע את הצופים לתרום מזמנם, ולעיתים גם מכספם, לקידום רווחתם של "הקרבנות האומללים" (קמה, 2015). בשני המקרים, מדובר בייצוגים מכלילים וחד-צדדיים. ייצוג של אנשים עם מוגבלות כמי שמנהלים את חייהם, כשהמוגבלות היא מרכיב נוכח בהם אך לא המרכיב המגדיר את זהותם, כמעט שאינו קיים במדיה. יוצאת דופן מבחינה זו היא סדרת הטלוויזיה "משחקי הכס" (Ellis, 2014), שבה ישנו ייצוג בולט לאנשים עם מוגבלויות, שנוכחים על המסך כגיבורים מרכזיים ומוגבלותם מוצגת כמרכיב המעשיר את זהותם ומעגל את דמותם, דווקא משום שמנעד ההתייחסות המסורתית של החברה אל אנשים עם מוגבלויות נוכח אף הוא בעלילה: מבוז והטלת ספק ביכולתם של הגיבורים לפעול באופן עצמאי, דרך חשש מכוחות נסתרים שמיוחסים להם (בדומה לנביאים העיוורים במיתולוגיות שונות) ועד התייחסות למיניותם, המעוותת, הפגומה, או המוגברת באורח על-אנושי.

סימי לינטון (Linton, 1998) הציגה תביעה לנרטיב חדש, הדוחה את תפיסת הנכות כעניין רפואי מהותני. בשנים האחרונות, ניתן להצביע על ניסיונות במדיה בכיוון זה. הליווי התקשורתי של מאבק הנכים בישראל לקידום זכויותיהם כאזרחים וכמי שתובעים מהמדינה להכיר בדרישותיהם, הוא דוגמא טובה לכך. דוגמא זו מאפשרת להתבונן בניסיונה של המדיה למקד את הדיון גם במאבק של החברה "הרגילה" עם נטיותיה הקדומות, נטיות שהחברה, קודם כל, למדה להכיר בהן, ובשלב הנוכחי, מנסה להיאבק בהן ואולי אף להציב להן חלופות (Darke 2004).

בצד ציון השינויים לטובה, החלים בייצוגם של אנשים עם מוגבלויות במדיה, סוגיית "הייצוג לטובה" מחדדת את הביקורת ואת טיעוני התביעה להכרה באנשים עם מוגבלויות כמי שמנהלים

חיים מלאים וזכאים לזכויות אזרחיות. זוהי תביעה להכרה בנשים וגברים, שהמוגבלות נוכחת בחייהם ומכתיבה לא פעם את דרכי ניהולם, אך אינה מגדירה את מי שנכפתה עליהם. זוהי הרוח שעל בסיסה בנוי מאמר זה: הוא מתאר ומנתח מהלך של היפוך תפקידים – האופן שבו עושים אנשים עם מוגבלויות שימוש בערוצי מדיה שונים כדי לתבוע הכרה באמצעות אתגור הקהל.

היפוך המבט והתביעה מקהל הצופים

הסרטונים, התצלום, ויצירות האמנות שבהם אדון בחלק זה של המאמר, מוצעים, כאמור, כחלופה לייצוג הרוח של אנשים עם מוגבלות במדיה. הם מכוונים למלא שלוש פונקציות מרכזיות, המופיעות בכל אחד מהם ברמה שונה של בולטות: השמעת קולם של אנשים עם מוגבלות והנכחתם על המסך כיוצרים וכאזרחים; הצגת הלכות הגופנית כמרכיב בזהותם אך בדרך שאינה בבחינת הגדרה מצמצמת שלהם; תביעה להכרה, ובאחד המקרים, גם תביעה ישירה לפעולה אזרחית.

הדרך הראשונה, שבה פועלים יוצרי הטקסטים, היא מגבול (disabling) של הקהל בשתי דרכים: דרך גופנית ודרך המערערת על מוסכמות אסתטיות מקובלות. המגבול הגופני מטיל ספק בכוחם של החושים לפענח ולמסור תמונת עולם אמינה. השימוש, שעושים האמנים בטכניקות אמנותיות מקובלות, מטיל ספק בהיענות המורגלת של הצופים למערכת המוסכמות האסתטית שעליה חונכו.

הסרטון "A new day", פרי יצירתה של דנה טל-אל, צלמת חירשת, ש"שומעת" באמצעות שתל קוכליארי⁴, והסרטון שכותרתו "I stim, therefore I am", המייצג את עולמה של נערה עם אוטיזם, ישמשו להדגמת דרך המגבול הראשונה. סדרת הדיוקנאות שכותרתה "Circles Of Life", פרי יצירתה של הציירת ריבה לרר (Riva Lehrer), תוצג כדוגמה לדרך המגבול השנייה. כאמור, הבחירה ביוצרים הפועלים בחברות שונות ומדברים בשפה שונה מכוונת, ומטרתה להציג אסטרטגיות אוניברסליות לפניה אל החברה.

הדרך השנייה לתביעה היא השימוש בהדהוד אירוני. הדהוד כזה, מאתגר את העמדות הקדומות של החברה "הרגילה" כלפי אנשים עם מוגבלות באמצעות התייחסות אירונית לעמדותיה של חברה זו. הדהוד אירוני הוא האסטרטגיה המרכזית בסרטון "תעשו מקום", שיצרה קבוצת "לינק 20", קבוצת יוצרים עם מוגבלויות, במסגרת עמותת "בזכות" בשנת 2017. מטרת הסרטון הייתה להניע את הצופים לתמוך בחוק הדיור בקהילה. דוגמא נוספת לשימוש בהדהוד אירוני הוא התצלום מתוך

⁴ שתל שבלול (שתל קוכליארי) הוא התקן אלקטרוני המושתל בניתוח, ומאפשר לכבדי שמיעה וחירשים לשמוע. השתל קולט צלילים מהסביבה וממיר אותם לגירויים חשמליים של סיבי עצב השמיעה. השתל משמש כתחליף לאברי האוזן הפגועה ומספק למוח מידע שמיעתי. השתל מאפשר למושתל לזהות קולות סביבתיים, להבין דיבור בקלות רבה יותר, ואף ליהנות ממוזיקה. המועמדים לשתל הם לרוב פעוטות שנולדו חירשים ומבוגרים שהתחרשו זה מכבר (ויקיפדיה, הערך שתל קוכליארי).

תצוגת האופנה "אני נכה וסקסי" משנת 2004. במקרה זה, ההדהוד האירוני מתקשר לסוגיית משטור הגוף בחברה ה"רגילה".

בשני הסרטים הראשונים מושם דגש על החוויה היומיומית של הגוף עם הלכות (A new day) ועל ההתרסה כלפי תביעות החברה "הרגילה" מהגוף הזה ("I stim, therefore I am"). בשני הסרטים מובלט השימוש באמצעי המבע של הצילום (עריכה, מיקוד, טשטוש, מיקום בפריים ועוד). ולבסוף, שניהם נוקטים באסטרטגיה של חבלה מכוונת בהבנת הטקסט הנצפה והנשמע, כך שקהל הצופים יחוש כי חוש הראיה והשמיעה מתעתעים בו, וכי אינם משמשים לו, כבדרך כלל, כדרך מהימנה לפענוח המציאות. ציוריה של לרר יוצרים עולם חזותי, המעמת את הקהל עם מוסכמות אסתטיות מקובלות, ועם הזיקה בין המושגים "יפה", "שלם" ו"פגום" בהקשר זה.

הסרטון "תעשו מקום" משתייך לסוגה אחרת – סרטון תעמולה, המוביל קמפיין הקורא לאקטיביזם אזרחי באמצעות שימוש בהדהוד אירוני. ולבסוף, התצלום מתוך תצוגת האופנה מגחיק את משטור הגוף המאפיין את החברה העכשווית, תוך כדי כך שהוא מחדד סוגיה שברגיל מעדיפים להתעלם ממנה – אפשרות ראיית הגוף עם הלכות כגוף מושך, ואת המיניות והרצון להתנסות בה וליהנות ממנה כזכות אנושית בסיסית.

כל הטקסטים⁵ שבהם אדון מנסים לחשוף את המודלים שבאמצעותם מתייחסת החברה "הרגילה" לאנשים עם מוגבלות, ומבקרים אותם באמצעות הצבת מראה מילולית וחזותית, החושפת הגדרות שונות ל"לקויים" ו"מוגבלות" ומערערת על תקפותן. ההבחנה בין לקות ומוגבלות, כשהקהל נאלץ להתמודד עם לקויותיו ומוגבלויותיו שלו, הגופניות והתפיסתיות כאחד, עשויה לשמש כנקודת מוצא לשינוי הכרתי ואף להנעה לפעולה.

"מגביל" (disabling) הקהל

ערעור אמינות החוויה החושית

סרטה של דנה טל-אל, "New Day"⁶, הוא תרגיל סטודנטים (One Shot), שבו מתוארות דקות ההתארגנות מול המראה בבוקר לפני היציאה מהבית. בשלב מסוים של הסרטון נשמע ברקע השיר A new day, שירו של Will.I.am (2008).

⁵ המילה "טקסטים" משמשת כאן במובנה כ media texts, כלומר, טקסטים מילוליים וחזותיים כאחד המשתייכים לסוגות מגוונות ככתבה עיתונאית, כתבה טלוויזיונית, סרטון, תצלום, שיר, ציור וכו'.

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=SIGFiYCTdgg>

איור 2 (צילום מסך)

איור 1 (צילום מסך)

התעתוע הראשון בחושי של הצופה טמון בכפילות: לרגע נדמה שמדובר בנערה אחת העומדת מול הראי, אלא שעד מהרה מבין הצופה כי הוא רואה שתי דמויות במראה, המבצעות תנועות זהות (מדובר בתאומות זהות, חירשות מלידה, שביימו כך את עצמן בסרטון). עיניו של הצופה, אם כן, מוסרות לו שהוא צופה במידע סותר. השניות הראשונות של הסרטון נטולות סאונד, תופעה שעשויה לגרום לבלבול רגעי ולהטלת ספק בחושים, עד שצילי השיר נשמעים פתאום. בצפייה חוזרת בסרטון, מבינים שהסאונד מופעל כאשר הנערות מפעילות את השתלים הקוכליאריים (איור 1). במלים אחרות, הצופה חווה ביחד איתן את תחושתו המתמדת של אדם, שחוש בסיסי כחוש השמיעה ניטל ממנו, והוא תלוי בהחלטה אם להיעזר בעזרים חיצוניים (שאלה עקרונית בפני עצמה כשמדובר בקהילת החירשים). בהמשך הסרטון, כאשר מרכיבה הנערה הקרובה למצלמה את משקפיה, מתחלף המיקוד, וכעת פניה חדות, בעוד שפני אחותה מטושטשות (איור 2). החיבור בין השמיעה לבין הראיה מצביע על תופעה מוכרת, שבדרך כלל אין מתעכבים עליה ומגדירים אותה כתיקון פגם הראייה באמצעות משקפיים. הסיטואציה היומיומית המוכרת – "טקס" ההכנה ליום החדש – הופכת כאן לאמירה על הומור עצמי, על הכרה במוגבלות כחלק מהחוויה היומיומית, ומשמשת כאתגור של עמדות קדומות כלפי אנשים עם מוגבלויות באמצעות אסטרטגיה של מגבול הקהל, ההופכת את היוצרות.

בסרטון I stim therefore I am⁷, שהועלה למרשתת ב-2012, מדברת היוצרת, נערה עם אוטיזם, על האופן שבו ניסתה במהלך ילדותה להתאים את עצמה לדרישות החברה "הרגילה", המוצגת בסרטון כחברה מגבילה. דברי הקריינות מובאים בקולה שלה, שהיא מכנה בשם "רובוטי", ולאוזן "הרגילה" הוא אכן נשמע מונוטוני וחסר רגש. הסרטון משלב קטעים מסרטים משפחתיים, המתארים אותה בילדותה (איור 3), קטעים חיצוניים המדגימים את דרכי פעולתו של הגוף האוטיסטי, המאופיין בנוקשות, בחזרתיות ובהנעה של הזרועות (stimming), וקטעים מבווימים המדגימים את מאמציה להבין את הנדרש ממנה (איור 4).

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=s2QSVPIDXwA>

איור 4 (צילום מסך)

I listened to my teachers

איור 3 (צילום מסך)

I am standing and I am autistic

הגדרת האוטיסט כבעל לקות חמורה במיומנויות חברתיות, תקשורתיות והתנהגותיות, טוענים רוטלר וגיל (2010), משקפת נקודת מבט חיצונית וצרה, שאינה לוקחת בחשבון את החוויה, היכולות והמניעים האוטיסטיים. יוצרת הסרט משקפת גישה, המשותפת לקהילות רבות של אנשים עם מוגבלות, השואפת להכרה בשונות ולזניחת הרצון "לרפא את הלקות". יוצרת הסרט מספרת על מאמצי מוריה "לתקן" אותה בעבר, מאמצים שנכפו עליה ושכשלו (איור 4). היום, לעומת זאת, לדבריה, היא אוהבת את גופה האוטיסטי, ורואה במאפייניו הגופניים חלק מזהותה, כפי שמביע זאת שמו של הסרט, המקשר בין ההכרה העצמית על פי דקרט ("אני חושב, משמע אני קיים") לבין ההכרה בגוף האוטיסטי כמרכיב מרכזי בהגדרת הזהות העצמית. כיום, אומרת היוצרת, היא שמחה לראות את גופה בתמונות ילדות משפחתיות ורואה אותו כהצהרה עצמית שיש לקבלה כפשוטה (איור 3). בצד האמירה, שכשלעצמה סותרת עמדות קדומות אודות גוף "מתפקד" ו"שואף לשלמות" ומאתגרת אותן, הסרט עצמו מתאפיין בעריכה תזזיתית, לא ממוקדת, בלקטנות (אקלקטיות) סגנונית, שאינה מקלה על הצפייה, וכאמור, בקריינות שמאלצת את הצופים להתאמץ כדי לפענח את הנאמר. במידה רבה, חווה כך הצופה חוויה הדומה לחוויה היומיומית של יוצרת הסרט: חזרתיות, תזזיתיות, מידע שקשה לפענחו ולארגן אותו, קשיים בתקשורת עם הסביבה, חוסר מיקוד וחוסר רצף - כשכל אלה מתארגנים לחוויה שלמה של צפייה במארג הכולל של "החיים".

ההבדל בין תפיסות העולם המובעות בשני הסרטים משקף את האופן השונה שבו מעריכות שתי היוצרות את נכונותם, ואולי את יכולתם (או אי-יכולתם) של הצופים להתעמת עם הנושאים המובעים בסרטים, כמו גם את חווית העולם שלהן עצמן. בסרט הראשון נמצא פתרון להיתול בחושים, ועם סיומו חוזרים חוש הראייה וחוש השמיעה לשמש את הצופים כמתווכים מהימנים, בדומה לשירות שמעניקים השתל הקוכליארי והמשקפיים לגיבורות הסרט. בסרט השני נותר חוסר הבהירות בהבנת העולם המתואר חלק מהחוויה שהיוצרת, הנערה עם האוטיזם, מבקשת להותיר ולהדגיש כחלק מזהותה, אתגר שמוותר את הצופים בעמדה מכוונת של חוסר נוחות ומחייבם למאמץ תודעתי.

ערעור המוסכמות האסתטיות

הדרך השנייה, שאציע כערוץ להצגת תביעה בפני החברה "הרגילה" באמצעות מגבול, מאתגרת באמצעות מהלך ייצוג אמנותי של המוגבלות את ההיענות הנלמדת למוסכמות האסתטיות, המקובלות בחברה זו.

ריבה לרר (Riva Lehrer) היא אמנית אמריקאית ואקטיביסטית עם מוגבלות, הפועלת בשדה התרבות, שעניינו בביטוי האסתטי של התיאוריה, המחקר, הפוליטיקה והסיפורים האישיים שמכוננים יחדיו את תחום לימודי המוגבלות. אתייחס לתמונת דיוקן מתוך הסדרה Circle (2000) "Stories" ולדיוקן אישי של לרר, אחד מני רבים.

הקושי הראשון שנתקלה בו לרר כשביקשה להציג את עבודתה, בטרם חברה לקהילת האמנים עם המוגבלויות שבמסגרתה היא פועלת, היו התגובות השליליות לייצוג הישיר של המוגבלות ביצירותיה:

"...I was uncomfortable addressing my own experience, as a person with a disability, due to consistently negative reactions from the art world. Professors, galleries, collectors, viewers and critics made it clear to me that they would not accept or be interested in such imagery, on the rare occasion that I made explicit representations. Certainly I knew of no other professional artist at the time making work about disability. As a result, my work became very encoded and oblique."

(נדלה מאתר Wynn Newhouse Awards <http://wnewhouseawards.com/rivalehrer.html> ב-21.4.2018).

שתיים מהדרכים, שבהן בחרה לרר כדי להתמודד עם סוגיית "הייצוגים המפורשים" (explicit representations) של המוגבלות ועם חוסר הנכונות לקבלם, מייצגות שני דפוסי התייחסות קוטביים למציאות בשדה הציור: רישום מדויק, פיגורטיבי וריאליסטי מכאן, וציור סוריאליסטי מכאן. לרר מעגנת את עבודתה במכוון במוסכמות אסתטיות שמחייבות מבט, שמעמדת בין משיכה ורתיעה: התפעלות מהטכניקה, מהמיומנות ומהשיוך המזוהה לאסכולה אמנותית – ורתיעה או תהייה על המעוות או ה"פגום" המיוצגים.

בדרך זו, מתקשרת גישתה של לרר לטענתו של הדרר, על פיה אין לבחון את האמנות כישות מופשטת שנועדה לקיים מהויות אידיאליות: האמנות אינה מנותקת מההקשר הקונקרטי שבו נוצרה, על תנאיו המיוחדים (פימנטל, 2014 עמ' 84). כך, ציור הגוף המוגבל משמש כפתח וכהזמנה לחיי היום יום של אנשים עם מוגבלות ולחוויה הכורכת כאב עם תפיסה ייחודית ומשנת מחשבה של יופי. בניגוד למסורת, שראתה בגוף פגום גוף מכוער, ובדיסהרמוניה פגיעה בתפיסת הגוף כבריאה אלהית שלמה (אקו, 2010; מאירי-דן, 2009), פוסעת לרר בעקבות ביקון, שטען כי היופי אינו תכונה של יצירת האמנות, אלא חוויה של נמעניה. היופי, טוען ביקון, אינו ממוקם באובייקט, כי אם בתודעה (פימנטל, 2014, עמ' 96), ואל תודעת נמעניה ה"רגילים" מבקשת לרר להגיע באמצעות יצירתה. זאת ועוד: הפרשנות לתפיסה זו של הפגום כ"יפה" העולה מיצירתה של לרר מתיישבת באופן מעניין עם טענתו של קאנט (פימנטל, 2014, עמ' 110): על אף שהיופי הוא חוויה סובייקטיבית, הוא עדיין ניכר

באובייקט עצמו, בסדירות הצורנית שמייצרת בו תכליתו. על "הסדירות הצורנית" של הגוף עם המוגבלות, הבנתו כחלק מהניסיון היומיומי של הפרט וראייתו כ"יפה", אומרת לרר:

"The nature of the body continuously molds one's daily experience. As an artist, using portraiture allows me to provoke attitudes about acceptable and unacceptable bodies. It also lets me cultivate my own sense of beauty".

(נדלה מ <http://wnewhouseawards.com/rivalehrer.html> ב-7.12.2017).

בסדרה (2000) "Circle Stories", שבה נוקטת לרר בפרקטיקה של רישום פיגורטיבי של דיוקנאות, היא מעגנת את אמנותה בטכניקה המעידה על התבוננות המכוונת ללמידה שקדנית (study). סגנון זה מכוון את הצופים, בצפייה ראשונית, להתרשמות מהטכניקה הקפדנית המעוגנת במסורת אמנותית שאותה חונכו להעריך ולראות בה כאחת המיומנויות הראשוניות המוקנות לתלמידי אמנות. במבט שני, מבחינים הצופים, כי הדמות המצוירת מציגה לראווה את סממני הלכות שלה באופן טבעי, ובתנוחה המאזכרת יצירות אמנות קנוניות. באיור 5, הגבר המצויר מישיר מבט אל הצופים מתואר בתנוחה המוכרת מצוירי נשים, שתנוחתן משלבת חשיפה ופגיעות וישרות כאחד. יצירתו של גויה, *The Naked Maja* (1800-1797), היא דוגמא מוכרת, וכך גם הדמות המופיעה במרכז יצירתו של רוסו, "חלום אקזוטי" (איור 7). הפענוח הסימולטני של הציור מקשר בין התנוחה הביתית (אדם קורא ספר כשחתולים סביבו) לבין הדמיון לציורי הנשים הקנוניים. פענוח כזה קורא להיענות מאשרת של הצופים, העשויים לזהות את היצירות ואת מעמדן בתולדות האמנות. רק בהתבוננות שניה, ניתן להבחין ברגל התותבת המופנית אל הצופים, וזו כבר נתפסת כחלק מהמערך האסתטי השלם של הציור, ומכאן – כאפשרות כללית לשינוי עמדות כלפי מה שנתפס בדרך כלל כשונה, פגום, וככזה שמסיטים ממנו את המבט.

איור 5. Brian Zimmerman (צילום מסך) Riva Lehrer, *Circle Stories*, 2000

איור 7 (צילום מסך)
אנרי רוֹסוֹ, "נוף אקזוטי", 1910

איור 6 (צילום מסך)
Riva Lehrer, 66 Degrees, 2016

בדיוקן העצמי של לרר (איור 6), הציירת נוקטת בפרקטיקה אחרת לאתגור הנורמות האסתטיות של קהלה. כאן, היא מתכתבת עם מסורות של ציור סוריאליסטי באמצעות פלטת צבעים וסגנון נוחים לזיהוי. זאת, כדי לאלץ את קהלה להתמודד עם מציאות אמתית מאד, מציאות של התמודדות עם לקות כפויה, שמוצגת, מצד שני, בטכניקה "חלומית" המעידה על היות הלכות חלק מזהותם של המצוירים וגם מתפיסת עולמה האמנותית של היוצרת. גם במקרה זה, מסבה הדמות המצוירת – לרר עצמה – מבט אל הצופים, מבט ההופך לאחד עם מראה גופה המוגבל. הכותר "66 מעלות" מחייב את הצופים "לתרגם" את הנתונים המספריים לאפשרות המוגבלת של התנועה. לרר מגדירה את הזיקות שבין יצירתה לבין תפיסת המציאות כך:

"There is a great deal of creativity in disability if you decide that "reality" is just a raw material for you to mold. So many times, these re-inventions have been the keys to open new doors for everyone."

(נדלה ב-22.4.2018 מ-Lehrer-Riva; <https://alchetron.com/Riva-Lehrer>; "Dis this film series"; Lehrer).

תפיסה זו של המציאות כחומר ביד היוצר זוכה לפרשנות אחרת בסרטון של קבוצת "בזכות", שבו מרחבים ציבוריים יומיומיים הופכים למצע לתביעה המופנית כלפי האזרחים המתגוררים בהם.

הדהוד אירוני

במארס 2017, עלה לרשת קמפיין "תעשו מקום"⁸ של ארגון "בזכות" ו"לינק 20" – קבוצת אנשים עם מוגבלות מיסודה של קרן משפחת רודרמן. במסגרת הקמפיין, ביקשו חברי עמותת "בזכות" לקדם את חוק דיור בקהילה וסל סיוע אישי. הם עשו זאת באמצעות סרטון שהפך ויראלי – מעל למיליון צפיות ולשלושה מיליון חשיפות בפייסבוק בלבד. תהליך החשיבה, התכנון, הכתיבה וההפקה נעשה בהשתתפותם המלאה של אנשים עם מוגבלות, אשר בחרו בעצמם את הנושא ואת

⁸ "תעשו מקום". <https://www.facebook.com/bizhut/videos/1115698715243072>
צילום: אריאל שרוסטר. בימוי: עדי הוברמן. עריכה: ליאור נצר, 2017

המסרים, והיו שותפים ביצירת הסרטון. התהודה שלה זכה הסרטון, סייעה לחברי הארגון במאמציהם להמשיך ולקדם את פרק דיור בקהילה בחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות.

"שילוב אמתי בקהילה", טוענים יוצרי הסרטון, "לא יתקיים עד שהציבור יכיר בעובדה, כי 20% מהאוכלוסייה בישראל הם אנשים עם מוגבלות. הזכות לדיור עצמאי בקהילה הינה זכות בסיסית וראשונית, המגיעה לכל אזרח במדינת ישראל, לרבות אנשים עם מוגבלות. לצד קידום החקיקה בנושא, יש לפעול לשינוי עמדות ולחיזוק ההבנה בציבור, כי הדרה של קבוצה כל כך גדולה מהקהילה היא הפרה בסיסית של זכויות אדם והחמצה גדולה של החברה כולה" (אתר בזכות, נדלה ב- 27.6.2017). בסרטון שלפנינו עשו היוצרים שימוש בהדהוד אירוני של עמדות החברה הרגילה ועל משמעותו של שימוש זה נעמוד בדברים הבאים.

ספרבר ווילסון (Sperber & Wilson, 1981) מגדירים מבע אירוני כמבע שיש בו הדהוד מסתייג של אמירה קודמת, של מחשבה או של דעה מקובלת. המבע המהדהד יכול להיות של אדם ספציפי, או של אנשים באופן כללי. ההדהוד אינו חייב להיות ציטוט ברור ומפורש של אמירה קודמת, די אם תשתקף בו הפרשנות של האמירה הקודמת – שזה המקרה שלפנינו. אולם ההדהוד לבדו אינו מספיק כדי ליצור אפקט אירוני. באמצעות ההדהוד, הדובר מביע את עמדתו ביחס לאמירה או למחשבה המהדהדת, ועמדה זו נושאת תמיד אופי של דחייה וביקורת. כלומר, הדובר מרחיק עצמו מן הדעה המהדהדת ומצביע על כך שהוא עצמו אינו מקבל אותה. תיאוריית ההדהוד מסייעת לנו לצפות לאילו מבעים אירוניים יהיה קרבן ומיהו אותו קרבן. אם למבע המהדהד או לדעה המהדהדת אין מחבר ספציפי, לא יהיה לו קרבן; אם יש מחבר ספציפי בר זיהוי, אזי הוא יהיה הקרבן; אם בדברי הדובר מהדהדים דברים קודמים שאמר הוא עצמו, אזי לפנינו אירוניה עצמית. יש לזכור כי אירוניה מסוגים מסוימים קשורה דווקא לטרגי ולא לקומי - אירוניה מרה, שיכולה לשעשע רק את מי שינקוט עמדה מרוחקת במידה קיצונית מן הדברים, כלומר את בעל האירוניה המנותק והמתבדל. השימוש בהומור במקרה זה מבוסס בעיקרו על אי-הלימה ועל הפרת ציפיות (Attardo, 2000). ולבסוף, גם תחושת העליונות המיוחסת לבעל האירוניה (ולקהל המבין), מתקשרת לתחושת עליונות הנוצרת כאשר צוחקים למגרעותיהם ולכישלונותיהם של אחרים. בסרטון שלפנינו, האירוניה המרה משמשת להיפוך תפקידים, להטחת ביקורת ולקריאה לפעולה.

בסרטון, הערוך קצבית בדומה לווידאו קליפ, מותאמים מעברי העריכה למקצב ולפס הקול (פרידמן, 2008; פרידמן-פפו, 2001). הוא מאופיין בשפה המאזכרת סרטונים, שבהם משתתפים ידוענים המתגייסים למטרה חברתית, כמו, לדוגמא, השיר (1985) *We are the world*, שנועד לגיוס כספים בעבור הרעבים באפריקה, ושיזמרים ידועים צירפו בו את קולותיהם. בסרטון מופיעים בזה אחר זה גברים ונשים עם מוגבלויות שונות ובעלי רמות יכולת שונות להתבטאות ברורה. רובם מופיעים במרחב ציבורי, ככניסה לבית בשיכון, ברחוב, או בגן ציבורי, וחלקם בדירות שאינן נראות כדירות מוסד. הדוברים מצולמים בדרך כלל מזווית צילום בינונית או מרוחקת, ההולמות את מוסכמות

הצילום של דוברים "רגילים". כל אחד מהדוברים אומר משפט או מילה, המהדהדים את התגובות שאנשים עם מוגבלויות רגילים לשמוע מפי החברה הרגילה בכלל, וכשמדובר בסוגיית הדיור בקהילה בפרט. בתמליל הסרטון, המוצע כ"תסריט השני", ושאי ההלימה בינו לבין הדברים המהדהדים בו היא שמאצילה לסרטון את כוחו הביקורתי (Raskin, 1985), ניתן לראות את עקבות השפעתם של המודלים שהזכרנו בחלקה הראשון של העבודה: ההתייחסות לאנשים עם המוגבלויות כחסרי ישע וכ"ילדיים"; כמסוכנים לעצמם ולסביבה; כמי ש"לכלכו" בנוכחותם את השכונה "הרגילה"; כמי שניתן "לתקן" וכמי שיש "לנהוג בהם בחמלה", ובלבד שיחיו במגורים שיוקצו להם הרחק מבתי הקהילה ה"רגילה". הדוברים מחקים בקולם באופן מוקצן במכוון את טון הדיבור של חברי הקהילה "הרגילה", מדגשים אמירות קלישאיות, ובכך הם מטיחים בקהל הצופים האשמה ברורה המתמקדת בקשר בין דעות קדומות, בורות, צביעות והשתמטות מחובה אזרחית. נדגיש, כי חלק מהמשתתפים מתקשים לדבר, חלקם מרותקים למיטות ומחוברים למכשירים רפואיים, ויש בהם צעירים ומבוגרים, בעלי מבטאים שונים, וגברים ונשים עם לקויות מגוונות, גופניות וקוגניטיביות כאחד. כולם, כאמור, זוכים ליחס שווה מנקודת המבט של המצלמה, ומצטיירים כגברים ונשים עצמאיים, בעלי קול ייחודי.

הסרטון פותח בשורת האמירות הבאות, המשקפות בורות ויחס פטרוני כאחד כלפי אנשים עם מוגבלות: "איזה חמוד הוא!"; "איזה מתוק!"; "הלב יוצא אליו!"; "מה זה, פיגור או אוטיזם?"; "מסכנים ההורים". שורת ההיגדים הבאה מבטאת תפיסה פטרונית דומה, הכרוכה בהשקטת מצפון אזרחי ובהרחקת האנשים המוגבלים מהקהילה: "יש לנו אחריות להגן על החלשים. חשוב שאנחנו נדאג להם. בחמלה". "מגיע להם הכי טוב שאפשר. נפתח בשבילם מוסדות מיוחדים, בטוחים, גדולים יפים. עם מרחבים ובריכה טיפולית".

ביטויים אלה נאמרים בלעג גלוי, המתבטא גם באינטונציה של הדוברים. שורת ההיגדים הבאה מבטאת פחד סמוי מ"פלישה" של הקהילה השונה: "אנחנו בטוח נבוא להתנדב שם - שם, שם, שם, שם - אבל לא פה"; "אצלנו! שיגור בשכונה! בבניין שלי?!" "עם כל הכבוד, פה זה פחות... מתאים. פחות מתאים שיגור פה. פה זה לא מתאים".

שורת ההיגדים הבאה מקשרת בין פטרונות, ראיית האדם עם המוגבלויות כתלוי באחרים, והגדרתו כמי שאינו מסוגל למלא חובות אזרחיות (וכלכליות): "עם כל הכבוד, זה גם לא בטוח בשבילו. הוא בטח ישאיר את הגז פתוח. הוא ישלם ועד בית בכלל? הם יתקעו את המעלית". טענה זו מתחלפת בטענה פטרונית נוספת, המקדמת הרחקה במסווה של דאגה: "הוא יהיה פה בודד, בודד ואומלל".

בהיגדים הבאים מתגוננת הקהילה "הרגילה" מפני סיכונים נפשיים לילדיהם ומפני פגיעה כלכלית אפשרית: "זאת שכונה נורמטיבית. הילדים לא צריכים לראות את זה. זה יוריד את ערך הדירה".

"הוא במילא לא ממש מבין, עדיף שיחיה עם אנשים כמוהו אבל לא פה. שם, שם שם!". הסרטון מסתיים ב-mix של קולות הדוברים: "אני כאן, אני כאן, אני כאן, אנחנו כאן ואני לא הולכת לשום מקום!"

הלעג כלפי החברה "הרגילה", המתבטא בהדהוד האירוני (המר), נתמך ביכולת להפגין הומור עצמי, המשקף קבלה עצמית המכילה גם את המגבלות, ומובלט באמצעות הצילום הקליפי, ההומוריסטי והאמירה הברורה של הדוברים (על גוונים שונים של הומור המשמש כללי להגדרה עצמית ולבירור עמדות, ראו Raskin, 1985). כל אלה מעמידים תביעה תקיפה בפני החברה ה"רגילה". ברור לנו מיהו המהדהד, אך השאלה הנשאלת היא, מיהו המהודד בהקשר זה: החברה הרגילה? אנשים עם מוגבלות שהפנימו את תפיסת הקהילה הרגילה? אפשרויות אחרות? את השאלות הללו מעמיד היפוך התפקידים בין "אנחנו" לבין "הם", המעלה על פני השטח את העמדות הסמויות של שני הצדדים.

דוגמה נוספת להדהוד אירוני, המציבה במרכז את סוגיית הגוף כמושא למבט מכאן ולמשטור מכאן, מובאת בסוגה אחרת, חזותית אף היא, אך כזו המחייבת עצירה והתבוננות שאינה תלויה זמן-צילום. התצלום הבא, שנלקח מתוך תצוגת אופנה בשם "אני נכה וסקסי" משנת 2004, יוזמה ששבו וחזרו עליה מספר שנים לאחר מכן, ובמסגרתה הופיעו נכים כדוגמנים בתצוגת אופנה (איור 8).

איור 8 (צילום מסך) נילי ברויאר בתצוגת האופנה "אני נכה וסקסי", ת"א, 2004

בתצלום מופיעה נילי ברויאר, אמנית וחוקרת מוגבלות נמוכת קומה, בצד דוגמנית "רגילה". ההעמדה הזאת מקשרת בין ההתייחסות לגוף המוגבל כאל גוף המוצג לראווה, במסורת מופעי הקרקס ההיסטוריים של הפריק שואו (freak show) לבין התביעה לקבל כל גוף כמות שהוא ואף לחגוג אותו. לכך נוספת הערה ביקורתית על משטור מרצון של הגוף, אידיאל רווח בחברה

ה"רגילה", שנקשר בכפיה של מודלים אסתטיים, של הרעבה ושל התייחסות פוגענית אל הגוף. האמירה המרכזית בתצלום (ובתצוגה כולה), הוא נוכחות הגוף עם הלכות, שבגלל ההומור העצמי שבקישורו לדוגמנית (הגבוהה) אינו מצטייר כמטיף, אלא כמציב עובדה שאינה נוחה לחברה הרגילה – מיניותו של הגוף המוגבל. "יש נשים נכות שירצו להיתפש כאובייקט מיני, מושא לתשוקה, כי גם התפקיד המסורתי הזה נשלל מהן", מציינת ברויאר [סער, 2012 ; וראו גם את הדיון שמציעה גרלנד-תומסון (Garland-Thomson, 2002) בשינוי פניה של התיאוריה הפמיניסטית מנקודת המבט של לימודי המוגבלות].

הבסיס הרעיוני לפן זה של לימודי ביקורת המוגבלות, העוסק בפרפורמנס, נשען על תיאוריית הפרפורמטיביות שמציעה ג'ודית באטלר בספרה "צרות של מגדר" (Butler, 1990). המודל שמציעה באטלר מאפשר לנטוש את החשיבה הבינארית גבר-אשה ולאמץ תפישות רב-מגדריות. האימוץ של תיאוריה זו, על העיסוק שהיא מציעה בגוף והביקורת כלפי חלוקות בינאריות שלו על ידי לימודי ביקורת המוגבלות, מתבסס על כך שאפשר להתייחס גם אל המגבלה הפיסית כאל צורה ייחודית של חיקוי, או חזרה לא מדויקת ולגיטימית על "הגוף הסביר" (על משקל "האדם הסביר"). ההופעה התיאטרלית מאפשרת נראות לנכות, נושא שעליו עמד גם עידו גרינגרד (2017), אמן נכה המשלב תנועה, משחק ומחול בהופעותיו. כך נוצר מבט שונה על הגוף האחר שעל הבמה (וראו גם את הדיון בהתבוננות בגוף הספורטאים הפרא-אולימפיים אצל Tamari, 2017). מבט כזה זה מאפשר לראות את המגבלה וגם מעבר לה. לא מדובר בחיקוי מעוות של מה שנחשב נורמלי, אלא בשינוי משמעותה של הנכות וביצירת שפה חלופית (סער, 2012).

שאלה שניתן לשאול לגבי המופע שבו השתתפה ברויאר, שעשוי להיות בה ענין גם למחקר עתידי, היא מידת המרכזיות והבולטות של ההדהוד האירוני והביקורת המובעת בו במופע, שמרכיביו הבידוריים מרוככים, וההומור המנחם שבו מאפשר לצופים "לעדן את הרתיעה". האם ההיסטוריה של ההצגה לראווה, הפריק שואו, ניכרת כאן – או שמא הסוגה הנבחרת, וההומור שבהופעה המשותפת לשתי הדוגמניות, טשטשו ביקורת זו והדריכו את הצפיה, שוב, לאפשרות של התפעלות מ"האומץ" שבמופע, ולהחמצת הביקורת הגלומה בו.

סיכום

הטקסטים שנבחנו במאמר זה, שנוצרו בידי אנשים עם מוגבלויות והוצגו כתביעה בפני החברה, מעוגנים בתפיסה, המגדירה את הנכות, או הלכות, כהבניה חברתית-תרבותית-פוליטית. בעבודתם, מקדמים יוצרי הטקסטים את ההבחנה המהותית בין לקות למוגבלות: לקות כזו או אחרת בגופו של אדם היא נתון אובייקטיבי, אך המוגבלות המיוחסת לה היא מסגרת התייחסות שמבנה החברה. ישנה חשיבות רבה לקידומה של תפיסה זו ולהנכחתם של אנשים עם מוגבלות במדיה כאזרחים שווים זכויות, ובוודאי כשמדובר ביוצרים עם מוגבלויות המקדמים את סדר היום שלהם.

עם זאת, יש לזכור שמדובר בשאיפה, ובפועל אנו עדים, עדיין, על פי רוב לייצוגים במדיה של אנשים עם מוגבלויות שנועדו להללם או לעורר חמלה כלפיהם, ייצוגים המאפשרים ריחוק נוח מתביעות לשוויון אזרחי, לתביעה לקיום בכבוד ולקיום מחויבויות של המדינה כלפי אזרחיה (ברויאר, 2007, עמ' 226) ולחיים עשירים ומלאים.

ייצוגים רווחים אלה עשויים לשמש לקהל "הרגיל", כמו גם לחוקרים ולקוראי מאמר זה, כתמרור אזהרה מפני הסתמכות מפייסת ונוחה מדי על מגמות חיוביות לשינוי ביחס החברה כלפי אנשים עם מוגבלויות. החשיבות הרבה שיש הן לייצוג העצמי, הן לשינוי התודעה, והן לעיגון זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות בחוק, מגמות המעידות על מודעות חברתית ונכונות לשינוי עמדות קדומות, יקדמו הישגים של ממש עם הפניה חוזרת ונשנית של הסוגיות שנדונו במאמר זה כלפי האחריות החברתית והאזרחית של כלל החברה, אזרחים ומחוקקים כאחד. מחקר עתידי עשוי להתמקד, למשל, בקשר שבין מחאה שיש לה נראות ציבורית (כמו מאבק הנכים, למשל) לבין הליכים של חקיקה, הנעשים הרחק מעין הציבור. כיוון מחקר נוסף הוא בחינתם של טקסטים תרבותיים אחרים, העושים שימוש בהפתעה ובהומור – עצמי וביקורתי כאחד – כגון ספרי ילדים (כדוגמת הספר "רוני צוחקת" (וויליס ורוס, 2011), סדרות טלוויזיה ותכניות אקטואליה בטלוויזיה, כמי שמאמצים תפיסת עולם החותרת לייצוג שוויוני של אזרחים, ובהם גם אנשים עם מוגבלויות, ומודעת לאפשרויותיהם ללחום בסטריאוטיפים קיימים ולקדם מהלכים שיש להם ביטוי בכל תחומי החיים.

רשימת המקורות

- וויליס, ג' ורוס, ט' (2001), **רוני צוחקת**. גרסה עברית: ענת לויט. תל-אביב: הוצאת ידיעות אחרונות-ספרי חמד.
- אקו, א' (2010), **תולדות היופי**. תרגום: אריה אוריאל. אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן, דביר.
- ברויאר, נ' (2007), נופלת בין הכיסאות: נרטיבים של הוצאה מהכלל ומהיצא מהכלל. **תיאוריה וביקורת** 30, 225-230.
- _____, (2012), חיקוי של ריקוד, ריקוד כחיקוי: כניסת הגוף הנכה למעגל הרוקדים. **סוציולוגיה ישראלית** יג (2), עמ' 331-352.
- _____, (2017), **ליצור מתוך הנכות ולחקור לאור הפוליטי**. הרצאה שנישאה במסגרת מפגש רביעי בסדרת מפגשי חוקרים/ות של המרכז ללימודי מוגבלות, החוג לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, 7 ביוני 2017.
- ברטל, א' (2013), סיפורה של כרזת פרסומת יפנית: מתודולוגיה אינטגרטיבית לחקר הדימוי בפרסום. בתוך: אריאל-הורביץ, ד', אורי ברטל ונעמי מאירי-דן (עורכים). **פרוטוקולאז' 13: מתודולוגיות בחקר התרבות החזותית**. תל-אביב: רסלינג ובצלאל, האקדמיה לאמנות ולעיצוב ירושלים, עמ' 134-158.

גרינגרד, ע' (2017), ליצור מתוך הנכות ולחקור לאור הפוליטי. **הרצאה שנישאה במסגרת מפגש רביעי בסדרת מפגשי חוקרים/ות של המרכז ללימודי מוגבלות**, החוג לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, 7 ביוני 2017.

הולר, ר' (2014), אנשים עם מוגבלויות ומדינת הרווחה הישראלית: המקרה של עבודות דחק. **ביטחון סוציאלי 95**, עמ' 76-39.

מאירי-דן, נ' (2009), הטורסו באמנות - בין עולם שאבד מזמן לעולם ומלואו. **היחידה להיסטוריה ותיאוריה, בצלאל 12**, הזמן: בין מדע לאמנות, אפריל 2009.
<http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1235904947/1239600648>

מור, ש', נ' זיו, א' קנטר, א', איכנגרין, וני מזרחי (עורכים) (2016), **לימודי מוגבלות: מקראה**. ירושלים: הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

סווין, ג' וס' פרנץ' (2016), לקראת מודל אפירמטיבי של מוגבלות. בתוך: מור, ש', נ' זיו, א' קנטר, א', איכנגרין, וני מזרחי (עורכים) **לימודי מוגבלות: מקראה**. ירושלים: הוצאת מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 163-148.

סער, צ' (2012), האם נכות היא בעצם מגדר. **הארץ**, 12.6.2012. נדלה מאתר הארץ ב-
<http://www.haaretz.co.il/gallery/mejunderet/1.1728986.29.5.2017>

פימנטל, ד' (2014), **אסתטיקה**. ירושלים: מוסד ביאליק, סדרת מבואות.

פרידמן, א' (2008), **"רגל פה, רגל שם": זהות גלובלית ולוקלית בקליפים ישראליים**. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל-אביב.

פרידמן פפו, א' (2001), **קליפים, TV וצעירים חסרי מנוח**, האגף לתוכניות לימודים, משרד החינוך והוצאת מעלות.

קמה, ע' (2015), דימויים פוצעים: ייצוגי אנשים עם לקויות בתקשורת. בתוך: חובב, מ'. א'. דובדבני וק'. פלדמן (עורכים). **מהדרה להכלה: החיים בקהילה של אנשים עם מוגבלויות בישראל**. ירושלים: כרמל, עמ' 213-181.

רוטלר, ר', וגיל, א' (2010), על הספקטרום ומעבר לו: ייצוג אנשים אוטיסטים- שונות, יכולות, זכויות, ומה שביניהן. **מעשי משפט ג'**, 83-101.

Attardo, S. (2000). Irony and relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32, 793-826.

Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge. Chicago

Darke, P. A. (2004). The changing face of representations of disability in the media. In J. Swain, S. French, C. Barnes & C. Thomas (Eds.) *Disabling barriers – Enabling environments* (pp. 100-105). London: Sage.

Ellis, Katie M (2014). Cripples, Bastards and Broken Things: Disability in Game of Thrones. *Journal of Media And Culture* , 17 (5). <http://www.journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/895>

Fairclough, N. 2003. *Analyzing discourse*. London: Routledge.

Fairclough, N., and R. Wodak. 1997. Critical discourse analysis. In: T. van Dijk (ed.) *Discourse as social interaction*, , 84–258. London: Sage.

- Garland-Thomson, R. (2002). The politics of staring: Visual rhetorics of disability in popular photography. In: S. L. Snyder, B. J. Brueggemann, & R. Garland-Thomson (Eds.), *Disability studies: Enabling the Humanities* (pp. 56-75). New York: The Modern Language Association.
- Haller, B. A. (2010). *Representing disability in an ableist world: Essays on mass media*. Louisville: Avocado Press.
- Kasnitz, D. & Shuttleworth, R. P. (2001). Anthropology and disability studies. In L. J. Rogers & B. B. Swadener (Eds.), *Semiotics and dis/ability: Interrogating categories of difference* (pp. 19-41). Albany, NY: State University of New York Press.
- Linton, S. (1998). *Claiming disability: Knowledge and identity*. New York: New York University Press.
- Mitchell, D. T., & Snyder, S. L. (2000). *Narrative prosthesis: Disability and the dependencies of discourse*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Oliver, M. (1990). *The politics of disablement*. Basingstoke: Macmillan.
- Raskin, V. (1985). *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht - Boston - Lancaster: D. Reidel.
- Shakespeare, T. & Watson, N. (2002). The social model of disability: An outdated ideology? *Research in Social Science and Disability*, 2, 9-28.
- Sperber, D., Wilson, D. (1981). Irony and the use-mention distinction. In: Cole, P. (Ed.), *Radical Pragmatics*. American Press, New York, pp. 295-318.
- Schriempf, A. (2001). (Re)fusing the amputated body: An interactionist bridge for feminism and disability. *Hypatia*, 16(4), 51-79.
- Tamari, T. (2017). Body Image and Prosthetic Aesthetics: *Disability, Technology and Paralympic Culture*. *Body&Society* 23, 2.
- Wolf, Janet (1993). *The Social Production of Art*. London: Macmillan Publishing.

קישורים לאתרים המציגים את עבודתה ומשנתה של Riva Lehrer :

<http://wnewhouseawards.com/rivalehrer.html>
<https://alchetron.com/Riva-Lehrer-711396-W>
<http://songandart.blogspot.co.il/2015/06/blog-post.html>

מאמר מקורי

'החייל אינו זמין כעת': טירונות צבאית, מוסדות טוטליים והטלפון הסלולרי

חננאל רוזנברג*

תקציר

תקופת הטירונות מהווה ביטוי קיצוני לאופיו של הצבא כ"מוסד כוללני". במהלכה, מצוי החייל בסביבה סטרילית ומבודדת, המנותקת מחיי היומיום ומהמעגלים המשפחתיים והחברתיים באזרחות, במטרה לאפשר את תהליך החברות הצבאי של הפרט. ניידותו של הטלפון הסלולרי, ממדיו הקטנים והזמינות הגבוהה שהוא מאפשר, מאתגרים את יכולתו של הצבא ליצור את הניתוק הנדרש. באמצעות ראיונות עומק עם חיילים ומפקדים קרביים, מבקש המחקר לבחון את האופן שבו השימוש בסלולרי והגבלותיו מעצבים את המרחב הצבאי בתקופת הטירונות בעיני החיילים ומפקדיהם, ואת מגוון האתגרים שהנוכחות הסלולרית מציבה בפניהם. ממצאי המחקר מראים, כי הטלפון הנייד משמש לשמירה על קשר יומיומי עם המעגלים החברתיים והמשפחתיים, לתמיכה ברגעי משבר ולצריכת תכני בידור המספקים חוויה אסקפיסטית. בעיני המפקדים, נוכחותו של הסלולרי בידי החיילים נתפסת כפוגעת בחברות של הטירונים ובטרנספורמציה מפרטים בודדים לקבוצה מגובשת. בנוסף, הסלולרי מאפשר מעורבות מוגברת של הורים, דבר הנתפס בעיני המפקדים כאיום על המבנה ההיררכי הפנים-ארגוני. מזווית אחרת, פוטנציאל הזמינות התמידית בין המפקדים הזוטרים לבכירים נתפס ככזה הפוגע בבניית כושר המנהיגות וקבלת ההחלטות של המפקדים הזוטרים, כחלק מתהליך החברות-הפיקודית. לאור ממצאים אלה נטען, כי השימוש בסלולרי הוא ביטוי להתנגדות לפרקטיקות השליטה, הפיקוח והקולקטיביזציה אותן מפעיל המוסד הכוללני במטרה להפשיט הטירונים מזהויותיהם הפרטיקולריות, אך בו בעת משמש גם להרחבת הפיקוח ולאישור הסדר ויחסי הכוח המוסדיים.

* ד"ר חננאל רוזנברג (hananelro@gmail.com), בית הספר לתקשורת, אוניברסיטת אריאל; בית הספר לעיתונאות, אוניברסיטת קולומביה. תודתי נתונה לפרופ' מנחם בלונדהיים על הערותיו המועילות כתמיד, לאביתר גת ולמכון לחקר מדיה חדשים באוניברסיטת אריאל על סיועם במחקר.

מבוא

בהתייחסות לתיפקודם הצבאי של "חיילי דור ה-Y", מתארים תא"ל אבמן ממפקדת זרוע היבשה, ורס"ן לוי-זעירא מבית הספר הצבאי למנהיגות, את אחד מהקשיים המרכזיים שבהם נתקל הצעיר בן ה-18 המתגייס לצה"ל:

"הילדים האלה גדלו בתוך המהפכה הטכנולוגית, שביטויה הבולטים ביותר הם האינטרנט, הרשתות החברתיות והתקשורת הסלולרית. הם מחוברים לטלפונים הניידים שלהם משל היו אלה תאומיהם הסיאמיים. וכשהסוללה מתרוקנת הם מחפשים נקודת חשמל כדי לחבר אליה את המטען, כמו נרקומן שמחפש את מנת הסם הבאה שלו [...] זהו דור שאינו מכיר בסמכות ובהיררכיה, שחי בעולם וירטואלי ומחובר בעבותות ברזל לפייסבוק ולמכשיר הטלפון הנייד. הגמילה מהטלפון הנייד קשה, וזהו ללא ספק אתגר לא מבוטל. מחזות של חיילים המתבודדים בערגה עם המכשיר שלהם בשעת טרום השינה נפוצים בבסיסי הטירונים החטיבתיים..." (אבמן ולוי-זעירא, 2014).

אמנם, במבט כולל, הכותבים מציגים תמונה אופטימית, לפיה כישוריהם של "חיילי דור ה-Y"¹ עולים על אלו של קודמיהם ושירותם הצבאי איכותי יותר; אולם, אין עוררין על כך שאקלים התקשורת שבתוכו גדלים צעירים אלה, הופך את המעבר מחיי האזרחות לחיים הצבאיים למאתגר יותר מבעבר. השינויים הטכנולוגיים מייצרים מתח תמידי בין חוויית החיבור לבין הניסיון של הצבא ליצור אקלים אירגוני מנותק ומבודד. מתח זה מתגלם במיוחד בטלפון הסלולרי, המאפשר לחייל קשר זמין עם משפחתו וחבריו באמצעות שיחות קוליות, הודעות כתובות ופעילות ברשתות חברתיות, כמו גם התעדכנות בחדשות וצריכת תכני בידור ופנאי. האתגר העולה מנוכחותו של הסלולרי בא לידי ביטוי קיצוני בתקופת הטירונות, שם נתפס ניתוקו של החייל מחיי היומיום האזרחיים כתנאי לתהליך החברות הצבאית ולבנייתה של היררכיה פיקודית פנים-אירגונית. בעת, מאפייניו הפיזיים והתלות של הצעירים במכשיר הסלולרי, מקשים על היכולת של המערכת הצבאית ליצור ניתוק מוחלט. בהקשר זה, מבקש המחקר הנוכחי לבחון את המשמעויות שמעניקים החיילים לטלפון הסלולרי במהלך הטירונות הצבאית ולהגבלות המוטלות על השימוש בו, ומזווית המבט של המפקדים - האופן שבו האתגר הסלולרי נתפס בעיניהם ומשמעותו של האסטרטגיות

¹ בדבריהם מתייחסים הכותבים לילידי שנות השמונים והתשעים, המכונים "דור ה-Y" או "דור המילניום", ובהקשר שלנו - החיילים שהתגייסו לצה"ל החל משנות ה-2000 ואילך. כינויים אלה תואמים לחלוקה של פרנסקי (Prensky, 2001), המבחין בין "הילדים הדיגיטליים", ילידי שנות השמונים ותחילת שנות התשעים, לבין "המהגרים הדיגיטליים", בני דור ה-X המבוגרים מהם. נראה כי האמור לעיל נכון אף יותר בכל הנוגע לבני דור ה-Z, "הילדים הסלולריים" הצעירים מהם. עם זאת, ישנם דיונים רבים סביב תיחום השנים של כל דור, וראו למשל את החלוקה של Howe & Strauss (2007), ומציעים טווח שנים שונה. יתירה מכך, הטיעון לפיו ישנה הבחנה בין הדורות השונים בכל הנוגע למאפייני תפיסה ושימוש במדיה וליכולות קוגניטיביות המתפתחות באינטראקציה עם הסביבה הדיגיטלית – אינה מקובלת על כל החוקרים. ישנם הטוענים, כי לא נמצאו ממצאים חד משמעיים המוכיחים זאת (למשל: Selwyn, 2009; Kirschner & De Bruyckere, 2017) בדורית (Ortner, 1998), כמו גם לשאלה אילו מאפיינים אישיים (Krause, 2007) וקבוצות אוכלוסייה (Ortner, 1998) משקפת חלוקה זו ולהתעלמות מגוונים ותנודות בתוך כל דור (Markert, 2004).

שעוצבו לצורך ההתמודדות עם איום זה. שאלות אלו מאפשרות מבט מחודש להבנת הממשק המורכב בין הטלפון הסלולרי לבין המוסד הכוללני.

צעירים, חיילים והטלפון הנייד

בשנים האחרונות, הגיע הטלפון הסלולרי לדיפוזיה כמעט-מלאה בקרב צעירים בישראל: כ-95% מבני הנוער מחזיקים ברשותם טלפון נייד, 83% מהם טלפון חכם (המועצה לשלום הילד, 2016). עבור צעירים אלה, השימוש בסלולרי מתאפיין בחוויית אינטימיות כלפי המכשיר, המגלם לתוכו אלמנטים אישיים, רגשות ופיסות חיים מעולמו של המשתמש (Vincent, 2006) ומשמש עבורם אמצעי ביטוי לזהותם האישית והחברתית (Oksman, & Rautiainen, 2003).

מאפייניו הפיזיים של הטלפון הסלולרי, ניידותו, ונוכחותו התמידית על גוף המשתמש, הופכים את הסלולרי למדיום המאפשר למשתמשים - בייחוד בקרב בני הנוער - שחרור מפיקוח ומשליטה המופעלים עליהם, אך בה בעת גם את העצמתם (Boyd, 2014). מצד אחד, היכולת לקיים תקשורת במרחבים לא מפוקחים משחררת את המשתמש ממעקב ושליטה של סוכנים חברתיים כדוגמת הורים (Ito, 2005) ומורים (Mifsud, 2005). אולם מצד שני, טכנולוגיות התקשורת מעצימות את כינונה של "חברת המעקב" המודרנית (Lyon, 2003), גם ברמת המאקרו של השלטון מול הפרט, וגם ברמת המיקרו של יחסים היררכיים יומיומיים. כך, למשל, היכולת של הורים (Ling, 2004) וממונים במקומות עבודה (Kwang-Suk, 2011) לחייב את הפרט להיות זמין, מהווה כלי להעצמת הפיקוח והמעקב גם במרחבים אשר היו משוחררים בעבר משליטה זו (Bittman, Brown & Wajeman, 2009). בקרב בוגרים-צעירים, נתפס הסלולר כמדיום המשמש לשימור הקשר עם המשפחה וההורים, למשל עבור אלה העוזבים את ביתם ויוצאים ללימודים אקדמיים (Lee, Meszaros & Colvin, 2009).

תמונה דומה אפשר למצוא גם בקרב חיילים. מגבלת הנגישות של חיילים לטכנולוגיות תקשורת המחייבות מסוף קבוע, כדוגמת טלפון נייד ומחשב, מגבירה את התלות בטלפון הנייד המבטל כמעט לחלוטין מגבלה זו. ואכן, בעוד השימוש בטכנולוגיות תקשורת אחרות נפוץ פחות אצל חיילים מאשר אצל אזרחים בני גילם, ביחס לסלולרי היקף השימוש דומה (Bush & Wheeler, 2015). בארה"ב, למשל, כ-97% מבין החיילים משתמשים באופן קבוע במכשירים הסלולריים שברשותם, אחוז זהה לעמיתיהם באזרחות (ibid, p. 255). התדירות ואופני השימוש של חיילים בסלולר מבטאים את התנאים הייחודיים שבהם הם מצויים (Cohen, Lemish & Schejter, 2008). כך, למשל, ניתן להסביר את הכמות הגדולה מהמקובל של שליחת הודעות כתובות בידי חיילים, כניסיון לקיים תקשורת אישית במרחב פומבי חסר פרטיות (Bush & Wheeler, 2015). בהקשר הישראלי,

נמצא, כי חיילים נוטים לצפות בסדרות ובסרטים בעלי אופי אסקפיסטי יותר מאשר בתכני חדשות ואקטואליה, וככל שהמקום שבו הם משרתים רחוק יותר מבתיהם, מתרבה השימוש באפליקציות מוזיקה וצפייה בתכנים מבוזמים (אהרוני, 2010).

הטלפון הנייד משמש את החיילים למיגוון צרכים ויישומים, ובייחוד לשמירה על קשר עם בני זוג, משפחה וחברים (Cohen, Lemish & Schejter, 2008; Greene, Buckman, Dandeker & Greenberg, 2010). אולם מתברר, כי על אף הרצון העז בקשר, התקשורת המתווכת בין החיילים ובני משפחותיהם עלולה ליצור תחושות אמביוולנטיות. מצד אחד, התקשורת עם הבית מספקת תמיכה נפשית, מפחיתה חרדות ומסייעת במניעת מצבי דחק (Greene et al., 2010). אך בה בעת, התקשורת הרציפה עלולה לחשוף את החייל לבעיות המתרחשות בבית ולמידע שלילי, כל זאת במצב של חוסר שליטה, חוסר תמיכה, וללא יכולת אמתית להתערב במתרחש (Pincus, House, Christenson & Adler, 2001). חשוב לציין, כי בישראל, שבה מרבית המגויסים הם רווקים, המשפחות הנותרות מאחור כוללות בעיקר הורים ואחים, זאת בניגוד למחקרים רבים העוסקים בצבא מתנדבים, שבו קטגוריית 'משפחת החייל' מתייחסת בעיקר לבני זוג ולילדים (Herzog, 2004).

המחקרים שנעשו עד כה בהקשר הצבאי התמקדו בהיבטים שונים בטיפקודם של טלפונים ניידים במהלך השירות הצבאי הסדיר (Cohen, Lemish & Schejter, 2008; Maltby & Thornham, 2016), בשיגרה מבצעית (Carter & Renshaw, 2015), בשדה הקרב (Cigrang et al., 2014), בשירות המילואים (Levin, 2011) ובמצבי מלחמה (Rosenberg, 2018). עם זאת, נראה כי לא ניתנה תשומת לב מספקת לשימוש בטלפון הנייד במהלך הטירונות, בהתאם למאפייניה ומטרותיה הייחודיים של תקופה זו (Mayseless, 2004). לאור זאת, מטרתו של המחקר הנוכחי היא לבחון את תפקודו של הטלפון הסלולרי במהלך הטירונות הצבאית ולדון בהשלכות האפשריות של נוכחותו עבור חיילים ומפקדים בתקופת שירות זו, לאור הזמינות הקיצונית שמדיום זה מאפשר.

הטירונות הצבאית כמוסד כוללני

מוסד כוללני מוגדר כגוף חברתי המאוגד לפעולה אקטיבית של חברות או חברות-מחדש של החברים בו, תוך ניתוקם מהסביבה החיצונית, על מנת לחולל שינוי בתפקודם ובהתנהגותם. גופמן (1973/2006) מאפיין את המוסד הכוללני כמבנה היררכי סמכותני, הכולל מנגנוני פיקוח, תהליכי קולקטיביזציה, כפיית לוחות זמנים קבועים וכללי התנהגות מוגדרים. ובר (Weber, 1964) מדגיש כי ההיררכיה המעמדית, הנקבעת על ידי יחסי הסמכות של החברים עם הגוף המבצע, יכולה להתקיים כ'יחסי עוצמה' כפויים, אך גם כ'יחסי סמכות' בהסכמה. תנאי הכרחי נוסף לפעולתו התקינה של מוסד כוללני טמון בקיומו של "גבול מוסדי", ממשי או סימבולי, המצמצם את היחסים החברתיים עם הסביבה החיצונית ומונע השפעות חיצוניות המאיימות על תהליך החברות במוסד.

במקביל, גבול זה מאפשר את הגברת היחסים החברתיים עם שאר חברי המוסד, תוך ביטול הסטטוסים החברתיים שנרכשו מחוצה לו (Weick, 1987). ניתן למקם את מיגוון המוסדות הכוללניים ביחס ל"Ideal Type", מוסד כוללני המממש את המאפיינים כולם, וממנו והלאה מסודרת דרגת הכוללניות של המוסדות על פי מידת עמידתם באותם קריטריונים (גופמן, 1973/2006).

מקובל לטעון, כי הצבא מהווה דוגמה מובהקת למוסד כוללני בעל גבולות פיזיים מוגדרים ומידרג היררכי ברור (Segal, 1986). אולם נראה, כי הגדרתו הקלאסית של גופמן, המדברת על פרטים המנותקים מהחברה הרחבה לפרק זמן ניכר ומוגבלים למחזור חיים סגור, איננה עוד תיאור נאמן לתנאי הצבא כיום במרבית מדינות המערב. מגוון ערוצי התקשורת מאפשרים נוכחות פיזית של החייל בין כותלי המחנה הצבאי תוך שמירה על קשר רציף וניידות תודעתית ורגשית במרחבי היומיום החברתיים והמשפחתיים (Levin, 2011). על כן, היו שהציעו להתייחס לצבא כ"מוסד תובעני" (greedy institution), מושג המתייחס לרמת המחויבות, הנאמנות וההשתייכות שהמוסד דורש או כופה על הפרט, תוך תיחום גבולות פיזיים או סימבוליים המוגדרים על ידי המוסד (Segal, 1986). הגדרה זו רלוונטית במיוחד בבחינת נקודות ההשקה של מוסדות חברתיים מתחרים, כגון בהבנת המתח הנוצר בין תובענותו של המוסד הצבאי ובין משפחת החייל, אשר נוכחותה בחיי היומיום של החייל הולכת וגוברת בד בבד עם ההתפתחויות הטכנולוגיות בשדה התקשורת (Ender, 2007; Campbell, Davis & Michaelis, 2007).

עם זאת, נראה, כי בכל הנוגע לתקופת הטייונות הצבאית, הגדרתה כ"מוסד כוללני" במובנו המסורתי היא עדיין המתאימה ביותר, שכן פרק זמן זה מבטא יותר מכל את האספקט הטוטלי שבמוסד הצבאי (Faris, 1975; Bornmann, 2009). הטייונות מתפקדת כמסגרת לחברות-מחדש, במהלכה משיל המתגייס את הסטטוסים החברתיים הקודמים ועובר ממעמד של אזרח לחייל, תוך אימוץ ערכים צבאיים, נורמות התנהגות חדשות, משמעת וצייתנות (McGarry, Walklate & Mythen, 2014). במקביל, משמשת הטייונות לבנייתו של קבוצה מגובשת ומלוכדת (King, 2006), החיונית לתפקודו של הפרט והמוסד (Siebold, 2007). במובן זה, המעבר מהחיים האזרחיים לחיי הצבא כרוך לא רק בשינוי פיזי ופסיכולוגי, אלא גם בהסתגלותו של הגוף הפרטי להיטמעות בגוף הצבאי הקולקטיבי (Soeters, Winslow & Weibull, 2006) ובהקרבת הזהות האישית למען זהות צבאית קולקטיבית (McGarry, Walklate, 2006; "mortification of the self": McGarry, Walklate & Mythen, 2014, p. 8).

² מושג שנתבע על ידי Coser (1974), אשר תרגומו המילולי הוא "חמדני", אולם נראה כי בהקשר שלנו המושג "תובעני" מתאים יותר. ראו דיון בעניין אצל מנור ואחי (2006, עמ' 8).

תקופת הטירונות – בדומה ליתר המוסדות הטוטליים – מתאפיינת בניתוק קיצוני מהחברה האזרחית, אולם בה בעת כמעט לא ניתנת לחייל האפשרות להיות לבדו. החייל נתון במרחבי-שהייה משותפים, הכוללים את אזור השינה, המקלחות והשירותים, חוויה המתעצמת בהתייחסותם של המפקדים אל הפרט כחלק אינטגרלי מהקבוצה ובטשטוש זהותו העצמית (depersonalization) (Faris, 1976; Bornmann, 2009). לכך מתווספים חוסר השליטה בחיי היומיום, המשמעת הנוקשה, יחסי המרות עם המפקדים והעומסים הפיזיים (Crowley, 2013). ואכן, מקובל לראות תקופה זו כקשה ביותר עבור החיילים המגויסים, בהשוואה ליתר השירות הצבאי, ובמהלכה מתרחשים רוב המשברים האישיים (Lerew, Schmidt, & Jackson, 1999). לא בכדי הדוגמאות הרבות למאפייניו הנוקשים של המוסד הכוללני שמביא גופמן בחיבורו, נלקחו מתיאורי חיילים את חוויותיהם במהלך תקופת הטירונות וההכשרה הצבאית (Segal, 1986).

לאור זאת, מובן הדבר, כי הופעתן של טכנולוגיות המאפשרות תקשורת זמינה אל מחוץ לגבולות המוסד הכוללני, מאלצת את הצבא להפעיל מגוון אסטרטגיות התגוננות (Wall, 2010; Shapiro & Humphreys, 2013), במטרה לשמר את אופי המוסד ותפקודו התקין. אולם, נראה, כי ביחס לטלפון הסלולרי ההתמודדות מורכבת אף יותר, הן בשל התלות הקיצונית של המשתמשים במכשיר זה והן בשל ממדיו הפיזיים המקשים על האכיפה. חשוב לציין, כי ההתמודדות עם הדיפוזיה הסלולרית קיימת גם במוסדות כוללנים אחרים, כדוגמת בתי ספר, בתי סוהר ומחלקות סגורות בבתי חולים (ראו למשל: Gao, Yan, Wei, Liang, & Mo, 2017). אופיו של המוסד הכוללני ודרגת הכוללות שהוא מנסה להשיג, משליכים על אופי האיום, כמו גם על אסטרטגיות ההתמודדות (Altheide, 1995).

המחקר הנוכחי

מחקר זה עוסק, אם כן, בתפקודם של החיילים והמפקדים בתקופת הטירונות, ובתפקודו של הצבא כמוסד כוללני באקלים התקשורת הנוכחי, ובייחוד במקומו של הטלפון הסלולרי בהקשר זה. המחקר מתמקד בפרק הטירונות של חיילים המשרתים ביחידות קרביות, המתאפיין ברמת ניתוק גבוהה בהשוואה לחיילים ביחידות עורף ותומכי לחימה. תקופת הטירונות הקרבית בצה"ל נמשכת כ-3-4 חודשים, אליהם מתווספים חודשי "האימון המתקדם" בהתאם לסוג היחידה ולאופייה הצבאי. בחודשים אלה עוברים הטירונים אימוני יסוד שעיקרם הקניית הרגלי התנהגות צבאיים והקניית יכולות צבאיות מקצועיות. תדירות החופשות בטירונות הקרבית נעה בין חופשה אחת לשבועיים לבין אחת לחודש.

על פי הנחיות רשמיות של מפקדת זרוע היבשה, שפורסמו בעבר, חיילים בטירונות אינם מורשים לעשות כל שימוש בסלולרי מלבד בזמנים שהוגדרו לכך, כגון שעת ת"ש (שעת התארגנות לפני

השינה) ובמהלך סוף השבוע. ביתר הזמן, נאסר על החיילים לשאת את המכשיר על גופם, ומחובתם לאחסנו בתיק, בארון או בארגז ("ברוס") ייעודי. אולם, בדומה למקרים אחרים בהם תגובת הצבא לשימוש של חיילים במדיה חדשים התאפיינה בקולות סותרים ובהנחיות מגוונות (Wall, 2010), נראה, כי גם ביחס לשימוש בטלפון הסלולרי התמונה העולה מהשטח איננה אחידה ומסתבר, כי ישנם הבדלים בהנחיות ובכללים בין יחידות שונות. במרבית המקרים, השימוש בטלפון הסלולרי אכן נאסר לחלוטין מלבד בשעת ההתארגנות היומית ובסופי השבוע. בזמנים שבהם החיילים יוצאים "לשטח" - היינו לשטחי האימונים שמחוץ לבסיס - הם אינם רשאים לקחת את הטלפון הנייד כלל. במקרים חריגים, כגון חיילים בודדים, חיילים עם בעיות ת"ש וחיילים נשואים, הכללים בדרך-כלל קפדניים פחות. לעומת זאת, בחלק מיחידות השדה ובמרבית "היחידות המיוחדות" נאסר על החיילים להשתמש בטלפון הנייד במהלך כל השבוע (כולל בשעת ההתארגנות בערב), והשימוש בו מותר רק בסופי השבוע – ולעתים רק לקראת היציאה הביתה.

על אף המגבלות הללו, ואולי גם כתוצאה מהן, נראה, כי המציאות של טירונות צבאית בעידן הטלפון הסלולרי, מעצבת מרחב צבאי שונה מזה שהיה קודם לכן, ומהווה אתגר מורכב עבור המוסד הצבאי. זאת, בייחוד על רקע העובדה, כי המתגייסים הטריים התרגלו למציאות חיים בה הטלפון הסלולרי נטמע באופן הדוק בחיי השגרה ובמרחבי היומיום שלהם. לאור זאת, שאלות המחקר הן (א) באיזה אופן הנוכחות הסלולרית מעצבת את חוויית השירות הצבאי של הטיירונים? (ב) כיצד נתפסים השימוש בסלולרי והגבלות השימוש בעיני הטיירונים? (ג) כיצד תופסים המפקדים את האתגרים והאיומים בנוגע לשימוש בטלפון הסלולרי בשלב הטיירונות? (ג) אילו מאפיינים של המוסד הכוללני נתפסים כמאוימים על ידי מדיום זה?

שיטת המחקר

משתתפים

מחקר זה נערך בגישה איכותנית, במטרה לבחון את האופן שבו חווים ותופסים הנבדקים את הסוגיה הנחקרת (Denzin & Lincoln, 2008). אוכלוסיית המחקר כללה שישה-עשר חיילים בגילאי 19-22, ממגוון יחידות קרביות (חיל רגלים, הנדסה, שריון ותותחנים), אשר עברו טירונות כלוחמים, או שימשו בה כמפקדים בין השנים 2013–2016. בין המשתתפים, ישנם שבעה חיילים ותשעה מפקדים, מתוכם שני מפקדי פלוגה, שני מפקדי מחלקה וחמישה מפקדים זוטרים (סמלים ומפקדי כיתה). על אף שאין מדובר במדגם מייצג, הגיוון בדרגות הפיקוד נועד לספק זווית רחבה של הסוגיה בעיני כל אחד משלבי שרשרת הפיקוד, אשר באים במגע ישיר עם הלוחמים. בשל ההטיה המגדרית הקיימת ביחידות השדה בצה"ל, מרבית המשתתפים הם גברים, מלבד חיילת אחת ומפקדת כיתה אחת, המשרתות שתיהן ביחידה קרבית המשלבת גברים ונשים.

ההחלטה לבחון את שתי זוויות המבט – של הטירונים ושל המפקדים – באה כהמשך להתמקדותו של גופמן (1973/2006) בשתי הקבוצות המאכלסות את המוסד הטוטלי: החוסים והסגל. אמנם בהקשר הצבאי, חלק מהמפקדים מתפקדים כסגל וכחוסים בעת ובעונה אחת, שכן השהות במסגרת כפויה עליהם, מה גם שמפקדים אלה היו בעצמם טירונים זה מכבר; אולם למרות זאת, בתקופת הטירונות ישנה הבחנה ברורה בין מעמד הטירון ומעמד המפקד, וכך גם ממסגר גופמן את מקומו של הסגל הפיקודי במוסד הצבאי.

הליך המחקר וניתוח הנתונים

לאחר קבלת אישור מדובר צה"ל, המשתתפים נאספו בשיטת "כדור שלג" תוך הסתייעות בחברים ובמכרים אישיים. בשלב הראשון, פורסמה הודעה ברשתות החברתיות בבקשה לסייע באיתור משתתפים פוטנציאליים. בשלב השני, לאחר איסוף פרטי הקשר של משתתפים פוטנציאליים, נשלחה אליהם פניה אישית, הכוללת תיאור נושא המחקר ומטרותיו. קבוצת המחקר הסופית נבנתה מתוך אלה שנעתרו להשתתף, תוך ניסיון ליצור מיגוון רחב ככל האפשר כמפורט לעיל.

לצורך איסוף הנתונים, נערכו ראיונות עומק חצי-מובנים, בניסיון לחשוף את הפרספקטיבה והחווייה האישית של המראיינים, באמצעות הצגת קולותיהם האותנטיים בנוגע לתופעה הנידונה (Moustakas, 1994; ראו גם Marwick & Boyd [2014], בנוגע לשימוש בראיונות לשם חשיפת תובנות הנוגעות לתפקוד הסלולר במרחבי היומיום). למשתתפים הוצעה האפשרות לקיים את הריאיון פנים אל פנים או באמצעות הטלפון (כמחצית מהמשתתפים בחרו באפשרות הראשונה, והמחצית האחרת בחרה בשניה). שאלות הריאיון נוסחו בהתאם לקהל היעד: הטירונים נשאלו, בין היתר, על אודות הרגלי השימוש היומיומיים שלהם ושל חבריהם בסלולר; תחושותיהם ויחסם לכללים הנהוגים ביחידתם בהקשר זה; והמקום אותו תופס הטלפון הסלולרי כחלק מחוויית הטירונות. המפקדים נשאלו על האופן שבו הם תופסים את השימוש של הסלולר בקרב הטירונים; על עמדתם בנוגע להגבלות על הסלולר; ועל חוויית השימוש שלהם בסלולר במסגרת תפקידם הצבאי.

הראיונות הוקלטו ונותחו בהתאם לשיטת "הארגון התמטי" (thematic organization), שבמסגרתה מופו וזוהו תמות מרכזיות הנובעות מן הנתונים, לאור שאלות המחקר (Berger, 2000). בפרקים הבאים מוצגות התימות המרכזיות שעלו מתוך הראיונות. שמות החיילים והמפקדים המצוטטים להלן שונו תוך שמירה על זהותם המגדרית, וציון גילם ותפקידם בתקופת הטירונות.

ממצאים ודיון

בין חיבור לניתוק: ערעור הגבול המוסדי

ראשית, נבקש לבחון מהם השימושים העיקריים של החיילים בטלפון הסלולרי, ובאיזה אופן שימושים אלה – ועצם נוכחותו של הסלולרי – מעצבים את חוויית הטירונות בעיניהם ובעיני מפקדיהם. בתשובותיהם ציינו הטירונים מגוון רחב של שימושים, הכולל בין היתר תקשורת רציפה עם המעגלים החברתיים ב"עולם האזרחות" באמצעות שיחות קוליות, הודעות טקסט ופעילות ברשתות החברתיות, כמו גם צריכה אינטנסיבית של תכני חדשות ובידור, צילום וידאו וסטילס והעלאת תמונות לרשת. מהראיונות עולה בבירור, כי אחד השימושים המרכזיים בטלפון הסלולרי, אם לא הדומיננטי ביותר, הוא לצורך תקשורת עם הבית וההורים. קשר זה כולל התעדכנות במתרחש בבית, עדכון ההורים בחיי היומיום בצבא, וקבלת סיוע ותמיכה ברגעים קשים. הטירונים מתארים סיטואציות לא מעטות של רגעי קושי ומשבר, בהם שיחה עם ההורים או עם חבר-נפש קרוב, סייעו להם בהתמודדות אלה. כך, למשל, מספר תמיר (18), לוחם בשריון:

"היו לי ימים שהייתי מה זה שבז, לא יכול להרים את הראש מהרצפה. אני מרים טלפון בלילה למישהו והוא עושה לי 'תשמע, גם אני עברתי את זה, אתה תעבור את זה', הוא אומר לך שתיים-שלוש מילים, הוא לא יודע מה הוא עשה לך. אתה עולה עם החיוך למקלחת, הולך לישון, בבוקר אתה קם חדש".

בהמשך מספר תמיר על אירוע קיצוני יותר, שבו לדבריו הנוכחות הסלולרית הצילה את חייו של חייל שהיה מצוי במשבר נפשי קשה: "בן דוד שלי היה בטירונות, והיה לו כל כך קשה עד כדי כך שהוא ממש רצה להתאבד. אף אחד מהמפקדים הטיפשים שלו לא לקח אותו ברצינות ורק כשהרמתי טלפון דחוף להורים שלו הם התקשרו והביאו אותו לקב"ן (=קצין בריאות הנפש)".

המפקדים הדגישו גם הם את השימוש בסלולרי כמדיום המאפשר לחייל קשר רציף עם הבית והחברים וקבלת תמיכה נפשית ברגעי משבר, אך מביעים עמדה ביקורתית ביחס לכך. מצד אחד, הם מודעים היטב לחשיבותו של קשר זה בתהליך ההסתגלות למערכת הצבאית. כך, למשל, בראיונות שערכתי עם מפקדים לאחר הריאיון עם תמיר, הם 'עומתו' עם דבריו שהובאו לעיל. המפקדים ציינו, שאכן במקרים חריגים הם מאפשרים שימוש אינטנסיבי יותר בסלולרי, למשל כאשר חייל נמצא ברגעי משבר, במקרים של חיילים בודדים שמשפחותיהם אינן נמצאות בארץ, אצל חיילים שזה עתה נישאו, או כאלה עם ילדים קטנים בבית. אולם מצד שני, המפקדים תופסים את הקשר האינטנסיבי כפגיעה קשה בתהליך החברות הצבאי, וכמכשול להפיכתו של החייל מ"ילד מפונק" ל"לוחם". בעיני המפקדים, היכולת להתנתק מחבל הטבור הסלולרי (Ling, 2004; Ribak, 2009) איננו רק ביטוי לבגרותו של החייל, אלא תנאי הכרחי לשיחררו מהתלות במעגלים

המשפחתיים והחברתיים, כחלק מבניית זהותו החדשה. כך, למשל, מסביר יוני (24), מפקד פלוגה בחטיבת כפיר:

"היה לי חייל שאמא שלו הייתה מכינה לו את התיק לצבא. זה נראה מצחיק, אבל יש חיילים שמגיעים ממנטליות כזו מהבית ובצבא הם עוברים שינוי מאוד גדול ומקבלים עצמאות ובגרות והסלולרי והריחוק מהמשפחה זה חלק חשוב מהעניין. יש חיילים שבשבילם זה היה דבר קשה במיוחד, שאומרים לחייל 'תנתק מהפלאפון שלך לארבעה-חמישה ימים' והוא כזה 'מה אני לא אדבר עם אמא שלי?'"

הקשר הטלפוני הרציף בין החיילים להוריהם נתפס כתופעה המשליכה לא רק על הטירונים אלא גם על תפקודו של הסגל. המפקדים תיארו מקרים רבים, שבהם הורים מתקשרים ישירות אליהם, להתלונן על אירוע זה או אחר, בעקבות שיחת טלפון עם ילדיהם הטירונים. תופעה זו הפכה רווחת כל כך, עד שבפלוגות מסוימות הוגדרו כללים הקובעים שמלבד מפקד הפלוגה נאסר על יתר המפקדים לשוחח עם הורי החיילים. נראה, כי האתגר העיקרי הנוצר בעקבות תופעה זו אינו רק ההטרדה הבלתי פוסקת, אלא תחושת חוסר הנוחות שחשים המפקדים הזוטרים בעקבות התערבות ההורים, הנתפסת כפגיעה בסמכותם הצבאית ובמעמדם בעיני הטירונים. ברוח זו, מתנסחת הילה (20), מפקדת כיתה בגדוד קרקל: "החייל מרגיש שיש לו גב, שכל דבר שיקרה לו - מקסימום טלפון לאבא, ואבא יתקשר לצעוק על המפקד, ולי יותר קשה להסתכל על העיניים של החייל ולצעוק עליו כשחמש דקות קודם דיברתי עם אבא שלו בטלפון". דבריה של הילה מתייחסים לשתי השלכות של הנוכחות הסלולרית: פוטנציאל התקשורת הרציף מאפשר לטירונים לדווח להוריהם על כל בעיה, שולית ככל שתהיה, ובמקביל יכולתו של ההורה להתקשר לסלולרי הפרטי של המפקד בכל זמן בניסיון להשפיע על התנהגותו. דוד (25), מפקד פלוגה בצנחנים, מסכם את תחושותיו במילים אלה: "היום, הורים מתקשרים למ"פ כדי להגיד 'הבן שלי נתפר בשמירה - שמישהו ילך להחליף אותו'. החיבור הוא אבסורדי ואתה שואל את עצמך אם זה צבא או מסגרת אזרחית".

'אתגר ההורים' מובן לאור טענתו של גופמן, כי "אופיים הכוללני או הטוטלי [של מוסדות כוללניים] מסומל על ידי המחסום המוטל על יחסים חברתיים עם העולם שבחוץ" (גופמן, 1973/2006, עמ' 32). לדבריו, הפרקטיקה הראשונה המהווה תנאי להצלחת הליך החברות במוסד הכוללני היא ניתוק ושבירה של עמודי התווך המשפחתיים והחברתיים הסומכים אותו בחיי היומיום. במובן זה, ערעור הגבולות של המוסד נתפס ככזה הפוגע באופן ישיר בתהליך חברות החייל התלוי בהשגת עצמאות ובגרות. בנוסף לכך, לאופן שבו הסלולרי מגשר על פני מגבלות המרחב, ישנן השלכות ישירות על פרקטיקת שליטה נוספת המופעלת על ידי המוסד הכוללני, המגולמת ביחסים ההיררכיים בין הסגל והחוסים. הקשר המשולש של חייל-הורים-מפקד מאתגר את כוחה ושליטתה של ההיררכיה של הסגל, המקבלת את תוקפה מניטרולם של גורמים ההיררכיים מתחרים.

הנגישות של הטירונים לסלולרי והזמינות של המפקדים, מעצימה את מעורבות ההורים המתפקדים כמקור סמכות מתחרה ומעצימות את כוחו של הפרט על חשבון ההיררכיה המסורתית. תהליך זה דומה להשלכות הנוצרות מנוכחותו של הטלפון הסלולרי בידי חיילים ומפקדים בשדה הקרב ומיכולתם לתקשר בזמן אמת עם גורמים המצויים מחוץ למערכת הצבאית (Rosenberg, 2018). כך, למשל, הרמטכ"ל בתקופת מלחמת לבנון השנייה, דן חלוץ, תיאר תופעה בה פגש במהלך הקרבות, אותה כינה "החבר הטלפוני": מפקדים שעמדו בפני קבלת החלטות בשדה הקרב העדיפו לעתים לטלפן למומחים מחוץ למערכת הצבאית – כגון חבר מומחה לענייני צבא או אנשי מקצוע אזרחיים – מאשר לפנות לדרגות הפיקודיות הישירות (חלוץ, 2012). בשני המקרים, הסלולרי מתפקד כמדיום המנגיש בפני המשתמש בעלי סמכות ממסגרות מתחרות, בנוסף לבעלי הסמכות הקבועים בהיררכיה הפנים-ממסדית, מציאות המערערת את מבנה הכוח המסורתי של המוסד³.

בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם: ערעור הגיבוש הקבוצתי

נוכחותו של הטלפון הסלולרי במרחב הטירונות נתפסת כאתגר מכיוון נוסף, הנוגע לאינטראקציה הפנים-קבוצתית של החיילים. המרואיינים מתארים כיצד השימוש בסלולרי מאפשר להם "לברוח לרגע מהכאן ומהעכשיו המדכא לפעמים" (אבי, 19, טירון בהנדסה קרבית). ואכן, הטלפון הסלולרי מאפשר למשתמש לחוות מרחב אישי, שאינו תלוי בסביבה הפיזית ובמתרחש בה (García-Montes, Caballero-Munoz, & Perez-Alvarez, 2006). במובן זה, מתאפשרת לחייל בריחה כפולה: למעגלים חברתיים רחוקים יותר באמצעות תקשורת עם חברים מהאזרחות ("הווסטסאפ זה הדבר היחיד שמאפשר לי לשמור על קשר עם חברים שלי מהבית" [רועי, 20, טירון בגולני]; ולמרחב 'וירטואלי' אסקפיסטי, בצריכת תכני בידור, תוך צמצום האינטראקציה עם סביבתו הקרובה. בני (19), טירון בשריון, מתאר את האקלים החברתי הנגזר מכך:

"כשאתה עם חבר שמונה שעות בשמירה, אתה חייב לדבר איתו גם אם הוא הדבר הכי שונה ממך בעולם. אבל, כשאתה טוחן בשמירה פרקים של 'רמזור' (=סדרת טלוויזיה) באיפון שמונה שעות, אז אתה לא מדבר איתו על כלום. אבל לא רק זה, נגיד אני עושה תורנות במטבח, אז אתה יכול לחתוך סלט ולדבר עם חבר שלך, אני מעדיף תמיד להיות עם האוזניות בתוך האוזן, לשמוע מוזיקה, בסבבה. אין לי כוח לחפירות, לרכילויות, לכל מיני כאלה. תן לי לחתוך סלט בסבבה שלי".

³ בדו"ח השנתי האחרון של נציב קבילות החיילים (2018) הוקדש אחד הפרקים לנושא "שימוש בלתי מושכל בטלפונים ניידים", כאחד מהעניינים הדחופים שצה"ל נדרש לשפרם. בדו"ח נטען כי הנוכחות של הסלולרי בצבא "פוגעת ביחסי היררכיה שבין המפקדים והחיילים... בפיקוד הצבאי ובמנהיגות של מפקדים כלפי פקודיהם" (עמ' 24). עמדה זו מנומקת בטענה כי השיח המתווך המתקיים באמצעות הסמארטפונים פוגע בקשרים הבין-אישיים ויוצר ריחוק וניכור בין המפקד והחייל, זאת מלבד הסיכונים הביטחוניים הכרוכים בשימוש בסלולרי. הדמיון והשוני בין הדברים המובאים בדו"ח בהקשר זה לבין ממצאי המחקר הנוכחי, נובעים מהעובדה כי הדו"ח עוסק (בקצרה) בהשפעות הסמארטפון על השירות הצבאי בכלל ועל הפעילות המבצעית בפרט, אך ללא התייחסות לתקופת הטירונות לאור מאפייניה הייחודיים ולמשמעויות הנובעות מכך.

בני מתאר סיטואציית שמירה, המפגישה בין שני חיילים מרקע שונה בתוך מרחב מבודד ונטול גירויים. המצב הכפוי מאלץ את החיילים ליצור אינטראקציה כלשהי ביניהם, למרות המרחק הראשוני. אך נוכחותו של הסלולרי מאפשרת התכנסות למרחב אישי וממילא פוגעת בפוטנציאל חברתי של הסיטואציה. מציאות זו, מהווה אתגר משמעותי לאור ההבנה כי גיבוש הקבוצה נתפס כמרכיב מרכזי בהליך החברות הצבאי וכתנאי הכרחי ביצירת יחידה בעלת מוטיבציה, רוח לחימה ויכולת תפקוד גבוהה (King, 2006). ואכן, כמה מהמפקדים ציינו שלדעתם ההשלכות של מציאות זו משפיעות בסופו של דבר גם על תפקודה המקצועי של המחלקה כיחידה אורגנית מגובשת:

"החיילים חיים אחד בתוך השני, בהתחלה זה מאוד קשה ואחר כך זה אמור ליצור איזשהו גיבוש, שהופך לחוזק והחברים שלהם הופכים להיות משפחה. אם היו מגבילים יותר את הפלאפון, בטח בשלבים הראשונים בצבא, לחייל לא היתה ברירה אלא להיות עם חברים שלו. אתה לא יכול להיות מחובר לכל הכיוונים. אתה, כמפקד, רוצה לבנות מסגרת צבאית, והדבר הזה, הפלאפון, פשוט כל פעם מרסק את זה שוב ושוב" (דוד, 24, מפקד מחלקה בגולני).

בהקשר הזה, הזכירו כמה מהמראיינים את "שבועות השטח", שבהם עוזבים הטירונים את בסיס הקבע לצורך אימונים בתנאי שדה, ובמהלכם נאסר על החיילים (ולעיתים אף על המפקדים הזוטרים) לשאת עמם מכשירים סלולריים, והעניין נאכף בקפידה. המראיינים ציינו, שהחווייה החברתית המיוחדת של שבועות בשטח נובעת בחלקה מהניתוק המוחלט, ואף הזכירו את הפתגם הצבאי "חברים עושים בשטח" כביטוי לכך.

כאמור, גופמן טוען, כי אחד ממאפייני הארגון הכוללני הוא תהליכי קולקטיביזציה המהווים תנאי להצלחת הליך החברות של החוסים. מנגנון שליטה זה בא לידי ביטוי באיון ה'אני' החברתי הקודם של החוסה ובפירוק זהותו העצמית. הפרקטיקה הראשונה המופעלת למטרה זו היא ניתוקו של החוסה מהמעגלים החברתיים החיצוניים. הניתוק נעשה באמצעות הגבול המוסדי, הממשי או הסימבולי, המאפשר את הגברת היחסים החברתיים עם שאר חברי המוסד, תוך ביטול הסטטוסים החברתיים שנרכשו מחוצה לו, במטרה לאיין את ה'אני' החברתי הקודם (Weick, 1987). פרקטיקות שליטה נוספות המופעלות לפירוק זהותו העצמית של החוסה, כוללות בין היתר נישול רכושו של החוסה או הגבלת השימוש בו, וכן חיפושים ברכושו האישי והחרמות אקראיות. הנחת המוצא היא שלאובייקטים מסוימים ברכושו האישי של החוסה יש קשר וחשיבות לתחושת העצמי שלו, ועם כניסתו למוסד הטוטלי הפרט מופשט מהאמצעים שבאמצעותם הוא משמר אותה.

גם בטירונות הצבאית עובר החוסה תהליך דומה של אובדן האינדיבידואל והכללתו בגוף הקולקטיבי הצבאי (Faris, 1975), במטרה ליצור יש מאין קבוצה מלוכדת החיונית לתפקוד הצבאי (Siebold, 2007). אך בדומה למה שראינו לעיל, בתקשורת בין החייל להוריו, גם בהקשר הנוכחי, נתפס השימוש בסלולרי כפרקטיקת התנגדות למנגנוני שליטה אלה. נוכחותו של הסלולרי בחייהם של החיילים מסייע בשימור זהותו החברתית והאישית של הפרט הקודמת לזהותו הצבאית הקולקטיבית. התקשורת הרציפה עם החברים הקודמים משמרת מרכיבים מה'אני' החברתי הקודם של החיילים. מעבר לכך, הסלולר נתפס לא רק כמדיום חברתי אלא ככלי לביטוי אישי וכשלוחה של ה'אני' הפסיכולוגי של המשתמש (Oksman & Rautiainen, 2003). בנוסף לעצם הסימבוליות שבנשיאת הסלולרי, גם פרקטיקות השימוש המתוארות על ידי החיילים מבטאות לעתים התנגדות לדח-אינדיבידואליזציה המופעלת על ידי המוסד. כך, למשל, צריכה אישית של תכני בידור וצריכת מוזיקה בזמן הפעילות הצבאית מהוות ביטוי לטעמו האישי של החייל וקריאת תיגר על הקולקטיביזציה שהוא חווה בטירונות. ואכן, נראה כי צריכת המוזיקה בהקשר זה אינה משמשת רק לבידור ולהירגעות אלא מבטאת אינדיבידואליזם וביטוי עצמי של הפרט המפריד עצמו מן ההמון (Schlittmeier & Hellbrück, 2009). מתברר, שהחשש שהעלו המפקדים מפגיעה בלכידות הקבוצתית משקף את האופן שבו הסלולרי מטשטש את החלוקה הדיכוטומית של "זמן אישי/זמן קולקטיבי" ו"מרחב אישי/מרחב קולקטיבי", מאתגר את פרקטיקות ה"מחיקה" שמפעיל המוסד, ומותיר מרחב – אף אם מצומצם – של שליטה הנתונה בידו של החייל, תרתי משמע.

בין פיקוח ושיחרור: מאפייני המדיום ודאליות השליטה

כיצד תופסים החיילים והמפקדים את ההגבלות על השימוש בסלולר ואת יעילותם? כשנשאלו אודות זמני השימוש בסלולר, תיארו החיילים מציאות לפיה רוב השימוש אכן מתקיים במהלך השעה המותרת בערב (שעת ת"ש), אבל גם בזמנים אסורים, כגון בהפסקות שירותים, בלילה מתחת לשמיכה ואפילו במהלך שמירות מבצעיות: "כולם משתמשים בטלפון כדי להעביר את השמירה, משחקים, חדשות [...] בן אדם מגיע משמירה ופתאום הוא מעדכן אותך במשהו שהיה בחדשות בזמן שהיה בשמירה ואתה אומר 'מה לעזאזל? מאיפה אתה יודע?' (אייל, 19, טירון בתותחנים). במקביל, החיילים מדגישים את קשיי ההסתגלות למציאות "מופחתת-סלולר" המניעים אותם לעיתים להפר את כללי השימוש. עד הגיוס, המכשיר מלווה את הצעירים במשך היום כולו, מהשכמה ועד שינה, ובבת אחת עליהם להתנתק מהסלולרי כמעט לחלוטין: "אתה משתגע בלי פלאפון, אתה פשוט משתגע. אני פשוט לא הצלחתי, כל הזמן הייתי מהצד ככה מדבר בלי רשות..." (צביקה, 19, טירון בגבעתי).

כאמור, ברוב היחידות הקרביות השימוש בסלולרי מותר במשך שעה אחת ביום, מלבד היחידות המובחרות, שבהן השימוש נאסר במהלך כל ימי השבוע. מעניין, כי חלק מהמפקדים ציינו שלדעתם רצוי לצמצם אף את השעה הבודדת שבה השימוש מותר. לטענתם, גם שעה זו פוגעת בתפקוד החיילים והמפקדים מהנימוקים שתוארו לעיל, אולם הם מסכימים שההתמזגות של הסלולרי בחיי

היומיום של הצעירים והקשר ההדוק למכשיר לא מאפשרים צעד דרסטי כל כך: "בתקופה שלנו, זמן פלאפון זה צורך בסיסי של בן אדם, זה החשיבות של הדברים החיוניים וזה כבר לא סתם מותרות" (גבי, 26, מפקד פלוגה בשריון).

מתברר, כי מאפייניו הייחודיים של הסלולרי מקשים על המפקדים לאכוף את איסור השימוש במהלך היום והלילה. הדבר נובע, קודם כול, ממימדיו הקטנים ומיכולתו של החייל להחביא את המכשיר על גופו, כפי שמסביר אילון (20), טירון בצנחנים:

"חלק מהחיילים חותכים בתוך הריפוד של הווסט (=אפוד קרב) בצורה של ח' לפלאפון ומחביאים את זה בתוכו. הם באמת לא מצליחים להיגמל מהפלאפון, עד שהם חוטפים בום (=עונש), ועוד בום, ועוד בום".

יכולת ההסתרה נובעת גם ממגוון תצורות התקשורת המתכנסות במכשיר והמאפשרות תקשורת פרטית ומוצנעת. כך, למשל, מתאפשרת צריכה 'חשאית' של מוזיקה ותכני בידור בזמן שמירה באמצעות שימוש באוזניות. פרקטיקה נוספת, שתיארו המרואיינים, היא שימוש בתקשורת כתובה דרך מסרונים טקסט, תצורה אשר בניגוד לשיחה הקולית מאפשרת תקשורת חשאית במרחב מפקח (רוזנברג, בלונדהיים וכ"ץ, 2016). כך ממשיך ומתאר זאת אילון: "לפעמים אתה נכנס לאוהל בלילה אחרי כיבוי אורות ואתה קולט כמה חבר'ה מתחת לשק"שים (=שקי השינה) ככה מסמסים, אתה שומע בקושי את הקליקים האלה של המקשים".

בעקבות הקשיים באכיפת האיסור, החליטו חלק מהמפקדים לאסוף את המכשירים מידי החיילים ולמסור אותם בחזרה רק לשעת ההתארגנות בערב. אולם, לעיתים בעקבות אירועי גניבה ואובדן של מכשירים מארגז האיסוף, או מאוהל המפקד, הוחלט להפסיק זאת. בנוסף, ציינו כמה מהחיילים שיטה פופולרית לעקוף גם את האסטרטגיה הזו: רכישה של מכשיר סלולרי נוסף, כאשר המכשיר הישן נמסר למפקדים, והחדש מוחבא על גופו של החייל לצורך שימוש רציף.

מציאות זו מהווה אתגר עבור הצבא, שכן פרקטיקות השליטה של המוסד הכוללני מתיישמות בין היתר ביכולתו לא רק להגביל את יכולת התנועה והתקשורת של החוסה, אלא גם בהטלת פיקוח על יכולות אלה (רם, 2006). ואכן, גופמן מציין, כי במקרים רבים חוסים זכאים למגע מוגבל עם העולם החיצוני, אולם לסגל ישנה שליטה מלאה על היקף התקשורת ואופיו. נוכחותו של הטלפון הנייד בידי הטיורנים פוגעת בשליטתם של המפקדים על היקף התקשורת והרצוי, זאת כאמור בשל מאפייניו הייחודיים של המדיום – גודלו ותצורות התקשורת השקטה – אשר מקשות על ניטור קיומה של התקשורת וממילא על השגת שליטה מלאה. עם זאת, איסור גורף על החזקת המכשיר נתפס כלא

אפשרי. כך, שלתלות של החיילים הצעירים בסלולרי ישנה השלכה כפולה: מצד אחד, ההגבלות הקשות על השימוש וקטיעת הצמידות הסלולרית שאליה התרגל כל ימיו, יוצרות תחושת ניתוק המעצימה את קשיי הטירונות. אולם מצד שני, הדומיננטיות של המכשיר היא זו שמאלצת את המפקדים לאפשר את השימוש בסלולרי, וממילא החייל זוכה לקשר עם משפחתו וחבריו ול'גניבה' של זמן שימוש נוסף מעבר למותר, פרקטיקות המאתגרות את השליטה והפיקוח של המוסד במרחב הפרטי של החייל.

השיחרור מהפיקוח המוסדי מתקיים לא רק ביחס לסגל המוסד, אלא גם ביחס לחברים השוהים עם החייל בסביבה נטולת מרחב אינטימי. עד לפני כמה שנים, אמצעי התקשורת שהיו נגישים לטירונים היו מכתבים, אשר נקראו על ידי הצנזורה הצבאית, והטלפון הציבורי, אשר איפשר שיחות קצרות במרחב פומבי, לרוב בנוכחותם של חיילים אחרים. לעומתם, הטלפון הנייד אינו מחייב גישה למסוף תקשורת פומבי ומאפשר תקשורת שקטה, ישירה ולא מתווכת – למשל, בהודעות טקסט או ביכולת לשוחח בפינה מבודדת בבסיס - וממילא באופן החשוף פחות לסביבתו הקרובה (Levinson, 2006).

פרקטיקות התנגדות אלה תלויות כאמור באופיו של המדיום, המאפשר לחיילים לפתח אסטרטגיות תקשורת המשחררות אותם מהפיקוח המתמיד של מפקדיהם ושל חבריהם. אולם בה בעת, מאפייני המדיום מאפשרים גם את הגברת הפיקוח על הטירונים. כך, למשל, יכולתם של המפקדים להתחקות אחר "עקבות-דיגיטליים" (Madden, Fox, Smith, & Vitak, 2007) שמותירים המשתמשים, בייחוד במהלך התחברות לרשתות החברתיות. פרסומים בפייסבוק והתחברות לוואטסאפ משאירים "עקבות", המאפשרות מעקב של המפקדים אחר שימוש אסור במכשיר: "פעם אחת יצאתי אהבל שנכנסתי לוואטסאפ ואז אפשר לראות מתי בפעם האחרונה התחברתי. ואז המפקד"צ (=מפקד הצוות) נכנס לוואטסאפ שלי וקלט אותי..." (צביקה, 19, טירון בגבעתי). במקרים אחרים, מתבקשים הטירונים "להוכיח" את הימצאותם במקום מסוים, כגון בזמן עונש ריתוק של "שעות ביציאה", באמצעות שליחת תמונת "סלפי" של החייל על רקע שער הבסיס, עם תום מועד העונש.

נוכחותו התמידית של הסלולרי על גופו של המשתמש מאפשרת את הרחבת השליטה של המפקד גם בזמני החופש של החייל, בתוך הבסיס ומחוצה לו. כמה מהמרוואיינים מתארים כיצד בשעת ת"ש ובסופי שבוע, בהם נמצאים החיילים בבסיס אך משוחררים ממשומות וממטלות, המפקדים דורשים מהם "להיות זמינים" בטלפון הסלולרי כדי לאתר אותם ברחבי הבסיס ולהטיל עליהם משומות. יתירה מכך, הסלולרי מאפשר את הרחבת הפיקוח גם במרחב האזרחי, למשל בזמן החופשה בבית. אם בעבר, פוטנציאל הקשר התמצה בשימוש בטלפון הקווי או בביקור פיזי בביתו של החייל, הרי שכעת ביכולתו של המפקד לשלוח מידע, עדכונים ואף 'להקפיץ' את החייל לבסיס

בכל מקום בו הוא נמצא בחופשתו. ואכן, מדברי המרואיינים עולה, כי המפקדים נעזרים למטרות אלה בקבוצות וואטסאפ מחלקתיות ו/או כיתתיות, המלוות את החיילים במהלך שירותם המשותף.

סגל המוסד: הסלולרי וחברות המפקד

עד כה, העמדנו במרכז את החייל הטירון ואת האופן בו נוכחותו של הסלולר נתפסת כפוגעת בתהליך החברות שלו, או בהקשר ההורי – במעמדו של המפקד בעיני הטיירונים. אולם מניתוח דברי המפקדים עולה תמה נוספת, הקשורה לאופן בו הסלולר נתפס כפוגע במפקדים עצמם, זאת על אף שמלכתחילה מוקד המחקר היה החיילים הטיירונים.

תקופת הטיירונות חשובה לא רק עבור החיילים, אלא גם עבור הסגל הפיקודי הזוטר, אשר מתנסה בתפקידו החדש תוך רכישת מיומנויות חשובות, כגון הפעלת סמכות פיקודית, תיפקוד בצוות והתמודדות עם בעיות. מתיאור המצב בשטח עולה, כי במרבית המקרים ההגבלות על השימוש בסלולרי בטיירונות אינן חלות על המפקדים הזוטרים. מכיוון שההתנהלות הצבאית מתאפיינת בשינויים בלתי מתוכננים, נדרשת מהמפקדים הזוטרים זמינות מתמדת שכן הם אלה האחראים על ניהול הלוח"ז היומיומי. מתברר, כי בעיני המפקדים – בעיקר הבכירים שבהם – יש לזמינות התמידית השלכות שליליות על תהליך החברות של המפקדים הזוטרים. כמה מהמרואיינים התייחסו לקשר הסלולרי המתמיד של המפקדים הזוטרים עם הרמה הממונה, כמצב הפוגע בהכשרתם הפיקודית. היכולת ליצור קשר עם מפקד בכיר יותר בנוגע לכל התלבטות, מביאה לכך שהמפקדים הזוטרים אינם נדרשים לקבל החלטות באופן עצמאי והכשרתם הפיקודית נפגעת, כפי שמתאר בדאגה יוני (24), מפקד פלוגת לוחמים:

מראיין: כמה פעמים בממוצע מפקד כיתה מתקשר למפקד המחלקה במהלך יום אימונים?

יוני: המון. הוא מתקשר אליו על בעיית בטיחות, על בעיה משמעתית... הוא גם לא מעז לקבל שום החלטה בעצמו. כשאני הייתי מפקד צוות, זרקו אותי לשטח ואמרו לי "שמע, זה השטח אש שלך, תעשה ניווטים - תחזור בסוף שבוע". זאת הייתה הגישה פעם, ש"אתה תתמודד עם הבעיות שלך וככה אתה תתפתח". היום, הגישה היא אחרת, ואני חושב שזה הופך להיות תלות. המפקד אמור לפקד וברגע שיש לו פחד לפקד, הוא לא נכנס למצב של אין ברירה אלא 'ווישט' (=הוא מדגים תנועה המדמה הוצאה של נייד מהכיס), ישר טלפון למ"מ, "בוא, בוא, יש בעיה...". ניסיתי לחנך את המפקדים והגדרתי להם באילו סיטואציות הם מתקשרים למפקד המחלקה, ובכל השאר שישתדלו לבד.

אחד מהמרואיינים ציין בהקשר זה את ועדת הבדיקה שהוקמה לאחר מלחמת לבנון השנייה ('ועדת וינוגרד'), שטענה שבצה"ל קיימת בעיה חמורה ביוזמה הפיקודית ובערך ה"אחריות". על פי דו"ח הוועדה, הבעיה באה לידי ביטוי בהימנעות של מפקדים מקבלת החלטות בשטח ובתלות מוגזמת

בדרגים בכירים (גביזון ואח', 2008). לדברי המרואיין, לא מן הנמנע, כי השימוש האובססיבי בטלפון הנייד והפגיעה בתהליך החברות של המפקדים בשטח היו אחד הגורמים העקיפים למצב שאותו מבקרת הוועדה. במילים אחרות, עודף הנגישות התקשורתית נתפס כפוגע בתפקודו של המוסד לא רק באופן בו מאותגרות גבולותיו החיצוניים של המוסד (למשל, בתקשורת הרציפה בין חיילים/מפקדים להוריהם), אלא גם בגבולותיו הפנימיים. העצמת הקשר בין היררכיות פנימיות בתוך המוסד עצמו נתפסת ככזו הפוגעת בתהליך החברות הפיקודית ובתהליך החניכה של הסגל.

סיכום

מחקר זה עוסק במתח שבין תפקודם של החייל והמפקד לבין נוכחותם של הטלפונים הסלולריים במרחב הטירונות הצבאית. הממצאים מצביעים על האתגר המורכב, שהדיפוזיה הסלולרית מעמידה בפני המוסד הכוללני. החשש מפגיעה בתפקודו של המוסד נובע ממגוון תהליכים הקשורים לאקלים התקשורתי החדש: (א) *ערעור הגבול המוסדי* פוגע בתהליך החברות של החייל (בעקבות הקשר האינטנסיבי של החיילים עם הוריהם), מאיים על ההיררכיה הפנים-מוסדית (בעקבות העצמת המעורבות ההורית בקשר עם המפקדים), ומעצב אקלים חברתי חדש (הפוגע בגיבוש החיילים לכדי קבוצה לכידה); (ב) *הגבלת יכולת הפיקוח והשליטה* של הסגל כלפי הפרט (אך בו בעת גם העצמתה), הנובעת ממימדיו הפיזיים של המכשיר; (ג) *פוטנציאל הזמינות התמידית* פוגע בחברות המפקדים הזוטרים. במושגיו של גופמן אתגרים אלה קשורים לתיפקוד מבני הכוח ולפרקטיקות השליטה שהמוסד הכוללני מפעיל כלפי החוסים. כאמור, גופמן מציין שלוש פרקטיקות מרכזיות שבאמצעותן מפשיט הצבא, כמו גם מוסדות טוטליים אחרים, את החוסים מזהויותיהם הפרטיקולריות ומחבר אותם אליו: *ניתוק, קולקטיביזציה ופיקוח*. ראינו, אם כן, כיצד השימוש בסלולרי נתפס כמאתגר כל אחת מפרקטיקות אלה, ובחלקן אף משמש כפרקטיקה התנגדות של החוסים בכמה מימדי השליטה של המוסד.

השימוש בסלולר כפרקטיקת התנגדות

כאמור לעיל, תנאי מרכזי בהבטחת תפקודו היעיל של ארגון כוללני נובע מיכולתו של המוסד להגביל את יכולת השליטה של החוסה *במרחב ובזמן*, תוך הטלת פיקוח מתמיד על מרחבים אלה (רם, 2006). במובן זה, השימוש בסלולרי מתפקד כפרקטיקת התנגדות בשני מימדים אלה. *במימד המרחב* מאפשר הסלולר הנכחה יומיומית של המעגלים החברתיים והמשפחתיים בתוך גבולות המוסד הפיזיים ובכך מטשטש את הקשר בין ניתוק פיזי לבין ניתוק תקשורתי, וממילא גם בין נוכחות פיזית לבין נוכחות תודעתית (Zhao, 2003). כך, גם בכל הנוגע למימד הפיזי של המרחב, למשל היכולת לשוחח בפינה מבודדת בסיס הרחק מעין חבריו, או ליצור מובלעת אינטימית בלב המרחב הציבורי. *במימד הזמן*, הסלולרי מאפשר לחייל "לגנוב" זמן תקשורת מעבר לזה המותר, כגון בשמירה, בתא השירותים במהלך יום האימונים או בזמן המיועד לשינה. במובן זה, פרקטיקות ההתנגדות מתבטאות ביכולתו של החייל להפוך מרחב חשוף ומפוקח למרחב פרטי, וזמן קולקטיבי לזמן אישי, ובכך לערער את שליטת המוסד במימדים אלה.

כאמור, מחקרים קודמים מראים כיצד מאפייניו הפיזיים של הטלפון הסלולרי, זמינותו ונוכחותו התמידית על גוף המשתמש, הופכים את הסלולרי למדיום המאפשר לפרט שיחרור מפיקוח ומשליטה המופעלים עליו על ידי סוכנים חברתיים, או ממונים פרופסיונליים, אך בה בעת גם את הרחבתה של השליטה גם למרחבים אשר היו משוחררים בעבר (Ito, 2005; Mifsud, 2005; Bittman, Brown & Wajcman, 2009; Kwang-Suk, 2011). ממצאי המחקר הנוכחי מדגימים דואליות דומה גם ביחס למקומו של הטירון הנתון תחת פיקוחו של המוסד הצבאי. כך, שבאופן פרדוקסלי, הנוכחות הסלולרית מתפקדת עבור החייל כפרקטיקת התנגדות משמעותית, אולם בה בעת כאובייקט המאשר את הסדר המוסדי. פוטנציאל התקשורת מכיל בתוכו גם את פוטנציאל המעקב (Green & Smith, 2004), והמדיום עצמו, המאפשר חופש וחוויות-תנועה גם בנוכחות פיזית במרחב סגור, הוא זה המאפשר את המשך המעקב והפיקוח גם בתנועה פיזית במרחב הלכאורה-חופשי.

מעניין להשוות ממצאים אלה עם מחקרים המציגים פרספקטיבה אחרת, כמעט מהופכת, לפיה דווקא הימנעות משימוש במדיה חדשים - ובסמארטפון בפרט - נתפסת כפרקטיקת התנגדות אנטי ממסדית (Ribak & Rosenthal, 2015; Syvertsen, 2017). בעיני 'סרבני מדיה' (media 'refusers': Portwood-Stacer, 2013), ובייחוד 'סרבנים סלולריים' (Mobile-phone refusers': Rosenberg & Vogelmann-Natan, 2018), אי השימוש בטכנולוגית התקשורת נובע מהשאיפה ליצירת מרחב פרטי בסביבה תקשורתית נטולת גבולות מרחביים (Woodstock, 2014), ומשקף ניסיון להעצמת האינדיבידואל על פני הקולקטיב, הנתפס ככזה המטשטש את מאפייניו הפרטיקולריים (Portwood-Stacer, 2013). השוואה זו מראה כיצד הקטבים של הימנעות משימוש בסלולר מכפיה (טירונים) או מרצון (סרבנים), מטעינים את הסלולר במשמעות הפוכה – כמדיום המאפשר הנכחה של הפרט (אצל הטירונים) או כמדיום המייצר מחיקה שלו (אצל הסרבנים) באקלים התקשורת העכשווי.

המוסד הכוללני וקבוצות חברתיות נוספות

לאופן שבו הסלולרי מגשר על פני מיגבלות המרחב, ישנן השלכות ישירות על פרקטיקת שליטה נוספת המופעלת על ידי המוסד הכוללני, המגולמת ביחסים ההיררכיים בין הסגל והחוסים. מחקרים קודמים דנו באופן שבו הטלפון הסלולרי מנגיש לפרט מידע וקשרים ישירים שלא היו זמינים לו בעבר (Townsend, 2000), מגביר את יכולתו לעקוף את ההיררכיה הפנים-אירגונית, מעצים את כוחו של הפרט על חשבון היררכיות אירגוניות גבוהות יותר, ומערער את יחסי הכוח הפנים אירגוניים (García-Montes, Caballero-Munoz, & Perez-Alvarez, 2006).

ממצאי המחקר מאפשרים להרחיב טיעון זה גם ביחס למוסדות כוללניים. אולם חשוב לזכור, כי במוסד הכוללני ההיררכיה המעמדית איננה פונקציונלית אלא מהווה מרכיב מהותי בהגדרתו ובמטרותיו של המוסד, המבקש לאפשר חברות מחדש של השוהים בו. בכך, דומה האירגון הכוללני, והצבא בפרט, לחברות מסורתיות המתאפיינות בסגירות ובפיקוח ורואות עצמן מאוימות בשל המרחב הטכנולוגי החדש, כדוגמת האמיש בארה"ב (Rheingold, 1999), ההוטרים בקנדה (כץ, 2015) והחברה החרדית בישראל (Rashi, 2013). ואכן, האתגרים שמעמיד המדיום הסלולרי כלפי קבוצות אלה דומים לאתגרים איתם מתמודד המוסד הכוללני: איום על קיומם של גבולות מפוקחים במרחבים פיזיים וסימבוליים, פגיעה באפשרות לנתק את הפרט מסביבות מתחרות ואיום על המבנה ההיררכי הפנים-קבוצתי (Campbell, 2007; רוזנברג, בלונדהיים וכ"ץ, 2016). בשני המקרים, אסטרטגיית ההתמודדות המוסדית כוללת ניסיון ליביות' המכשיר (Silverstone, 2006) ולהתאמתו לאופי הרצוי של המרחב שבו שוהה המשתמש, אם דרך צמצום זמן השימוש (בצבא) ואם דרך צמצום אופן השימוש תוך הגבלת פונקציות מסוימות במכשיר (כגון במקרה של "הסלולר הכשר" אצל החרדים). מעניין לראות את הדמיון גם בפרקטיקות ההתנגדות המופעלות כלפי מנגנון זה, כגון בתופעת "המכשירים הכפולים". בדומה לטירונים המחזיקים ברשותם שני מכשירים בו זמנית, מכשיר 'גלוי' הנמסר למפקד ומכשיר 'נסתר' המצוי אצל החייל, כך גם צעירים חרדים רבים מחזיקים בגלוי מכשיר המזוהה כ"טלפון כשר", ובמקביל רוכשים בנסתר טלפון-חכם המאפשר גלישה אינטרנטית תוך עקיפת מנגנוני הפיקוח הפנים-מגזריים (רוזנברג, בלונדהיים וכ"ץ, 2016).

מחקרים עתידיים

ממצאי המחקר מזמנים התייחסות נוספת, שתתמקד באופן שבו הנוכחות הסלולרית משפיעה על עיצוב יחסי החיילים עם הוריהם במהלך השירות הצבאי ובטירונות בפרט. מחקרים מראים, כי אף שתהליך ההיפרדות של הטירונים מהוריהם אמנם נתפס כקשה, הניתוק הפיזי דווקא מגביר את הקשר עם ההורים. החיילים מדווחים, כי במהלך הטירונות היחסים עם הוריהם השתפרו, ותוארו על ידם כחמים יותר, אוטונומיים יותר ומכילים פחות קונפליקטים מבעבר (Herzog, 2004; Mayseless, 2004). אולם עד כה, לא נערכו מחקרים הבוחנים האם וכיצד הנוכחות הסלולרית, המאפשרת קשר רציף בין החיילים להוריהם, משפיעה על עיצוב יחסים אלה. בהקשר זה, מעניין במיוחד ההיבט המגדרי, אשר עשוי לשקף את השונות באופי עיצוב הקשרים בגילאים אלה, הן בהקשר הצבאי (Herzog, 2004) והן בהקשר האזרחי (Lee, Meszaros & Colvin, 2009). זווית נוספת היא השוואה מפרספקטיבה מוסדית בין דפוסי התגובה של המוסד הצבאי לאתגר הסלולרי, לבין המתרחש במוסדות חברתיים בדרגת כוללנות נמוכה יותר, כדוגמת בתי ספר, ולכאולה בדרגת כוללנות גבוהה יותר, כגון בתי סוהר ומחלקות סגורות בבתי חולים. אופיו של המוסד הכוללני ודרגת הכוללנות שהוא מנסה להשיג, משליכים על מהותו של האתגר שהסלולרי מציב בפניו (Altheide, 1995). גם יכולת האכיפה, המשתנה בין המוסדות, מעצבת פרקטיקות התמודדות מגוונות ושונות זו מזו. הבדלים אלה מחייבים בחינה של התהליכים המתרחשים בכמה מוסדות כוללניים בו זמנית, תוך התמקדות פרטנית בכל מוסד, לאור אופיו הייחודי.

מחקר זה נערך במספר שלבים בשנים האחרונות, וייתכן כי כעת אנו עומדים בפני מציאות חדשה המשתנה לנגד עינינו. הצעירים העתידיים להתגייס בשנים הקרובות אינם עוד אלה המוגדרים כ"ילידים דיגיטליים", בני דור ה-Y, אלא כ"ילידים סלולריים", בני דור ה-Z. חיילים אלה יהיו הראשונים שגדלו עם טלפון נייד (או סמארטפון) צמוד מגיל צעיר מאד, לרוב מהכיתות הראשונות של בית הספר היסודי, ובמובן מסוים אולי לא חוו מציאות יומיומית נטולת סלולר. יתכן, כי לעובדה זו תהיה השפעה על החוויה והתפיסה של החיילים את מקומו של הטלפון הסלולרי ואולי גם על יחסו של המוסד הצבאי להגבלות המוטלות עליהם, והצורך להתאים את המרחב הצבאי למציאות המשתנה, או שמא להתאמתם של הילידים הסלולריים למציאות הצבאית הרצויה.

רשימת המקורות

- אבמון, א' ולוי-זעירא, ק' (2014), דור ה-Y והמנהיגות הצבאית בצה"ל. **מערכות**, 454, 32-38.
- אהרונים, א' (20/7/2010), סקר של פלאפון: נוקיה הוא מותג הסלולר המועדף על החיילים. **גלובס**.
זמין ב: <http://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000575875>
- גבזון, ר', דרור, י', וינוגרד, א', נדל, ח' ועיני, מ' (2008), **הועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006: דין וחשבון סופי**. זמין ב: <http://www.vaadatwino.gov.il/reports.html#null>
- גופמן, א' (1973/2006), **על מאפייני המוסדות הטוטליים**. תל אביב: רסלינג.
- המועצה לשלום הילד (2016)**, דו"ח שנתי. זמין ב: <http://www.children.org.il>
- חלוץ, ד' (2010), **בגובה העיניים: אוטוביוגרפיה**. תל אביב: ידיעות ספרים.
- כץ, י' (2015), שמרנות דתית מול אתגרי הרשת הדיגיטלית: הקהילה ההוטרית הנוצרית והדמיון לחרדים. **אנשים ישראל**. מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית, אוניברסיטת חיפה.
זמין ב: <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30427>
- מנור, ד', כץ-עמרם, ש', לרר, ז' ומכאני, א' (2006), **להיקרע בין מחויבויות: פולחן הסבל ומשפחתיות בקרב קצינים וקצינות בקבע**. זמין ב:
http://www.aka.idf.il/SIP_STORAGE/files/1/62681.pdf
- נציב קבילות החיילים (2018), **דו"ח שנתי 46, התשע"ח, 2017**. זמין ב: <https://storage.googleapis.com/ch2news-attach/2018/06/pdf.%202017-%2046%20שנתי%20דו%20ח2018>
- רוזנברג, ח', בלונדהיים, מ' וכ"ץ, א' (2016), "שוברי החומות": פיקוח, גבולות, והמערכה על 'הסלולרי הכשר' בחברה החרדית. **סוציולוגיה ישראלית**, 2(115-136).
- רם, א' (2006), המיקרו-סוציולוגיה של ארווינג גופמן: קריאה מחודשת. בתוך: א' גופמן, **על מאפייני המוסדות הטוטליים** (הקדמה). תל אביב: רסלינג.
- Altheide, D. L. (1995). *An Ecology of Communication: Cultural Formats of Control*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Berger, A. A. (2000). *Media and communication research methods: An introduction to qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Bittman, M., Brown, J. E., & Wajcman, J. (2009). The mobile phone, perpetual contact and time pressure. *Work, Employment & Society*, 23(4), 673-691.
- Bornmann, J. W. (2009). *Becoming Soldiers: Army Basic Training and the Negotiation of Identity* (Doctoral dissertation, The George Washington University).
- Boyd, D. (2014). *It's Complicated: the social lives of networked teens*. Yale University Press.
- Bush, N. E., & Wheeler, W. M. (2015). Personal Technology Use by US Military Service Members and Veterans: An Update. *Telemedicine and e-Health*, 21(4), 245-258.
- Campbell, H. (2007). 'What Hath God Wrought?' considering How Religious Communities Culture (or Kosher) the Cell Phone. *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 21(2), 191-203.
- Carter, S. P., & Renshaw, K. D. (2015). Spousal Communication during Military Deployments A Review. *Journal of Family Issues*, 1-24.
- Cigrang, J. A., Wayne Talcott, G., Tatum, J., Baker, M., Cassidy, D., Sonnek, S. & Smith Slep, A. M. (2013). Intimate partner communication from the war zone: A prospective study of relationship functioning, communication frequency, and combat effectiveness. *Journal of Marital and Family Therapy*, 40, 332-343.
- Cohen, A. A., Lemish, D. & Schejter, A. M. (2008). *The wonder phone in the land of miracles: Mobile telephony in Israel*. Cresskill, NJ: The Hampton Press.
- Coser, L. A. (1974). *Greedy institutions; patterns of undivided commitment*. Free Press.
- Crowley, S. K. (2013). *The Association of Physical Fitness with Psychological Health Outcomes in Soldiers during Army Basic Combat Training*. (Doctoral dissertation). Retrieved from <http://scholarcommons.sc.edu/etd/2338>
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2008). *The landscape of qualitative research* (Vol. 1). Sage.
- Ender, M. G., Campbell, K. M., Davis, T. J., & Michaelis, P. R. (2007). Greedy media: Army families, embedded reporting, and war in Iraq. *Sociological Focus*, 40(1), 48-71.
- Faris, J. H. (1975). The Impact of Basic Combat Training: The Role of the Drill Sergeant in the All-Volunteer Army. *Armed Forces & Society*, 2(1), 115-127.
- Faris, J. H. (1976). Socialization into the All-Volunteer Force. In L. Nancy & D. R. Segal (Eds.), *The Social Psychology of Military Service* (pp. 13-24). Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Gao, Q., Yan, Z., Wei, C., Liang, Y., & Mo, L. (2017). Three different roles, five different aspects: Differences and similarities in viewing school mobile phone policies among teachers, parents, and students. *Computers & Education*, 106, 13-25

- García-Montes, J. M., Caballero-Munoz, D., & Perez-Alvarez, M. (2006). Changes in the self-resulting from the use of mobile phones. *Media, Culture & Society*, 28(1), 67-82.
- Greene, T., Buckman, J., Dandeker, C., & Greenberg, N. (2010). How communication with families can both help and hinder service members' mental health and occupational effectiveness on deployment. *Military medicine*, 175(10), 745-749.
- Green N., & Smith, S. (2004). A spy in your pocket? - The regulation of mobile data in the UK. *Surveillance and Society*, 4, 573-587.
- Herzog, H. (2004). Family-military relations in Israel as a genderizing social mechanism. *Armed Forces & Society*, 31(1), 5-30.
- Howe & Strauss (2007). The Next 20 Years: How Customer and Workforce Attitudes Will Evolve. *Harvard Business Review* 85(7/8) (2007): 41-55.
- Ito, M. (2005). Mobile phones, Japanese youth, and the re-placement of social contact. In *Mobile Communications* (pp. 131-148). Springer London.
- King, A. (2006). The Word of Command Communication and Cohesion in the Military. *Armed Forces & Society*, 32(4), 493-512.
- Kirschner, P. A., & De Bruyckere, P. (2017). The myths of the digital native and the multitasker. *Teaching and Teacher Education*, 67, 135-142.
- Krause, K. L. (2007). Who is the e-generation and how are they fairing in higher education? In: J. Lockard & M. Pegrum (Eds.). *Brave new classrooms: Democratic education and the Internet* (pp. 125-139). New York: Peter Lang.
- Kwang-Suk, L. (2011). Interrogating 'Digital Korea': Mobile phone tracking and the spatial expansion of labour control. *Media International Australia*, 141, 107-117.
- Lee, S., Meszaros, P. S., & Colvin, J. (2009). Cutting the wireless cord: College student cell phone use and attachment to parents. *Marriage & Family Review*, 45(6-8), 717-739.
- Lerew, D. R., Schmidt, N. B., & Jackson, R. J. (1999). Evaluation of psychological risk factors: prospective prediction of psychopathology during basic training. *Mil Med*, 164(7), 509-513.
- Levin, D. (2011). Breaking the spell: have cell phones transformed reservists' timeout? *International Journal of Cultural Studies*, 16(5), 1-14.
- Levinson, P. (2006). The Little Big Blender: How the Cellphone Integrates the Digital and the Physical, Everywhere. In: A. Kavoori and N. Arceneaux (Eds.) *The Cell Phone Reader* (pp. 9-18). New York: Peter Lang Publishing.
- Ling R. (2004). *The mobile connection: The cell phone's impact on society*. San Francisco: Elsevier.
- Lyon, D. (2003). Surveillance technology and surveillance society. *Modernity and technology*, 161-83.

- Madden, M., Fox, S., Smith, A., & Vitak, J. (2007). *Digital footprints: Online identity management and search in the age of transparency*. Washington, DC: Pew Internet and American Life Project. Retrieved from http://www.pewinternet.org/files/old-media/Files/Reports/2007/PIP_Digital_Footprints.pdf.pdf
- Maltby, S., & Thornham, H. (2016). The digital mundane: social media and the military. *Media, Culture & Society*, 28(8), 1153-1168.
- Markert, J. (2004). Demographics of Age: Generational and Cohort Confusion. *Journal of Current Issues in Research & Advertising*, 26, 11-25.
- Marwick, A. E., & boyd, d. (2014). Networked privacy: How teenagers negotiate context in social media. *New Media & Society*, 16(7), 1051-1067.
- Mayseless, O. (2004). Home Leaving to Military Service Attachment Concerns, Transfer of Attachment Functions from Parents to Peers, and Adjustment. *Journal of Adolescent Research*, 19(5), 533-558.
- McGarry, R., Walklate, S., & Mythen, G. (2014). A sociological analysis of military resilience: Opening up the debate. *Armed Forces & Society*, 1-27.
- Mifsud, L. (2005). Changing learning and teaching cultures? In: R. Ling and P. Pedersen (eds), *Mobile communications: re-negotiation of the social sphere* (pp. 237-252). London: Springer.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological Research Method*. London: Sage.
- Oksman, V., & Rautiainen, P. (2003). "Perhaps it is a Body Part": How the Mobile Phone Became an Organic Part of the Everyday Lives of Finnish Children and Teenagers. *Machines that become us: The social context of communication technology*, 293-308.
- Ortner, S. B. (1998). Generation X: Anthropology in a Media-Saturated World. *Cultural Anthropology* 13(3), 414-440.
- Pincus, S. H., House, R., Christenson, J., & Adler, L. E. (2001). The emotional cycle of deployment: A military family perspective. *U.S. Army Medical Department Journal*, 15-23.
- Portwood-Stacer, L. (2013). Media refusal and conspicuous non-consumption: The performative and political dimensions of Facebook abstention. *New Media & Society*, 15(7), 1041-1057.
- Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants (part 1). *On the horizon*, 9(5), 1-6.
- Rashi, T. (2013). 'The Kosher Cell Phone in Ultra-Orthodox Society: A Technological Ghetto within the Global Village?' Campbell, Heidi (Ed.). *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (pp. 173-181). Philadelphia, PA: Routledge.
- Rheingold, H. (1999) Look who's talking. *Wired*, 7(1).

- Ribak, R. (2009). Remote control, umbilical cord and beyond: The mobile phone as a transitional object. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(1), 183-196.
- Ribak, R., & Rosenthal, M. (2015). Smartphone resistance as media ambivalence. *First Monday*, 20(11) Available at: <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/6307>
- Rosenberg, H. (2018). Home, Front and Mobile Phones: The case of the Second Lebanon War. *First Monday*, 23(2). Available at: <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/7899>
- Rosenberg, H., & Vogelmann-Natan, K. (2018, May). *The (other) two percent also matter! – Mobile phone refusers*. Paper presented at the International Communication Association (ICA) 68th Annual Conference, Prague, Czech Republic.
- Schlittmeier, S. J., & Hellbrück, J. (2009). Background music as noise abatement in open plan offices: A laboratory study on performance effects and subjective preferences. *Applied Cognitive Psychology*, 23(5), 684-697.
- Segal, M. W. (1986). The military and the family as greedy institutions. *Armed Forces & Society*, 13(1), 9-38.
- Selwyn, N. (2009). The digital native—myth and reality. *Aslib Proceedings: New Information Perspectives*, 61(4), 364-379.
- Siebold, G. L. (2007). The essence of military group cohesion. *Armed Forces & Society*, 33(2), 286-295.
- Silverstone, R. (2006) 'Domesticating domestication: Reflections on the life of a concept', in T. Berker, M. Hartmann, Y. Punie and K. J. Ward (eds.), *The Domestication of Media and Technology*, (pp. 229-248). Maidenhead: Open University Press.
- Shapiro, S., & Humphreys, L. (2013). Exploring old and new media: Comparing military blogs to Civil War letters. *New Media & Society*, 15(7), 1151-1167.
- Soeters, J. L., Winslow, D. J., & Weibull, A. (2006). Military culture. In *Handbook of the Sociology of the Military* (pp. 237-254). Springer US.
- Syvertsen, T. (2017). *Media Resistance*. Protest, Dislike, Abstention.
- Townsend, A. M. (2000). Life in the real-time city: Mobile telephones and urban metabolism. *Journal of urban technology*, 7(2), 85-104.
- Vincent, J. (2006). Emotional attachment and mobile phones. *Knowledge, Technology & Policy*, 19(1), 39-44.
- Wall, M. (2010). In the battle (field): the US military, blogging and the struggle for authority. *Media, Culture & Society*, 32(5), 863-872.
- Weber, M. (1964). *The theory of Social and Economic Organization*. New York: The Free Press of Glencoe.

- Weick, K. (1987). Theorizing about Organizational Communication. In: F. M. Jablin, L. L. Putman, K. H. Roberts & L. W. Porter (Eds.), *Handbook of Organizational Communication An Interdisciplinary Perspective*. California: Sage.
- Woodstock, L. (2013). The news-democracy narrative and the unexpected benefits of limited news consumption: the case of news resisters. *Journalism*, 15(7), 834-849.
- Zhao, S. (2003). Consociated Contemporaries as an Emergent Realm in the Lifeworld: Extending Schutz's Phenomenological Analysis to Cyberspace. *Human Studies*, 27, 91-105.

מאמר מקורי

על אלף מילים ששיבשו תמונות – שגגות ודיאלוג בעקבות פרסום מידע ממצלמות מעקב

דוד לוין*

תקציר

הנטייה לשלב בדיווחי החדשות סרטונים ממצלמות מעקב, הפכה בשנים האחרונות לחלק מ"תרבות החדשות" (Zelizer & Allan, 2010). בעבודה זו, בכוונתי לבחון את משמעות השילוב הזה לפרקטיקה העיתונאית ולשיח הציבורי. במוקד המחקר עומד דיווח על חדשות שאינן מתוזמנות – חדשות המתייחסות לאירוע חשוב, שמועד התרחשותו אינו ידוע מראש ושהפרטים לגביו נחשפים בהדרגה. מקרי הבוחן שנבחרו הם סיקור פיגוע בטיילת ארמון הנציב בירושלים (8 בינואר 2017) ואירוע דריסת השוטר בכפר אום אלחיראן שבנגב (18 בינואר 2017), שבשניהם שולבו סרטונים ממצלמות מעקב. ממצאי המחקר מלמדים, כי בשני המקרים (א) הסיקור התמקד ב"מה שאפשר לראותו" – העיתונאים היפנו את הצופים לסרטון, תוך שהם חוזרים ושוגים כאשר הם מבקשים לראות ולמצוא בו גם את מה שאי-אפשר לראות; (ב) ההתמודדות עם גירסאות אחרות נעשו אף הן על בסיס מה שאפשר או אי-אפשר לראות; (ג) ההישענות על הסרטונים עמדה גם כנגד גירסתם של מקורות רשמיים וסיפקה הזדמנות לאדם חסר נגישות לתקשורת להשמיע את קולו ולספק את גירסתו.

המחקר מצביע על הבעייתיות של שילוב סרטונים ממצלמות מעקב בדיווחים מעין אלו, אך גם על היתרונות שבדבר. מצד אחד, ההסתמכות על תמונות ממצלמות מעקב – העולה בקנה אחד עם אידיאל המיידיות ועם ערכי החדשות בני זמננו – פוגעת בסמכות המקצועית של הדיווח העיתונאי. אולם, מן הצד האחר ובניגוד לדעה השכיחה בספרות, יש בהסתמכות על מצלמות המעקב גם כדי לפגוע בהיררכיית המקורות המסורתית ומתן מקום לקולות נוספים, ובלבד שיבססו את טיעוניהם על מה שאפשר לראותו. המחקר גם מחדד את הפוטנציאל של העיתונות המודפסת בעידן השידור המידי.

* ד"ר דוד לוין (ddnsle@gmail.com), המסלול האקדמי המכללה למנהל והאוניברסיטה הפתוחה

מבוא תיאורטי

תרבות החדשות ואיסוף מידע במצבים של חוסר ודאות

בארבעים השנים האחרונות, התבסס "המפנה התרבותי" במדעי החברה, על מחקרים שבחנו את סבך המשמעויות שבמסגרתו בני אדם - כפרטים וכחברים באירגונים - בונים את מציאות חייהם. גם העיתונות החדשותית זכתה לניתוחים ברוח זו, בין היתר בהתייחס למערכת הציפיות ממנה ולאופן שבו היא אמורה למלא אחריה. ניתוח עיתונות החדשות כפרקטיקה תרבותית (Carlson, 2016) מזהה את האימוץ הגורף של "אידיאל המיידיות" הרווח בעולם המערבי (Robinson & Neiger, 2015; Godbey, 2010), שמשמעו הצבת מהירות פרסום המידע כאמת-מידה להצטיינותו של כלי תקשורת וכמדד להגדרת איכותו, יוקרתו והמוניטין שלו (Zelizer & Allan, 2010). זאת, הגם שחשיפה מהירה של חומר לידיעת הציבור עלולה לסתור ערכים אחרים, כמו דיוק עיתונאי, הצלבת מידע, וידוא עובדות ואבחנה ברורה בין מידע לדעות (Reich & Godler, 2014; Zelizer & Allan, 2010).

אידיאל המיידיות מנחה "מערך אסטרטגיות וקונבנציות של עשייה חדשותית" בעת הופעת אירועי חדשות לא-מתוזמנים או "שאינם רוטיניים" (Berkowitz, 1992; Tuchman, 1973; Zelizer & Allan, 2010, p.86). מדובר בחדשות שפרסומן המיידית חשוב, אך עצם התרחשותו, מקומן ומועדן אינם ידועים מראש; העובדות לגביהן נחשפות בהדרגה; והדיווח עליהן נעשה מדויק רק ככל שעובר הזמן (Tuchman, 1973). לסיקור העיתונאי המיידית של אירוע כזה חשובה מאוד נגישותם של עיתונאים למקורות מוקדם ככל האפשר.

ככלל, מקורות עיתונאיים אמורים להיות מהימנים (credible), בעלי ידע (knowledgeable) ומאפשרים לעיתונאים להגיע לידע במהירות (timeless) כדי להקדים את מתחריהם (Van der Meer et al., 2017). אנשים ואירגונים בעלי סמכות פורמלית נחשבו במשך השנים כמקורות אמינים, שיש להם נגישות לתקשורת כמעשה שבשיגרה (Molotch & Lester, 1974). זאת, על פי תיאורו של ריצ'רד אריקסון (Ericson) את מלאכת עשיית החדשות כהליך מתמשך של זרימת עובדות מוסמכות שנמסרו על ידי מקורות רשמיים (Carlson, 2017, p. 128). הסתמכות על מידע ממקורות כאלו, תוארה כמגבה את סמכות המילה העיתונאית, שמצידה חוזרת ומעניקה סטטוס לאותם מקורות (Carlson, 2017). גם באירועי משבר, שבהם החדשות "בלתי-מתוזמנות" – חדשות הנוגעות לאסונות טבע, דוגמת הוריקן קתרינה, ואסונות מעשה ידי אדם כגון פיגועי טרור או מהומות – נוטים עיתונאים לחפש מידע ממקורות בעלי סמכות ובעיקר מאירגונים שיש להם קשרים איתם לאורך זמן (Van der Meer, Verhoeven, Beentjes, & Vliegthart, 2017).

לצד המקורות הרשמיים, עיתונאים מנסים לאתר גם מקורות צד שלישי, כמו עדי ראיה, קהילות הפועלות ברשתות חברתיות, ותיעודי מצלמות מעקב (Boczkowski, 2009), שנוכחותן בשידורי החדשות בישראל עלתה בעשרות מונים בעשר השנים האחרונות (לוין, 2015).

אף כי אידיאל המיידיות משותף לכלל העוסקים בעיתונות, הרי שלעיתונאים העובדים בעיתונות הטלוויזיונית ובאתרי החדשות המקצועיים יש דרכי ההתמודדות עם חדשות קשות בלתי-מתוזמנות, השונות מאלה של עיתונאי העיתונות המודפסת. האחרונים, אינם יכולים על פי רוב לספק את "המילה הראשונה", וכיוון שכך הם למדו לתרגם את ה"מטריאליות" של העיתון המודפס ואת יציבותו החומרית למסמן של יציבות המידע ואיכותו (Kitch, 2009) – הם למדו להיות אלה שיספקו את "המילה האחרונה": הם יספקו בידול איכותי, קרי מידע בדוק ומדויק יותר, לצד ניתוח אנליטי של ההתרחשויות ומקורות ששופכים אור חדש ושונה עליה (Nossek, Adoni, & Nimrod, 2015). במילים אחרות, בהמשך לקביעתו של רוברט פארק, שראה בחדשות תנועה בין ידע בלתי-פורמלי של "היכרות התנסותית ראשונית עם אירוע לבין ידע פורמלי ומתוקף של אספקטים שונים שלו" (Zelizer & Allan, 2010), העיתונות המודפסת אמורה למקם את עצמה בקוטב השני ולהרחיק את עצמה מהעיתונות המשודרת והדיגיטלית, שסוג הדיווח שלה ממקם אותה בקוטב הראשון.

צילום תמונות ומילים

צילום, כפרקטיקה המסמנת שקיפות חזותית, אמיתות חזותיות (visual truths) (Gynnild, 2014), או לפחות מידה של אובייקטיביות (Zelizer, 2007), יונק את כוחו הן מהדיעה שיש בתיעוד החזותי חלק מהאינדקסאליות של הדבר האמיתי (Gitelman, 2014) והן מהמערכת הסימבולית והפרשנית הסובבת את האקט של הראייה כ"חוש הנאצל ביותר" (Jonas, 1954; Zelizer, 1998).

מוסד העיתונות היה בין הראשונים שאימץ את הצילום, וזאת כחלק מהתגברות תנועה בפרופסיה, שהאדירה "עובדתיות" ו"דיווח עובדתי" (Schiller, 1981). עד כדי כך התפשט הצילום, שכבר בראשית המאה העשרים טען חוקר העיתונות הראשון ולטר ליפמן, שלצילום יש בתקופתו את אותה האוטוריטה שהייתה נחלת המילה המודפסת והדבורה במאות הקודמות (Zelizer, 1998). לאורך עשרות שנים, נתפס תיעוד חזותי כנוגע בערכים חדשותיים, כמו חדשות רעות ודרמה, או הפתעה, ובמחקרים אחרונים הוא הוגדר כערך חדשותי בפני עצמו, דהיינו שיש בכוחו של תיעוד חזותי להפוך מידע שאינו חדשותי לחדשותי (Caple & Bednarek, 2016; Harcup & O'Neill, 2017).

עם התלהטותו של הדיון התרבותי במניפולציות הצילומיות (Creech, 2016), נחלש מאוד מעמד הצילום העיתונאי – ולבכורה טוענים שלושה סוגים אחרים של צילום: צילומי "שידור ישיר" (Zelizer, 2007), צילומי החובבים שמופקים ממצלמות מחשב ומסמארטפונים, וסרטוני מצלמות מעקב, העומדים במוקד עבודה זו: מצלמות הממוקמות בנקודה אחת והמצלמות ברציפות מקום ספציפי (Gynnild, 2014).

על פניו נראה, שמצלמות המעקב אינן "מספקות את הסחורה": זווית הצילום שהן מספקות מכסה רק חלק מהשטח המצולם, התייעוד אינו מלווה בהקלטת קול ונעשה על פי רוב בתנאי תאורה גרועה. בשל כך, התמונה מטושטשת וגרעינית, ואינה מאפשרת לזהות את האנשים הנראים בה, ולא כל שכן – להבחין בהבעת פניהם ולפרש את מחשבותיהם ורגשותיהם. למרות איכותו הטכנית הגרועה של המידע המופק מהתמונות האלה, הן קיבלו מעמד של "הוכחה חזותית" (Gynnild, 2014), במנותק לחלוטין מהתוכן שהן מספקות, שלעתים הוא זניח ביותר.

ההסבר לעוצמתם של סרטונים ממצלמות מעקב נובע, אפוא, לא מהמידע שאפשר להפיק באמצעותן, אלא מהשיח סביבן. שיח זה מדגיש שהצילום, באופן מכני וטכנולוגי, לוכד זמן ומציאות ללא מגע יד אדם (Bicket, & Packer, 2004). דגש זה מחודד באמצעות "אינדקסיות זמנית" (Gynnild, 2014) – פעולות רטוריות, המדגישות את הקשר בין התמונות ל"זמן אמיתי": (א) על המסך נראים תאריך ושעון עצר שאינו מפסיק לרוץ; (ב) אנשי התקשורת נוטים לדבר על מה שאפשר לראות בתמונות בזמן הווה תוך הצבעה על "הזמן האמיתי" שאליו מתייחס התייעוד.

בהקשר של חדשות בלתי-מתוזמנות, ההיסטוריה של השנים האחרונות מלמדת על שימוש גובר בתצלומי מצלמות מעקב לצד סרטי חובבים כנתיבים של עדויות חלופיות לתייעוד המקצועי של אירועים דרמטיים ובלתי-צפויים. לראשונה, הבחינו חוקרים בשילוב זה בעת סיקור אירועי 11 בספטמבר. בהמשך, התרכז העניין בתפקוד ערוצי מידע אלה בפיגוע ברכבת התחתית בלונדון ב-2005 ובפיגוע במרתון בוסטון ב-2013 (Kroener, 2013; Mortensen, 2015). בניגוד לצילומי האזרחים, המצטיינים במכוונות סובייקטיבית ולעתים אפשר לראותם כמעשה של אקטיביזם פוליטי (Mortensen, 2015), פעולת המצלמות לא תוכננה לשימוש כזה והיא נועדה למנוע פגיעה. זאת ועוד, בניגוד לתצלומי חובבים המגיעים לתקשורת במיגוון דרכים, ולעתים מצוטטים מאתרי אינטרנט – כפי שקרה למשל באירוע מרתון בוסטון – הרי כשמדובר בתייעוד מצלמות, גורמי ממסד הם שמזרימים את התמונות, כפי שעשה ה-FBI שלושה ימים אחרי הפיגוע במרתון בוסטון. ניתוחים, שבחנו את ההקשר שבו מוקמו סרטונים ממצלמות שכאלה בדיווח החדשותי, מלמדים, כי הם מוצגים כ"סריקה טובה": כלי עזר בידי הממסד כדי שמופקד על חשיפת "הרעים" ומניעת פגיעה, ולמעשה מושיע את החברה (Kroener, 2013). ברוח זו, בחן לוין (2015) את הרטוריקה

המילולית הנלווית לשימוש במידע במצלמות מעקב בישראל במהלך 2012. הוא מצא, כי אכן עיתונאים נוטים לתת לדברי אנשי החוק, אם הם מוזכרים כמקור וגם אם לאו, מעמד של אמת ובלבד שדבריהם יכללו סימוכין של צילומים ממצלמות מעקב.

טענות אלה לגבי תפקוד המסר המילולי בעת הצגת סרטונים ממצלמות מעקב, מובילות את הדיון ליחסים המורכבים בין תמונות לבין המילים הממסגרות אותן. הרעיון של "דטרמניזם חזותי", כלומר של "תמונה שווה אלף מילים", נחשב מבחינה מחקרית כשטחי, אף כי הוא מקובל בקרב אנשי תקשורת ופוליטיקאים (Domke, Perlmutter, & Spratt, 2002). הדעה הרווחת, לעומת זאת, היא שתמונות לעולם תלויות במילים, וזאת כדי ליצור קשר ומשמעות. הסופר ויליאם סרונין (Saroyan) אמר בהקשר זה, כי תמונה שווה אלף מילים, אבל רק אם הסתכלת בתמונה וחשבת על אותן מילים קודם לכן (quoted in: Zelizer, 1998). רולאן בארת טען ברוח זו, שתמונות הן ייצוג פוליסימי, מחרוזת צפה של סימנים, שבהיעדר הטקסט או המלל הן פרוצות לאין ספור משמעויות (בארת, 2014). על פי גישה זו, לטקסט יש אפוא יכולת לדכא את עודף המשמעויות של התמונה (Andén-Papadopoulos, 2008). גנילד רואה תמונות ומילים בהקשר החדשותי כיחידה בלתי-נפרדת (lexivision), הבאה לתאר את יחסי הגומלין בין ערוצי המידע: התמונות נותנות תוקף סמכותי למילים (Gynnild, 2014, p. 458), ובתורן, הן נועלות ומקבעות את מיגוון הפרשנויות שיכול להיות להן.

את אופן תפקוד המלל ביחס לתמונה אפשר לבחון באמצעות שימוש במושג המיסגור. זהו התהליך שבו עיתונאים מצרפים מילים ותמונות, תוך שהם בוחרים ומבליטים מספר אספקטים מחומר הגלם החדשותי (Schwalbe, Silcock, & Keith, 2008). זאת, כדי לקדם הגדרה מסוימת של בעיה, ליצור קשר סיבתי בין תופעות, לספק הערכה מוסרית, להציע דרכים לטיפול באירוע מדובר ועוד. תפקידי המיסגור בהתייחס לתמונה הם לבסס את הקשר למקומות ולזמנים ואף לספק מידע לגבי הפרטים הנראים בתמונה (Greenberg & Hier, 2009; Zelizer, 1998). מידע זה עלול ללקות בשלוש שגגות:

א. שגגת השלם והפרטים – האנס יונאס ומרשל מקלוהן (Jonas, 1954; McLuhan, 1994), כל אחד בדרכו, הגדירו את ייחודה של התמונה כמדיום שממזג שלל פרטים המופיעים בבת אחת ומצטרפים למכלול גשטאלטי. בעוד תמונות נתפסות כשלם, הנרטיב המילולי או הכתוב המתאר אותן נבנה בהתבסס על האופן ההדרגתי של קליטת מידע שמיעתי, שבו נחשף השלם בהדרגה מתוך הפרטים. הבניית מידע באופן כזה כרוכה במתן דגשים וייתכן גם בהתעלמות מהפרטים החזותיים. פערים אלה בין צורות קליטת מידע מלמדים שבמיסגור המילולי אין מנוס מהשמטת פרטים העשויים להיות חשובים ועקרוניים, גם אם אין בכוונת הכתבים לחולל מניפולציה.

ב. שגת האוזניים הרואות – פעולת המיסגור, שמשמעה הצמדת מלל לתמונות בהקשר עיתונאי, אינה כוללת מן הסתם רק התייחסות למה שנראה, אלא גם הרחבה והכנסה להקשר. על אף שהפרטים בקהל אינם יכולים לתקף בעצמם את המידע הזה, הם רואים בו מידע אמין מעצם הצמדתו לתמונות. כיוון שכך, עלולה להיווצר תחושה לפיה מה **שנשמע** בעצם גם **ניתן לצפייה**. דוגמה היסטורית מפורסמת המקצינה שגגה זו עד לאבסורד הייתה פרסום שגוי בעקבות הפיגוע במרתון בוסטון, כאשר בתצלום ממצלמת חובבים בעמוד הראשון של עיתון ידוע הוצמדה תגית המפגעים לאזרחים תמימים.

ג. התיאור המוחק (thin description) הוא אחד ההיבטים של שגת האוזניים הרואות, הראוי לתשומת לב מובחנת. מדובר בקישור מילולי בין פעולה שאפשר לראותה לבין כוונות המצולמים. קליפורד גירץ (גירץ, 2014) הביא בהקשר זה את דבריו של גילברט רייל, שביקש להזהיר מ"ניתוח התנהגות שכל כולה מבוססת על תצפית של עין פנומנאליסטית האומרת-כביכול 'אני רק מצלמה' (עמ' 43). כדי להבין סיטואציה מסוימת, נדרש המנתח ל"תיאור גדוש" (המביא בחשבון את מורכבותם הפוטנציאלית של מעמדים אנושיים ומנסה לתקף את קביעתו לגבי סוג הפעולה באמצעות מידע שיילקח "מנקודת המבט של מי שנוטל חלק במעמד התקשורתי" (עמ' 44). הגם שתובנות אלה מתייחסות למחקר האנתרופולוגי, השימוש בהן רווח גם בהקשר העיתונאי. הן משמשות בביקורת על נטייתם של עיתונאים המסקרים חברות רחוקות להשתמש ב"סמכות המספר" שלהם ולמסור באמצעות דיבור עקיף "תיאור חיצוני" על אופי המופיעים ואף על מחשבותיהם (Fursich, מצוטטת אצל כהן, 2008).

חיפוש שגות אלה מבוסס על הנחת היסוד, שהמסר החזותי מוחלש ולמעשה נשלט על ידי זה המילולי. מבקרי גישה זו טענו נגד ה"אימפריאליזם הלינגוויסטי", או ה"לוגו-צנטריות", וסברו, כי המסר החזותי, עד לדרגה מסוימת, מדבר בזכות עצמו ובמידת-מה גורם לראות דברים מסוימים באופן מסוים. יתרה מזו, בכוחו של המסר החזותי "לפרוש כנפיים" ולשרת מיסגורים אחרים. אחת הדוגמאות לסוג כזה של שינוי באה לידי ביטוי בניתוח התצלומים של עינויי שבויים בכלא אבו-גרייב של הצבא האמריקני. התצלומים נדדו בין הקשרים שונים עד שהפכו לחלק מדיון ציבורי ביקורתי, שבמסגרתו דנו אינטלקטואלים, אזרחים ועיתונאים במשמעויות הרחק מההקשר הראשוני שבו פורסמו התצלומים (Andén-Papadopoulos, 2008).

ניתוח סיקור אירועי טיילת ארמון הנציב ואום אלחיראן – שני מקרי הבוחן במחקר הנוכחי – נועד אפוא להתמודד (א) עם שלל שאלות הנוגעות למעמדו של המידע ממצלמות המעקב בסיקור, לעומת המידע שבידי מקורות בעלי כוח, ששולטים בדרך כלל בסיקור התקשורתי, (ב) עם השגות בחיבור שבין המידע החזותי לזה המילולי, ו(ג) עם האפשרות של תמונות "לנדוד" ולהפוך לחלק ממיסגורים אחרים.

מתודולוגיה

שני מקרי הבוחן דומים בכמה ממאפייניהם: ב-8 בינואר 2017, בסביבות השעה 13:00 בצהריים, דהרה משאית אל עבר קבוצת חיילים, שעמדה ליד אוטובוס בטיילת ארמון הנציב בירושלים. המשאית, שבה נהג פלשתיני תושב הכפר צור באהר, פגעה במתכוון בחיילים. הנהג עצר, סובב את משאיתו, וחזר ודרס את חיילי הקבוצה עד שנורה ונהרג בידי אחד הנוכחים. ב-18 בינואר 2017, הגיעו שוטרים לכפר הבדואי אום אלחיראן כדי להרוס מבנים שהוקמו שלא כחוק. במהלך הפעולה, בערך ב-06:00 בבוקר, נדרס אחד השוטרים למוות על ידי רכב שבו נהג יעקב אבו קיעאן, תושב הכפר. שוטרים ירו באבו אלקיעאן והרגו אותו. צילומי מצלמות מעקב הגיעו למערכות אירגוני התקשורת תוך זמן קצר והפכו לציר מרכזי בסיקור שני האירועים.

בחרתי בשני אירועים אלה מתוך רצון לשחזר את נקודת המבט העיתונאית על האירוע, בנקודות זמן שונות. מהדורות החדשות והעיתונים המודפסים כוללים טקסט שאינו משתנה ואינו מתעדכן, וכיוון שכך הם מספקים חומר גלם "ציב", ואילו המידע באתרי הרשת יכול להתעדכן גם שעות וימים לאחר האירוע. לכן, נבחרו ארבע נקודות על ציר הזמן של הסיקור התקשורתי של שני האירועים: (א) שידורי טלוויזיה (ערוצים 1, 2, 10), הכוללים התייחסות ראשונית לתצלומים; (ב) מהדורות החדשות המרכזיות של הערוצים המרכזיים – 2 ו-10; (ג) מהדורת הדפוס של העיתון "ידיעות אחרונות", היחיד מבין ארבעת העיתונים היומיים הפועלים בישראל שאינו גם בעל אוריינטציה דיגיטלית – מערכת הפקת חדשות בדפוס של העיתון פועלת בנפרד מזו של אתר האינטרנט שלו; (ד) באחד המקרים, כולל הניתוח גם התייחסות למהדורת החדשות בטלוויזיה בערב שלמחרת. מטרת הבחירה היא לבחון את אופן הסיקור, הן בעת הגעת סרטוני מצלמות המעקב לתקשורת והן מאוחר יותר, כאשר ההתייחסות אליהם משולבת בפורמטים עיתונאיים המאפשרים שיקול דעת ואיתור מקורות נוספים. הניתוח מתמקד באותם חלקים בסיקור הכוללים התייחסות מפורשת לתצלומים, ומנסה לאתר את שלוש השגגות שתוארו לעיל ואת מעמדם של המקורות המסורתיים. כלי הניתוח לקוחים מארגז הכלים הסמיוטי והתפתחו במהלך השנים סביב צירי הניתוח הפרדיגמטי והסינטגמטי (ליבנת, 2014). ייבחנו אופני הבחירות הסמנטיות של העיתונאים במילים ובאופן בניית נרטיב הסיקור: מידת הייחוס של עדויות או קביעות למקורות, לעיתונאי או לתצלומים והמשמעות של המיסגור המצרף מידע חזותי למילולי.

ניתוח האירועים

ארמון הנציב

אירוע הפיגוע בטיילת ארמון הנציב התחולל בסביבות 13:00 בצהריים. השידור הישיר מהמקום החל כמה דקות לאחר מכן. עד מהרה, אותרו שני עדי ראיה ובמקביל הגיעו למערכות ערוצי הטלוויזיה ואתרי החדשות תצלומים ממצלמות האבטחה שהיו פרושות באיזור. בתוך דקות,

התגבשה גירסה פרשנית לתמונות, שהוצגה על-ידי שדרי האולפן של חדשות 2 ומשה נוסבאום, הכתב לענייני משטרה של חדשות 2.

משה נוסבאום:

"אני לא ראיתי את הצילומים, שכאמור המשאית פוגעת בקבוצת הצעירים... לידם עומדת קבוצה נוספת, כולם אוחזי נשק, ולפי מה שאני מבין, רוב הצעירים נושאי הנשק שהיו ליד הקבוצה שנפגעה, הגיבו למרבה הצער בבריחה. כלומר, ברגע שהמשאית פגעה בקבוצה הראשונה, הקבוצה השנייה, רוב אלו שהיו בקבוצה השנייה נמלטו, עזבו את המקום. רק שלמרבה המזל, מאבטח אחד שהיה צמוד לאחת משתי הקבוצות הוא זה שיורה. תחילת הירי לא פוגע במחבל... מה שמאפשר למחבל, כפי ששמענו מלאה, מדריכת הטיולים פה, לנסוע רוורס ושוב לנסוע קדימה, וכך במשך דקה ארוכה הוא פוגע בחיילים עד שהמאבטח יורה שוב, פוגע והורג אותו. וזאת לא תמונת מצב מעודדת במיוחד בלשון המעטה. אם היו שם עוד צעירים נושאי נשק שלא הגיבו והעדיפו לברוח, צריך לבדוק היטב, צריך לבדוק היטב מה קרה שם".

מהאולפן:

"כן משה, אלו הדברים ששמענו מאיתן. שוחחנו בטלפון עם מי שירה לעבר המחבל וסייע בניטרולו, ניטרל אותו בעצמו. גם הוא מתאר תמונה דומה לזו שאתה מתאר של בריחה. בתיעוד שהבאנו, אנחנו אכן רואים בריחה של אנשים מהזירה. אנחנו לא יודעים מהזווית מי מהם חמוש, אם אכן צריך לחקור את העניין הזה".

במקביל, החל שידור התמונות האילמות ולנגד הצופים נפרשו שתי זירות התרחשות הרחוקות זו מזו בעשרות מטרים, כשמגרש חנייה מפריד ביניהן. הסרטון פותח במצב שבו שתי קבוצות החיילים נפרדות זו מזו. לאחר מספר שניות, מופיעה המשאית ופוגעת בקבוצת החיילים הרחוקה מהמצלמה. מספר דמויות מקבוצה זו נותרות על עומדן ואחרות מתרחקות (ושניות לאחר מכן חלקן שבות ומתקרבות). בה-בשעה, חברי קבוצת החיילים הקרובה למצלמה מסבים ראש ומתבוננים בנעשה. אחד מהם מתחיל לרוץ לעבר המשאית, נעצר, חוזר לאחור, נראה מתייעץ עם חייל אחר ולאחר כמה שניות כמה מהם (לרבות החיילים המתייעצים) מתחילים לרוץ לכיוון המשאית ואחרים – מרבית החיילים בקבוצה הקרובה למצלמה – מתחילים לרוץ לאחור ונעלמים מהתמונה. המשאית, שהסתובבה כדי לשוב ולדרוס את החיילים, נעצרת לאחר מספר שניות.

"איתן", עד הראייה שנוכח בפי השדר באולפן, הוא איתן רונד, מדריך במכון אבשלום, שהתראיין לכל ערוצי הטלוויזיה וסיפר את גירסתו לגבי אשר אירע באותו מקטע מרוחק מעין המצלמה. דבריו הבוטים הידהדו באוזני הכתבים והזינו את פרשנות האירוע:

"חבל שלא לקחתי את ה-M16 מאחד החיילים, כי אולי זה היה מונע... השאלה שצריך לשאול היא למה מישו כמוני, חתיאר בן שלושים ו..., הוא היחיד שמתפעל את זה בשלב הראשוני, ולא עשרות קצינים שעומדים שם עם נשק יותר יעיל משלי".

עדותו של רונד, שהופיעה מייד לאחר שידור הסרטון, יצרה את גירסת "בריחת החיילים" – גירסה בהירה וחד-משמעית לסיפור. בצפיות חוזרות בסרטונים, אפשר לזהות את שלוש השגגות: "**השלם והחלקים**" – הפרשנות המכלילה ולפיה החיילים "ברחו", מתעלמת מפרטים בתמונה: לא כל החיילים נעים לאחור וגם אלה שעושים זאת משתהים ונעים באופן שניתן לתארו גם כמאורגן. בהתייחס ל"**אוזניים הרואות**", נראה, כי עדותו המילולית של איתן רונד אינה רלוונטית כלל לתיאור הנצפה, הגם שהיא מוצגת בזיקה לתיאור זה. מפאת המרחק, לרונד לא הייתה אפשרות לראות את החיילים הקרובים למצלמה ודבריו התייחסו למה שתפס כאי-מעורבות בקרב של העומדים בקרבתו. זאת ועוד, הגדרת התנהלות החיילים כ"בריחה או הימלטות", כפי שנוסבאום ושדר האולפן חזרו והדגישו, לוקה ב"**תיאור מחוק**" – הסקת מסקנות לגבי כוונה והנעה פנימית על סמך מידע חזותי בלבד.

אור הלר, שדר ערוץ 10, ביטא גם הוא מסקנה הלוקה בשגגות השלם והפרטים והתיאור המחוק:

"הצוערים של בה"ד 1... בקבוצה השנייה שאותה הדריכה המדריכה לאה שרייבר... נמצאים כאן והם בורחים כפי שאפשר לראות במצלמות האבטחה של טיילת ארמון הנציב ולמעשה **מסתתרים** כאן בין האבנים". הלר דייק בהפרדה בין שתי הקבוצות, אך לקה בהכללה באשר לנראה בתמונה. יתרה מזו, כקודמיו הסיק ממראה עיניים על כוונות. באמצעות השימוש במילים "בורחים" ו"מסתתרים", הוא קבע מסמרות לגבי התנהלות החיילים, ובצמוד למידע שהוצג בפיו כחד-משמעי פסק בעניין התנהגותם: "למרות שלא מדובר בלוחמים ולא חיילים קרביים, עדיין מצופה מהם – בוודאי ביעד פיגוע שהם היעד המרכזי שלה – עדיין מצופה מהם לחתור למגע, להסתער ולחסל את המחבל".

שבע שעות עברו מתחילת האירוע ועד שהתצלומים הגיעו למהדורות החדשות המרכזיות של הערב. בינתיים, ביצע הצבא – שגירסתו כגורם בעל סמכות טרם הושמעה עד אז – תחקיר ראשוני של האירוע, ושיגר מתוכו עדויות לתקשורת, המזמינות פרשנות אחרת של התמונות והאירוע. על פי התחקיר, החיילים, הנראים נעים קדימה או ניצבים, תקפו את המשאית כדי לבלום אותה, ואחד התוקפים אף התראיין לתקשורת. את תנועת החיילים לאחור מסביר התחקיר בהוראה שנתנו המפקדים בשטח למרבית החיילים לתפוס מחסה ולהימנע מהשתתפות בקרב כדי שלא יירו בטעות בחבריהם.

ניתוח מהדורות החדשות מעלה, כי השדרים והפרשנים נטו להמעיט בערכה של הגירסה החלופית והמשיכו לדבוק בזו המקורית ובשגגות שעיצבו אותה. כך, משה נוסבאום, בסכמו את אירועי היום במהדורת החדשות של ערוץ 2, התייחס בעקיפין למסקנות התחקיר, אך בחר לגמל את תרומת החיילים לסיום האירוע: "שניים מהצוערים, רק שניים מהם, יורים. אבל מי שמצליח לפגוע ולהרוג

את המחבל זה איתן, מאבטח שהיה במקום וירה באקדחו". נוסבאום לא חזר בו מגירסת בריחת החיילים ואף הוסיף ראיות מחומר הגלם לגבי "מצבם הנפשי". על המסך הופיעו תצלומים של חיילים מחובקים ונוסבאום הוסיף ושידר בלשון עובדתית: "מפקדי הצועדים מכנסים את אלו שלא נפגעו באיזור אחר, סמוך למקום הפיגוע. רבים מהם בהלם ממה שזה ראוי". נוסבאום, שלא תיקף את הקביעה העובדתית במידע "מנקודת מבטו של היליד", הוסיף עדות תומכת מפי אחד מאנשי מד"א: "היה חלק שהתבודדו, היה חלק שבכו, היה חלק שהתחבקו בקבוצות, היו פזורים בכל מיני איזורים". בהמשך, הוסיף עוד פיסת מידע לחיזוק גירסתו לגבי אובדן השליטה והערכים אצל החיילים: "חלפו כמה שעות עד שכמה חיילים באו לאסוף את הנשק ואת הציוד של חבריהם שנפגעו".

רוני דניאל, הפרשן הצבאי של ערוץ 2, גיבה לחלוטין באמצעות התמונות את התיזה של קודמו: "נכון, הטענה שלא חתרו למגע ונסו, זה משהו שהסרט הזה מראה באופן ברור לגמרי". גם הוא השתמש בפריווילגיה העיתונאית לתרגם פסיקה נחרצת לאמירה מוסרית (Carlson, 2017):

"אין ספק שיש כאן התנהגות לא-ראויה של החיילים, מה גם שמדובר בצוערים של בית-הספר לקצינים. זה מפקדים עוד מעט בצה"ל. נכון שזה לא מיחידות קרביות, זה אולי מקל מעט, אבל גם פה צריך לצפות להתנהגות מבצעית אחרת".

בנקודה זו בשידור, השפיל דניאל את מבטו ועיין בממצאי התחקיר שפירסם הצבא, כדי לראות אם יוכל לשתף את הצופים בפרט נוסף:

"מה עוד קרה בתחקיר. מסתבר שקצינה צעקה לעבר הקבוצה שהיא עמדה בתוכה 'תתפסו מחסות' והיא עצמה אספה שני חיילים מיומנים יותר בהפעלת נשק ורצה איתם ביחד והם אלו שירו".

הוא סיים את דבריו בחזרה נוספת על התיזה לגבי הבריחה: "יש כאן על פי מה שאנחנו רואים... מצפים להתנהגות אחרת לגמרי של חיילים, בוודאי אם יש להם נשק".

דניאל השתמש במה שמוצג כ"מראה העיניים" כדי לבטל את התוקף האפיסטמי של גירסת הצבא. הוא גם דחק גירסה זו לסוף דבריו ("מה עוד קרה"). את העדות לגבי הסתערות החיילים ומתן הפקודה לתפוס מחסה, ייחס דניאל להתרחשות מקומית זניחה (קצינה שהסתערה עם שני חיילים, ואחרת שקראה ל"קבוצה שהייתה סביבה"). את הטענה של "תתפסו מחסה" הוא לא מיסגר כפעולה שנעשתה מתוך רציונל צבאי, אלא מתוך סוג של דאגה (אימהית?) לחיילים. והוא כלל לא ביקש לבחון מחדש את התמונות ולברר אם יש בהן אחיזה גם לגירסה זו.

מהדורת הערב של חדשות 10 יישרה קו עם חדשות ערוץ 2. הכתב מאור צור הוסיף לאחוז **בתיאור המחוק** ונתן את הכותרת "בריחה" כדי לאפיין את היסוד הנפשי המניע את החיילים לפנות לאחור. הוא ביסס את גירסתו, שהובעה בביטחון ובנחרצות, על "מראה העיניים":

"בתיעוד הפיגוע ניתן לראות את עשרות הצוערים המשרתים ביחידות עורפיות כשהם נמלטים מהמשאית הדוהרת גם בשלב שהמחבל מסובב את הרכב וחוזר לדרוס את קבוצת החיילים, כלומר כאשר היה ברור למעלה מכל ספק שמדובר בפיגוע טרור ולא בתאונה".

בנקודה זו, שילב צור קטע מעדותה של לאה שרייבר, שהדריכה את הקבוצה שחבריה תויגו כ"ברחנים":

"אני שומעת צרחות... אני רואה חיילים על הרצפה... והם הבינו הרבה יותר מהר והחלו לירות עליו, והמשאית התחילה לעשות רוורס, דרסה עוד חיילים בדרך. לצערי הרב, החיילים היו בהיסטריה, כולל אני... המפקדים אמרו לנו להסתתר מאחורי גדרות האבן. פחדו מאירוע נוסף. פחדו מאירוע ירי".

שרייבר, בשל מיקומה, סיפקה "תיאור גדוש" מנקודת מבטו של היליד (גירץ 2014): תיאור הזירה העשיר ורב-הסתירות משקף תערובת של בילבול ושליטה, פחד מוות ודחף להסתער. אך פרשנותה של מי שהייתה צמודה לחיילים באותם רגעים לא קיבלה מעמד. שרייבר הוסיפה תוקף לדבריה באמצעות הדיבור בהווה, שאפשר לראות בו מעין הצהרה פומבית על מעמדה כ"עדת ראייה" (Ashuri & Pinchevski, 2009). עם זאת, היא לא התייחסה ישירות לתמונות ועורכי המהדורה לא הצמידו את דבריה אליהן, כך שדבריה לא נטענו בסמכותן.

הפרשן הצבאי של ערוץ 10, אור הלר, שעלה לשידור אחריה, אפילו לעג במשתמע לגירסה החלופית: "קודם כל, יש טענות של חיילים שאומרים שהמפקדת שלנו אמרה לנו לתפוס מחסה כאשר המשאית פרצה לאיזור". הבחירה להציג את עדות החיילים בציטוט-לכאורה ובמשלב דיבור נמוך, פוסל במרומז את האותנטיות של העדות. בהמשך, וכמקבילו בערוץ המתחרה, תיאר הלר את הצפוי לחיילים שסרחו: "הציפייה בצה"ל היא שגם החיילים והחיילות... שההכשרה הצבאית שלהם היא יחסית מצומצמת, הציפייה מהם היא שהם יחתרו למגע... ולהסתער על המחבל. ראינו שזה לא קרה". גם הוא התייחס לתחקיר הצה"לי שלא על רקע התמונות ואף גימד את משמעותו: "מצד אחד אומרים לי בצה"ל, שלא נכון ששלוש-מאות איש יתחילו לירות לעבר המשאית. זה פתח לדו"צים, לתקריות ירי של כוחותינו על כוחותינו. ובכל זאת נשאלות כאן שאלות קשות".

אם כן, הערב הסתיים בקונצנזוס תקשורתי טלוויזיוני סביב גירסת ה"ברחנים". ההישענות המוחלטת של העיתונאים על התצלום גם גימדה עדות ראייה שאינה ממסגרת את התמונות וגם הצניעה את גירסת הצבא, שלמרות עוצמתו כמקור הוא לא שלט על הסיקור.

הנחרצות שליוותה את גירסת הברחה ביום האירוע, מותנה במידת-מה למחרת היום, בעיתון הבוקר "ידיעות אחרונות", שהוא, כאמור, העיתון היומי היחיד בישראל שמקיים מערכת דפוס מנותקת ממערכת הדיגיטל. העיתון היקצה לאירוע על כל היבטיו את העמוד הראשון שלו, את

כפולת העמודים הפנימית הראשונה, וכן את העמוד השישי בחלק החדשות. כבר בעמוד הראשון, הופיעו זה לצד זה טור דעה של הפרשן יוסי יהושוע, ועמדות אחרות, סותרות, לגבי האירוע. יהושוע אימץ את הפרשנות של מהדורת החדשות בערב הקודם ונסמך באופן ברור על התמונות. "יש לבדוק את התנהלות הצוערים כשהבינו שמדובר בפיגוע. חלקם חתרו למגע ופתחו באש אבל אחרים – נראים בבירור בסרטון נמלטים". כמו כן, ניתן מקום בעיתון לעדותו של איתן רונד, שהופיעה בליווי תמונתו. אולם, כאמור, לצד אלה הביא העיתון גם עדויות חדשות: בעמוד הראשון הופיעה כותרת "לא ברחנו, הסתערנו", ציטוט מדברי הצוערת נועה קידר, שפירסמה במהלך הערב עדות בפייסבוק ובה תיארה את האירוע באופן שונה:

"...רצנו לכיוון המשאית כמו מטורפים. אנשים שם לא הפסיקו לחתור למגע עד כדי כך שפחדו שיהיה שם ירי דו-צדדי, וירדו חזרה... האירוע תופעל בצורה בלתי-רגילה רק בזכות צוערים שחתרו למגע וניטרלו את המחבל תוך פחות מדקה ומנעו תרחיש של מספר נפגעים גבוה הרבה יותר".

"ידיעות אחרונות" גם הקדיש עמוד פנימי לגירסאות החיילים, תחת הפתיח:

"התמונות כואבות לצפייה לא רק בגלל שהמחבל נראה דוהר באכזריות לתוך קבוצת הצוערים מבה"ד 1 רגע אחרי שירדו מהאוטובוס, אלא כיוון שהן גם מתעדות חיילים מבוהלים בורחים מהזירה. אך ככל שהתאספו אמש העדויות מהשטח מצטיירת דווקא תמונה שונה, כזו של גבורה המגוללת כיצד נהגו מספר רב של חיילים כמצופה מהם והסתערו לעבר המחבל".

בתוך העמוד, הובאה במסגרת גם עדות אמה של מפקדת הצוערים, מאיה פלד, שסיפרה, כי בתה ירתה לעבר המחבל ואף אירגנה כוח להסתערות על המשאית. היא אף התעמתה בשידור חי עם איתן רונד, שהתנצל על ההכללה לגבי החיילים.

מעצם העובדה ש"ידיעות אחרונות" פירסם את גירסתו שעות רבות אחרי האירוע, ניתן לשער, כי מחויבותם של עורכיו לתמונות קטנה מזו של עורכי החדשות בטלוויזיה. כותבי העיתון רומזים לבידולה האיכותי של גירסתם בכך שהם מדווחים במצב שבו כבר "הצטברו העדויות". אכן, העיתון התמודד חלקית עם שגגת השלם והחלקים בכך שציין כי היו חיילים "שנהגו כמצופה מהם" והסתערו. הוא קשר כתרים להתנהגותם ואף התווכח עם אמצעי התקשורת האלקטרוניים לגבי מספרם. ובכל זאת, הוא תיקן רק את הנוסח השלילי לגבי התנהלות החיילים הרחוקים ולא לגבי אלה הקרובים למצלמה, שעליהם נאמר כי "ברחו". במילים אחרות, גם "ידיעות אחרונות" לא ניסה להתווכח עם שגגת התיאור המוחק – קטע הפרשנות שהגדיר את החיילים המתרחקים מהזירה כ"בורחים". טור הפרשנות של יוסי יהושוע העדיף במפורש את מה שנראה כ"מראה העיניים" על פני דברי עדי הראייה וממצאי התחקיר הצה"לי. במילים אחרות, הוא לא ניצל את יתרונו הטכנולוגי כדי לבחון ולברר באופן מעמיק את טענת ה"ברחה".

הצטברות העדויות ביום שאחרי, הקרינה גם על שתי מהדורות החדשות בטלוויזיה בערב שלמחרת האירוע. בשתייהן כבר לא הופיעו התמונות כלל, ולעומת זאת נמסרה בהן מה שהוגדר כ"גירסת החיילים". בערוץ 10 פתחה תמר איש שלום את המהדורה במילים:

"ככל שהולך ומתברר התחקיר סביב הפיגוע בירושלים, מתחדדת התמונה האמיתית סביב הפיגוע וניטרול המחבל הדורס: בין חמישה לשבעה חיילים ואזרחים ירו לעבר המחבל".

אור הלר, שהופיע אחריה, הודיע כי הסיפור מתעצב מחדש לאור עדויות שהופיעו באותו יום, ובכך היה יותר מרמז בדבריו שהוא ועיתונאים אחרים הוטעו בידי רונד:

"אחרי שאתמול הציג את עצמו המדריך איתן רונד כאדם היחיד בערך שתיפקד בפיגוע... בדברי רונד היום בגל"צ הוא מודה: התמונה האמיתית מורכבת יותר".

כאן שודרה התנצלותו של רונד בפני אמה של סגן מאיה פלד, ששודרה קודם לכן בגל"צ. בהמשך, הובאה עדותה של מאיה פלד עצמה שפסקה, כי "גם ממולי היו צוערים שככה ירו ואיבטחו מקדימה ומאחורה. באמת, לא הייתי שם לבד". לכתבה התראיין גם מדריך נוסף, שהיה באירוע, איתן קורן, שתיאר: "ראיתי מצד שמאל חייל שיורה ומצד ימין חיילים חתרו למגע". והלר הוסיף אילוסטרציה לכתבתו, שבה נראית המשאית מוקפת בחיילים שכולם יורים לעברה. את דבריו סיים כך: "מחר יתחדש התחקיר בראשותו של מפקד בה"ד 1, אלא שכבר עכשיו ברור: רבים מהצוערים תיפקדו היטב כמצופה באתוס של צה"ל".

התמונה שערץ 10 סיפק בדיעבד הייתה אומנם עשירה יותר מזו שעמדה לרשותו ביום הקודם, אך עדיין לא הייתה שלמה. הלר הטיל את האחריות לפרשנות השגויה על רונד – עד שהתגלה כלא-מהימן – אך נמנע מלבקר את האופן הבעייתי שהוא ועמיתיו פירשו את התמונות. גם הוא כלל לא התייחס לבירור מחודש של סוגיית "הבריחה". מערכת חדשות ערוץ 2 עשתה עוד פחות מכך. היא התייחסה לדברי החיילים כ"גירסה אחרת": בפתיחת המהדורה, עדכנה יונית לוי לגבי "גירסת צה"ל" ובמהדורה ניתן המיקרופון למאיה פלד, ששבה וקיעקה את הדוגמטיות בעדותו של איתן רונד. אנשי ערוץ 2 הותירו בדבריה משפט אחד, שהתייחס לחיילים המצולמים כשהם נעים לאחור: "אני באמת חושבת שהייתה חתירה מדהימה למגע. לא כל הצוערים היו צריכים לתפעל את האירוע".

ממצאי הניתוח מלמדים, אפוא, לא רק על השיבושים בסיקור שנגרמו בשל הישענות-היתר מלכתחילה על סרטוני מצלמות המעקב, אלא גם על תהליך שבו סיפור האירוע, שנראה מלכתחילה ברור, הולך ומסתבך ככל שעוברות השעות, הפוך מן המצופה במקרה של חדשות בלתי-מתוזמנות (Tuchman, 1973). נראה, שהקפיצה המהירה למסקנות, שהתבססה על עד לא-אמין תוך גיבויון הסמכותי של התמונות, הקדימה את זמנה. עם זאת, גם לאחר שהעיתונאים התעשתו, הם לא התווכחו עם הכוח האפיסטמי של התמונות ואף לא התחרטו על כך שנתנו לתצלומים כוח רב מדי כמקור מידע.

אום אלחיראן

אירוע אום אלחיראן התחולל ב-00:06 בבוקר, במקום מרוחק מהמרכזים שבהם שוכנים צוותי סיקור החדשות. צוותי השידור שיצאו לדרכם התקשו תחילה להגיע לאתר עצמו. כיוון שכך, עברו כמה שעות עד שפרטי מידע בנוגע למהומה ולדריסת השוטר החלו ל"טפטף" למהדורות החדשות. אלה הגיעו הן מדוברת המשטרה והן מאקטיביסטים שפעלו לצד תושבי הכפר. לכן, נולדו במקביל שתי גירסאות סותרות לתיאור האירוע. האחת טענה, שמדובר בפיגוע דריסה ואילו השנייה טענה, כי הנהג נורה, איבד שליטה על רכבו ופגע בשוגג בשוטר.¹ ברשת הטלוויזיה אלג'זירה ובאתר החדשות האלטרנטיבי "שיחה מקומית", הובאה גירסת "השוטר היורה" ואילו הערוצים המרכזיים דוברי העברית נטו לאמץ את גירסת הפיגוע שדובררה על ידי המשטרה. ב-00:08, שתיים לאחר האירוע, הודיעה מבזקנית ערוץ 10, כי: "מפרטים ראשונים עולה, כי במהלך האירוע ניסה אחד התושבים לדרוס שוטרים. בתקרית נהרג אדם אחד". אלמוג בוקר, הכתב בדרום של ערוץ 10, הוסיף בעניין זה:

"הכוחות שמגיעים הבוקר מדווחים, שבמהלך תחילתו של האירוע, אדם שישב ברכב דהר לעברם למעשה וניסה לפגוע בהם. מגדירים את זה כפיגוע דריסה. הם ירו לקראתו והרגו אותו".

שני הדוברים אימצו את גירסת המשטרה, שהטילה את האשמה על הנהג, אם כי בהפנותם למקור הם סייגו במקצת את מידת הוודאות (De Haan, 1999) של קביעה זו: במבזק דובר על "דיווחים ראשוניים" ובדיווחו של אלמוג בוקר על "דיווח הכוחות". עם זאת, שניהם לא הציעו מקום לגירסה נוספת (שהופיעה כאמור במקורות אלטרנטיביים).

דיווחים אלו היו קדימון לסרט ממצלמת מעקב, שהפיצה המשטרה בשעות הצהריים. בסרט זה, נראה רכב לבן נוסע באיטיות על שביל מוקף במספר דמויות המתקרבות אליו. עוד אפשר לראות בתמונה, אם כי באופן שדורש הכוונה ומאמץ, צללית אדם הגוהר בגופו לעבר הרכב כשהוא מחזיק בידו רובה שרשף יוצא ממנו. מיד לאחר מכן, מגביר הרכב את מהירותו ונע אל קבוצת דמויות אחרת. התמונה אובדת לרגע בשל תנועת המסוק ומיד בשובה אפשר לראות כיצד הרכב מבצע פנייה חדה, מתדרדר במדרון ונבלם על ידי מכונית משטרתית. פס הקול של הסרטון כולל את רעש מדחפי המסוק ואת קריאתו של הטייס המכוננת, ביחד עם הצילום המעוות, את האינדקסאליות הזמנית – תחושת ההווה של האירוע: "יש דריסה של שוטר". על הצילום שהופץ לתקשורת שורטטו שני עיגולים: ליד אחד מהם נרשם בכתב יד בטוש דיגיטלי "רכב המחבל" ואילו על השני "צוות השוטרים". את המשמעות הכוללת של התמונה איגד בדבריו מפכ"ל המשטרה, רוני אלשיך, שהשתתף אחר הצהריים בהלווייתו של השוטר שנדרס:

¹ כפי שדווח בתוכנית "תיק תקשורת" ב-20 בינואר 2017.

"מפגע בן עוולה שהסיט את ההגה בחריפות, האיץ ושעט עם רכבו אל עבר קבוצת השוטרים עליה נמנית הקבוצה הגדולה ביותר שהייתה בטווח הראייה שלו, תוך שהוא מתעלם מהשוטרים שהיו פרוסים משני צדי הציר שסימנו לו לעצור".

ממש ברוח זו, פתח אראל סג"ל את מהדורת המגזין "ערב חדש" ששודרה בערוץ 1: "רס"מ ארז לוי נרצח בפיגוע דריסה בעת הכנות לביצוע והריסת בתים". בתום דבריו, פנה סג"ל לאבי אשכנזי, הכתב לענייני משטרה של אתר "וואלה", וזה חזר על גירסת המשטרה בלשון סמכותית ועובדתית:

"במהלך התארגנות הכוח, מגיע אל הכוח ג'יפ של אותו המחבל שיוצא מאחד מהבתים שהיה מיועד להריסה, מאיץ כמו שרואים בסרט הווידאו של המסוק המשטרתי, מאיץ ופוגע".

בהמשך לשאלותיו של סג"ל, שביקש התייחסות לגירסה לפיה הגיפ נורה לפני שהאיץ ופגע, חידד אשכנזי את מה שאפשר "לראות":

"קודם כל, הגיפ פוגע. רואים את הסרט האוטנטי של המשטרה. רואים שהגיפ פוגע בקבוצה של שניים מהשוטרים... בקבוצה של הזה... ואז מפקד הכוח אומר יש שוטר שנדרס, אם יש את הקלטת, מה טוב לראות את זה, ומיד לאחר מכן רואים שהגיפ ממשיך כמה עשרות מטרים, סוטה ימינה ואז נחסם על ידי רכב אחר של הכוח והלוחמים שנמצאים שם פותחים בירי מסיבי על הגיפ, מבצעים הריגה של האיש על פי החוק. אגב, ברגע שמחבל מבצע... שיש סכנת חיים לשוטרים".

אשכנזי הירבה להפנות בדבריו לסרטון ולראייה כגיבוי לקביעותיו. לכאורה, הוא מתאר את מה שאפשר לראות, לרבות רגע הדריסה שאינו מתועד כלל (אוזניים ראות). פער גדול נפער בדבריו בין ההיקש (הכתרת האירוע כפיגוע דריסה) לבין תיאור הנצפה: כוונת הפיגוע של הנהג אינה ניתנת כמובן לראייה (תיאור מחוק).

גירסת מגזין הטלוויזיה החינוכית ששודרה בערוץ 1, "ערב חדש", היא הקיצונית ביותר מבחינת השימוש בסרטון המשטרה, באופן המבליט את מיגוון השגגות של פרשנות המקבלת סמכות ואוטוריטה מתמונות. כחצי שעה לאחר סיום התוכנית "ערב חדש", עלתה לאוויר בערוץ 2 תוכנית המגזין של עודד בן-עמי ובה הוקרן הסרטון, לרבות העיבוד שעשו אנשי הווידאו של דוברות המשטרה.

עודד בן-עמי:

"אנחנו נצפה כעת פעם נוספת בסרטון הזה כדי לראות מה עוד רואים בו בתוך הסרטון. הנה אתם רואים את הרכב והנה אתם רואים ירי של שוטר לעבר הרכב או באוויר, לא ברור. דווקא בסרטון הזה נקודת הדריסה הוחמצה אבל הרכב עושה את פעולה הדריסה ואז הוא נעצר ונחסם על ידי רכב משטרתי".

בניגוד לקודמיו, בן-עמי התמודד ישירות עם התמונות והבחין בין מה שאפשר לראותו ומה שלא. **ראשית**, הוא נמנע מליפול בשגגת השלם והחלקים כאשר ביקש להתייחס לא רק למה שלוכד את העין – המכוננית הנוסעת – אלא גם לצללית השוטר היורה המופיעה, כאמור עמומה ומטושטשת, בחלקה התחתון של התמונה. **שנית**, בן-עמי הדגיש שאינו רואה בתמונה גיבוי לטענת המשטרה לפיה הירי בוצע באוויר וטען כי אי-אפשר לקבוע זאת באמצעות הצילום. **ושלישית** הוא לא כינה את הנהג "מחבל" ואף לא התייחס אליו כסוכן סמנטי (למשל "דורס"), אלא תיאר את הרכב המבצע את "פעולת דריסה".

לעומת בן-עמי, הכתב בן מיטלמן חזר לדבוק בשגגות והשתמש בתמונות כאשרור למידע אף-על-פי שהן לא יכלו באמת לאשרו:

"הדורס הוא יעקב אבו אלקיעאן, מורה למתמטיקה בתיכון בדרום. בצילומים ניתן לראות כיצד הוא מגיח עם רכבו... נהג הרכב האט ואחר כך האיץ ופגע במספר שוטרים וביניהם ההרוג. שוטרים המשיכו לרדוף אחריו וירו לעברו והוא נהרג. במשטרה טוענים כי הדורס הוא פעיל בתנועה האסלאמית ונבחן קשר שלו לדאעש".

מיטלמן אומנם תיאר נכוחה את התמונות, אך הצבת הנהג בדבריו כסוכן סמנטי (מגיח, מאיץ ומאיץ) מעידה על מודעות וכוונה למעשים (שגגת התיאור המחוק). מיטלמן אף הצמיד את תיאור המעשה למידע המשטרתי לגבי העדפותיו הפוליטיות של הנהג, ורמז לקיום קשרי זיקה – יחסי סיבה ומסובב בין מידע זה לבין מעשיו של אבו אלקיעאן.

בתוכנית המקבילה בערוץ 10, "לונדון וקירשנבאום", בחר ירון לונדון להקצות נתחי זמן גדולים לדיון עקרוני בסוגיית ההתיישבות הבדואית בנגב, אך בפתח הדברים פנה לכתב דורון הרמן, שנמצא סמוך לאום אלחיראן, וזה דיווח:

"... באשר לגירסת המשטרה העדכנית ביותר, לאחר שראינו את הסרטון ואת הירי אחרי שלא כל כך היה מובן למה בוצע הירי לפני שהרכב דהר לעבר קבוצת השוטרים, הירי הזה מוסבר כירי הרתעתי. ביקשו מהמחבל לצאת מהרכב. הוא הגיע לשם בנסיעה איטית עם אורות כבויים. ביקשו ממנו לצאת מהרכב ולכבות מנוע, וכשלא עשה זאת, ירו באוויר. אחרי הירי באוויר, אתם יכולים לראות את התמונות. אני מניח שתקרינו אותן שוב. המחבל מחליט לדהור לעבר קבוצת השוטרים ובכך הוא גורם למותו של ארז לוי זכרנו לברכה שנטמן לפני שעתים".

בניגוד לדרך שבא טופל הנושא בתוכנית, בחר הרמן להשמיע כמעט באופן בלעדי את טענת המשטרה ולפיה השוטר המצולם יורה באוויר. אומנם במשפט הראשון הוא היפנה למקור, אך בבא אחריו נקט לשון עובדתית, הפך את גירסת המשטרה בדבר כיוון הירי לעובדה שאפשר לראותה (שגגת האוזניים הרואות), ובאותה נשימה הטיל על הנהג אחריות למעשה (תיאור מחוק): הוא כינה אותו (פעמיים) "מחבל" וגם היקנה לו מעמד של סוכן ש"מחליט לדורס".

מהדורת החדשות של השעה 20:00 בערב בערוץ 2 נפתחה בהצגת שתי הגירסאות על-ידי המגישה יונית לוי: "המשטרה קובעת, כי סמל ארז לוי נרצח בפיגוע דריסה במהלך העימותים במהלך פינוי הישוב הבדואי אום אלחיראן"... בצילום "אינסרט" מופיעים דברי המפכ"ל: "מפגע בן עוולה שהסיט את ההגה בחריפות..." לעומתה, הוצגה גם גירסת המשפחה, הטוענת שסרטון המשטרה מוכיח שהנהג נסע באיטיות, השוטרים ירו קודם".

על רקע התמונות, נשמע קולו של ניר דבורי, הכתב הצבאי של ערוץ 2:

"הגיפ ובו יעקב מוסא אלקיעאן נוסע על השביל ואז הוא פוגע ברס"מ ארז לוי ובשטר נוסף. הרכב פונה בחדות, גורר את השטר, דורס אותו למוות. השוטרים יורים והורגים את הנהג הדורס, אם כי הסרטון מעלה שאלות: מה בדיוק התרחש בבוקר בכפר? כאן, נראה הרכב נוסע לכיוון השוטרים וכאן רואים את הרשף של אחד השוטרים. רק לאחר הירי באוויר, מאיץ הרכב ודורס את אחד השוטרים".

קו הסיקור של חדשות ערוץ 2 כלל כעת התייחסות לשתי גירסאות, ששתיהן לוקות בפרשנות התמונות. אך בעוד עמדת בני משפחתו של אבו אלקיעאן – המבקשת לגבות באמצעות הסרטון את טענת הפגיעה – מוצגת כ"גירסת המשפחה", הרי שגירסת המשטרה ולפיה הירי נעשה באוויר, הוצגה בדבריו של ניר דבורי כעובדה.

גם ערוץ 10 פתח את מהדורת החדשות שלו בהצגת שני הגירסאות: "סרטון של המשטרה מתעד את רגעי הדריסה ואת הירי שקדם לו, אבל הוא לא עונה על השאלה האם הנהג הדורס היה גם מחבל". כך, מצד אחד, מיישרים דברי פתיחה אלו קו עם מה שנאמר בערוץ המקביל, אבל מהצד האחר, מחדש ערוץ 10 בערעור על סמכות התמונות. מגמה זו התחדדה בדברי אלון בן דוד, הפרשן הצבאי של הערוץ:

"הכול באמת קצת נמהר, אבל יש שאלות שעוד לא קיבלנו תשובות. קודם כל, הירי הראשון של השוטרים. הוא מתבצע כאשר הרכב חולף ליד השוטרים באיטיות, הוא לא באמת מהווה איום. הנהג מאיץ רק אחרי הירי ופוגע בקבוצת השוטרים. אז, האם הוא נפגע מהירי? האם הוא נבהל והגיב בפאניקה? האם הוא באמת התכוון לבצע פיגוע? הטענה של המשטרה שהשוטרים היו מאוימים מהרכב ולכן ירו, לא ממש נתמכת בסרט שהמשטרה שיחררה, כי את רואה שכל השוטרים רצים לעבר הרכב אבל הוא חולף במהירות איטית ולא באמת מנסה לפגוע בהם עד שמתחיל הירי. השוטרים טוענים, שהם ירו ירי אזהרה באוויר. קשה לקבוע על בסיס הסרט אם הטענות נכונות".

אלון בן דוד הציע אפוא ניתוח המאתגר במשתמע את כלל השגגות העשויות להיות קשורות לשימוש בסרטי מצלמות מעקב כגיבוי לדיווח פרשני. הוא גם לא נרתע מלהתעמת עם גירסת המשטרה ועם השגגות שניטעו בניסיון להשתמש בתמונות כגיבוי לגירסה זו. בן דוד הבחין בין עדות שמיעה לבין מידע תמונתי וחידד את האבחנה שהתמונות אינן מאפשרות לתמוך באורח אובייקטיבי בגירסה של

איום על השוטרים. הוא אף הציג שורת שאלות, שפרשנות המבוססת על התמונות אינה יכולה לענות עליהן: לאן כוונו היריות? מה עבר בראשו של הנהג בתוך המכונית? במילים אחרות, ההתבוננות בתמונה במרחק זמן ומכורסת הפרשן, הביאה את בן דוד לקעקע את גירסת המשטרה ולהציע מיסגור שונה לתמונות, תוך הצבעה גם על מגבלותיהן.

"ידיעות אחרונות" יישר בבוקר קו עם גירסת ערוץ 10. בעמוד השער, תחת הכותרת "הדריסה והמחאה", נכתב:

"במשטרה מיהרו להודיע, כי לוי נהרג בפיגוע דריסה לאומני, אך גם הסרטון שהופץ לא עונה על השאלה האם הנהג התכוון לדרוס את השוטרים או שאיבד שליטה על מכוניתו לאחר שנפתחה לעברה אש".

עורכי העיתון העניקו בעמוד הראשון ייצוג שוויוני ל"גירסת המשפחה" ול"גירסת המשטרה" והותירו כ"שאלות פתוחות" את הנושאים שאין להם תשובה בסרטון: האם הדורס נפגע מהירי ובעקבות זאת איבד שליטה, האץ ודרס בשוגג? האם מדובר בפעולה מכוונת? האם זה היה אקט טרור או שהנהג פעל מתוך זעם רגעי? מדוע מיהרה המשטרה עוד לפני סיום החקירה לקבוע כי מדובר בפיגוע?

לאחר הדיון בסרטון בעיתונות הבוקר, פסק הסרטון מלשמש מקור מידע ולא הוזכר עוד בערוצי התקשורת.

דיון

עבודה זו ביקשה לבחון את משמעות השילוב של מידע ממצלמות מעקב בסיקור אירועים של חדשות בלתי-מתוזמנות, אירועים שמועד התרחשותם בלתי-ידוע ושהמידע לגביהם נאסף בהדרגה (Berkowitz, 1992; Tuchman, 1973; Zelizer & Allan, 2010). ממצאי הניתוח מעלים, כי בשני המקרים היו הסרטונים גורם מרכזי ומשמעותי בסיקור החדשותי, ונוכחותם גיבתה גירסה ראשונית חד-משמעית ונחרצת. מעבר לשגגות (שלם ופרטים, אוזניים רואות ותיאור מחוק), שאותן הייתה מונעת התבוננות מעמיקה בתמונות, הרי שהקביעות הנחרצות היו בעייתיות בשל חוסר ההתאמה בין לבין המידע שהתגלה מאוחר יותר. באירוע ארמון הנציב התברר כעבור שבוע, לאחר בדיקה בליסטית, כי החיילים היו אלו שבלמו את משאית ההרג וכי פעולת איתן רונד הייתה משנית. לגבי אירוע אום אלחיראן, כעבור זמן לא רב חוסר החשד לגבי כוונת הפיגוע והשר לביטחון פנים – שבתחילה גיבה לחלוטין ובפומבי את עמדת המשטרה ואף נזף בכלי התקשורת על הסיקור הביקורתי – התנצל בפני בני משפחתו של אבו אלקיעאן.

בשני המקרים, הנפילה בפח השגגות אפיינה את הדיווחים הראשונים והייתה משותפת לכלל הערוצים המשדרים. עם זאת, ניתוח המשך הסיקור מעלה הבדל בין המקרים. באירוע ארמון

הנציב, הקביעה כי אפשר לראות בתמונה את בריחת החיילים הוסיפה להדהד גם ביום למחרת. במקרה של אום אלחיראן, הגירסה ולפיה הסרטון מעיד על כוונת הפיגוע נסתרה תוך שעות.

מהי אפוא מהות ההבדל בין שני המקרים? קודם כל, את אמינות סרטון אום אלחיראן שדובר על ידי גורם אחר (המשטרה) קל היה לעורכי כלי התקשורת לקעקע, בניגוד לתצלומי מצלמות האבטחה של טיילת ארמון הנציב, שכלי התקשורת עצמם הביאו לפרסומן. יתרה מזו, אפשר לטעון שההבדל נעוץ באופן האתגור של הגירסה הראשונית: באירוע ארמון הנציב, איש לא היפנה את העיתונאים לפער שבין התמונות לדיווח, והוויכוח היה על תוקף עדויות השמיעה שסיפק התחקיר הצבאי, עדויות שמטבען נחשבות חלשות יותר מעדויות ראייה (De Haan, 1999). במקרה האחר, אותגרה הגירסה השלטת באמצעות הסרטון. עורכי כלי התקשורת היפנו את תשומת הלב לקטע המטושטש בתמונה, שבו נראית צלילית השוטר היורה, ובכך שינו את תמונת הסיקור (מן הסתם, אילו דוברות המשטרה הייתה מבחינה במקטע זה – היא הייתה מונעת את שיחרור התמונות). מהשוואה זו בין שני האירועים עולות שלוש מסקנות, שבסיוען אפשר לתקף אך גם לקרוא באופן ביקורתי את הספרות הנוגעת למעמדן ותפקודן של מצלמות המעקב בסיקור של חדשות בלתי-מתוזמנות, וכן גם את כלל הספרות הנוגעת לשימוש במקורות בתקופה זו.

1. **מהירות ותמונותיות** כאידיאלים עיתונאיים – הניתוח מלמד על הדומיננטיות של "תרבות המיידיות" המועדפת על פני ערכים עיתונאיים, כמו דיוק ואמינות. אפשר לראות את ההישענות על התמונות כחלק מאותה נטייה, שכן יש בשידורן כדי לחסוך מאמץ פרשני. ניתן לראות גם כחלק ממעמדו של הדטרמיניזם החזותי בשיח העיתונאי. רעיון "תמונה שווה אלף מילים" אומנם אינו קביל מבחינה מחקרית, אולם מתברר, שהוא תופס מקום חשוב ברטוריקה העיתונאית ונלקח כחלק מההנחות הנתפשות כמובנות מאליהן בתרבות חדר החדשות (Zelizer & Allan, 2010). הרעיון הוא חלק בלתי-נפרד מהגדרת "מהן חדשות". ממצא זה מתקף את קביעת המחקרים שנערכו בשנים האחרונות לגבי המרכזיות של הייצוג החזותי כערך חדשותי העומד בפני עצמו (Harcup & O'Neill, 2017). בהקשר זה, מעניין מעמדו של העיתון המודפס היכול לאתגר הן את אידיאל המיידיות והן את הדומיננטיות של הדיווח החזותי. מהניתוח עולה, כי העיתון עמד במשימות אלו באופן חלקי: בפרשת ארמון הנציב הציע העיתון מידע ועדויות שהצטברו במהלך הזמן, אבל גם כאן הכותבים לא איתגרו ולא ערערו על עליונות הדיווח החזותי. בפרשת אום אלחיראן, העיתון הסתפק ב"יישור קו" עם הספקות שהוטלו בסרטון המשטרה כבר בשידורי הטלוויזיה.

2. **ערעור מעמדם של בעלי כוח וסמכות ושל עדי ראייה** – ממצאי המחקר מעלים, כי עוצמת התמונות יצרה במקרי הבוחן המתוארים סדר פנימי חדש בהיררכיית המקורות. ההיסטוריה של חקר התקשורת כוללת, כאמור, קביעות לגבי השפעתם הרבה של בעלי כוח כמקורות (Carlson, 1974; Molotch & Lester, 2017), לרבות כמקור לאספקת סרטונים ממצלמות מעקב (Kroener, 2013; Mortensen, 2015). אלא שממצאי הניתוח כאן אינם תומכים בטענה זו, נהפוך הוא. אומנם בפרשת אום אלחיראן שודר סרטון שיצרה והפיצה המשטרה והאפקט הראשוני היה של

"יישור קו" עם גירסת המשטרה, אך בחלוף הזמן העיתונות חזרה בה ואף סירבה לקבל את הטענה ש"רואים שהשוטר יורה באוויר". בפרשת ארמון הנציב, מאמץ ההסברה הניכר של דובר צה"ל (שהתבטא בחשיפת החיילים שירו), לא חולל שינוי עמוק בתמונת המציאות שנתפרה בחסות התמונות. במקרי הבוחן הודגם, כי לא רק בעלי סמכות ניגפים בפני התמונות אלא גם עדי ראייה. דוגמה מובהקת לכך היא היחס לעדותה של לאה שרייבר, שהשילוב בין מיקומה בשדה המערכה לבין הרטוריקה של דבריה היה אמור להקנות לעדות הראייה שלה תוקף (Ashuri & Pinchevski, 2009), אך מהניתוח עולה, כי לא היה בעדות זו כדי להזים את הגרסה השלטת. הסבר אפשרי לכך הוא שלא נעשה קישור בינה לבין הצילומים, זאת בניגוד לגירסתו של עד ראייה אחר (איתן רונד), שדבריו הוצמדו (בטעות) לתמונות והפכו לאסמכתא לגירסת בריחת החיילים. באותה מידה, נדחקו הצידה גירסאות אלטרנטיביות לגבי מה שקרה באום אלחיראן (שהיו כאמור מוכרות כבר בשלב המוקדם), כל עוד לא התייחסו ישירות לצילום.

3. **תמונות כהזדמנות לפתיחות תקשורתית** – כפי שצוין קודם, בספרות אין הסכמה לגבי מידת השליטה של מילים בתמונות הנילוות להן. לצד הגישה, שלפיה תמונות נקשרות בעבותות למיסגור המילולי (Zelizer, 1998), פוסקת הגישה החלופית שיש בכוחן של תמונות להשתחרר מכבלי המילים (Andén-Papadopoulos, 2008). ממצאי הניתוח כאן מעלים, כי מתן פרשנות חלופית לתמונות תלוי בהצבעה על אותם מקטעים בתמונות, שהפרשנות הראשונה התעלמה מהם. ההשוואה בין הדיווח הראשוני שהתייחס ישירות לתמונות בערוץ 10 בשעה 18:00 לבין גירסתו של בן דוד בשעה 22:00 מלמדת על אופן השפעה זה. פרשת אום אלחיראן מלמדת על התייחסות החזותית, שיכול לסייע לפעילים מקרב הציבור להיתלות ב"שקיפות החזותית" ההופכת גם ל"שקיפות עיתונאית" (Gynnild, 2014).

רשימת המקורות

- בארת, ר' (2014), הרטוריקה של הדימוי. בתוך: ת' ליבס, ד' לוין (עורכים). **תקשורת כתרבות, ב** (עמ' 97-108). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- גירץ, ק' (2014), מנקודת מבטו של היליד. בתוך: ת' ליבס, ד' לוין (עורכים). **תקשורת כתרבות, ב** (עמ' 177-196). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, א' (2008), סיפורים ממחנות פליטים: עדות והרפתקה בסיפור המסע של העיתונאי. **מסגרות מדיה, 2**, 24-2.
- לבנת, ז' (2014), **יסודות תורת המשמעות סמיוטיקה ופרגמטיקה**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- לוין, ד' (2015), שפטו במו עיניכם, **פנים, 68**. אונליין: <http://www.ruvik.co.il/%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%AA-%D7%A2%D7%99%D7%95%D7%9F/2015/%D7%9C%D7%95%D7%99%D7%9F-%D7%A2%D7%9C-%D7%98%D7%9C%D7%95%D7%95%D7%99%D7%96%D7%99%D7%94.aspx>
- מגואל, א' (2001), **תולדות הקריאה**. תל אביב: זמורה ביתן מודן.

- Andén-Papadopoulos, K. (2008). The Abu Ghraib torture photographs: News frames, visual culture, and the power of images. *Journalism*, 9(1), 5-30.
- Ashuri, T. & Pinchevski, A. (2009). Witnessing as a field. In Frosh P. & Pinchevski, A. (eds.) *Media Witnessing: Testimony in the Age of Mass Communication* (pp.133-157). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Berkowitz, D. (1992). Non-routine news and newswork: Exploring a what-a-story. *Journal of Communication*, 42(1), 82-94.
- Boczkowski, P. J. (2009). Rethinking hard and soft news production: From common ground to divergent paths. *Journal of Communication*, 59(1), 98-116.
- Caple, H. & Bednarek, M. (2016). Rethinking news values: What a discursive approach can tell us about the construction of news discourse and news photography. *Journalism*, 17(4), 435-455.
- Carlson, M. (2016). Metajournalistic discourse and the meanings of journalism: Definitional control, boundary work, and legitimation. *Communication Theory*, 26(4), 349-368.
- Carlson, M. (2017). *Journalistic Authority: Legitimizing News in the Digital Era*. NY: Columbia University Press.
- Creech, B. (2016). A newsmaker's tool: The 35mm camera and journalism's material epistemology. *Journalism*, doi 1464884916657507.
- De Haan, F. (1999). Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics*, 18(1), 83-101.
- Domke, D., Perlmutter, D., & Spratt, M. (2002). The primes of our times? An examination of the 'power' of visual images. *Journalism*, 3(2), 131-159
- Gitelman, L. (2014). *Paper Knowledge: Toward a Media History of Documents*. Durham: Duke University Press.
- Greenberg, J. & Hier, S. (2009). CCTV surveillance and the poverty of media discourse: A content analysis of Canadian newspaper coverage. *Canadian Journal of Communication*, 34(3), 461 - 486.
- Gynnild, A. (2014). Surveillance videos and visual transparency in journalism. *Journalism Studies*, 15(4), 449-463.
- Harcup, T. & O'Neill, D. (2017). What is news? News values revisited (again). *Journalism Studies*, 18(12), 1470-1488.
- Jonas, H. (1954). The nobility of sight. *Philosophy and Phenomenological Research*, 14 (4), 507-519
- Kitch, C. (2009). The afterlife of print. *Journalism*, 10(3), 340-342.
- Kroener, I. (2013). 'Caught on Camera': The media representation of video surveillance in relation to the 2005 London Underground bombings. *Surveillance & Society*, 11(1/2), 121.

- McLuhan, M. (1994). *Understanding Media: The Extensions of Man*. Boston: MIT Press.
- Molotch, H., & Lester, M. (1974). News as purposive behavior: On the strategic use of routine events, accidents, and scandals. *American Sociological Review*, 39(1), 101-112.
- Mortensen, M. (2015). Conflictual media events, eyewitness images, and the Boston Marathon bombing (2013). *Journalism Practice*, 9(4), 536-551.
- Nossek, H., Adoni, H., & Nimrod, G. (2015). Media audiences: Is print really dying? The state of print media use in Europe. *International Journal of Communication*, 9, 21.
- Reich, Z. & Godler, Y. (2014). A Time of uncertainty: The effects of reporters' time schedule on their work. *Journalism Studies*, 15(5), 607-618.
- Robinson, J. & Godbey, G. (2010). *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use their Time* (pp. 26-30). University Park: Pennsylvania State University.
- Schiller, D. (1981). *Objectivity and the News: The Public and the Rise of Commercial Journalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Schwalbe, C. B., Silcock, B. W., & Keith, S. (2008). Visual framing of the early weeks of the US-led invasion of Iraq: Applying the master war narrative to electronic and print images. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 52(3), 448-465.
- Tenenboim-Weinblatt, K. & Neiger, M. (2015). Print is future, online is past: Cross-media analysis of temporal orientations in the news. *Communication Research*, 42(8), 1047-1067.
- Tuchman, G. (1973). Making news by doing work: Routinizing the unexpected. *American Journal of Sociology*, 79(1), 110-131.
- Van der Meer, T. G., Verhoeven, P., Beentjes, J. W., & Vliegthart, R. (2017). Disrupting gatekeeping practices: Journalists' source selection in times of crisis. *Journalism*, 18(9), 1107-1124.
- Zelizer, B. (1998). *Remembering to Forget: Holocaust Memory through the Camera's Eye*. University of Chicago Press.
- Zelizer, B. (2007). On "having been there": "Eyewitnessing" as a journalistic key word. *Critical Studies in Media Communication*, 24(5), 408-428.
- Zelizer, B. & Allan, S. (2010). *Keywords in News and Journalism Studies*. New York, NY: McGraw-Hill Education

בשדה מחקר התקשורת: דוחות מחקר

הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי

האמה אבו-קשק*

עבודת הדוקטורט שלי מתמקדת בבחינת תופעת הבלוגים בקרב המיעוט הערבי בישראל כתקשורת אלטרנטיבית. אחת הסיבות לפניית מיעוט כלשהו לתקשורת אלטרנטיבית נעוצה ביחסו של הרוב כלפי המיעוט. למרות ההשקפה המקובלת כי לתקשורת המרכזית פוטנציאל לאפשר לקבוצות מיעוט אתניות ודתיות לבטא את הגיוון התרבותי שלהן ולהשתתף בספרה הציבורית, המציאות היא שאמצעי תקשורת אלו אינם מספקים באופן מלא את הצרכים התקשורתיים של רוב קבוצות המיעוט (Rigoni, 2005). על פי מחקרים, ככל שאוכלוסייה נדחקת יותר לשוליים, כך חבריה נוטים במידה רבה יותר לחוות אי-שביעות רצון ביחס לתקשורת הזרם המרכזי ומנסים ליצור לעצמם תקשורת אלטרנטיבית (Waltz, 2005).

אופי היחסים בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי השפיעו על צורת התפתחותה ועל מנגנוני פעילותה של התקשורת הערבית בישראל – תקשורת אשר פעלה במשך שנים תחת פיקוח ובקרה הדוקים מטעם הממסד (Kabha & Caspi, 2011). בתקשורת הישראלית המרכזית, הערבים מוצגים באופן שלילי, בהקשר של סטייה, או כמי שמאיימים על קבוצת הרוב בחברה (First, 2014). התקשורת ניזונה לרוב ממקורות משטרתיים, וצובעת את האזרחים הערבים בצבע של מפרי חוק וסדר (פירסט ואברהם, 2004). מצב זה נותן לאוכלוסייה הערבית בישראל – כמיעוט לאומי ותרבותי הסובל מהדרה ומדחיקה לשוליה של חברת הרוב שהוא חי בתוכה – מוטיבציה להשתמש באינטרנט ככלי אלטרנטיבי. המחקר בוחן האם הבלוגים אכן מהווים תקשורת אלטרנטיבית בקרב בני המיעוט הערבי בישראל תוך המשגה תיאורטית של תקשורת אלטרנטיבית (למשל, Atton, 2002; Bailey, Cammaerts & Carpentier, 2008; Coyer, 2010; Dowmunt & Fountain, 2007; Fuchs, 2010; Sandoval & Fuchs, 2010).

* ד"ר האמה אבו-קשק (hamagamil@gmail.com) היא פוסט דוקטורנטית באוניברסיטת תל אביב. עבודת הדוקטור נעשתה באוניברסיטת בן גוריון בנגב בהנחיית פרופ' דן כספי ז"ל ופרופ' ניב אחיטוב ואושרה בפברואר 2017.

בכדי לבחון את התופעה, השתמשתי במחקר בשיטת מחקר מעורבת, שהיא שילוב של מחקר כמותי ומחקר איכותני. המניע לשימוש במחקר המשולב היה הרצון בהרחבה (Expansion) – כלומר הרחבת הטווח והמרחב של חקירת תופעת הבלוגים בקרב הערבים, על ידי נקיטת שיטות מחקר שונות ברבדים שונים של המחקר.

המחקר הכמותי בא לענות על השאלות האלה :

מהם התכנים, המאפיינים ומבני הבלוגים של הערבים בישראל?

1. מהם מאפייני הרקע של הבלוגרים הערבים בישראל (גיל, מגדר, השכלה, אזור מגורים, דת)?

2. האם הבלוגים מתארחים באכסניות ניטרליות ומציבים סמלים לאומיים/דתיים?

3. מהם הנושאים שהבלוגרים הערבים בישראל מטפלים בהם?

4. האם קיים הבדל בין נשים לגברים בסוג ובנושאי העניינים שמטפלים בהם?

5. באיזו מידה תכני הפוסטים בבלוגים מעוררים תגובות מצד הקוראים?

סוג המחקר : מחקר תיאורי אנליטי המתאר את תופעת הבלוגים בקרב הערבים בישראל.

אוכלוסיית היעד : בלוגים ופוסטים של ערבים בישראל.

המדגם ושיטת הדגימה : בהליך המחקר זוהו כ- 200 בלוגים. לאחר שהורדו כל הבלוגים שיש להם פחות מתשעה פוסטים, נשארו 112 בלוגים, ומתוכם נדגמו 729 פוסטים. שיטת הדגימה של הפוסטים היתה מקרית פשוטה. בכל בלוג קובצו הפוסטים באופן אקראי לקבוצות שכללו תשעה פוסטים. מכל קבוצה נדגם פוסט אחד באקראי על פי רשימה אקראית של מספרים בין 1 ל-9.

קריטריונים לאי-הכללה : בשנים 2008-2012 נאספו כ-200 בלוגים שכללו כ-9,000 פוסטים. לא נכללו במדגם : (א) בלוגים שהיו בהם פחות מ-9 פוסטים ; ו-(ב) בלוגים שהפכו פתוחים לקוראים מוזמנים בלבד.

כלי המחקר : כלי המחקר הוא דף קידוד שבעזרתו נאספו הנתונים ואשר חולק לשלושה חלקים :

(1) נתוני הבלוג - כללו מידע על שם הבלוג, שנת פתיחת הבלוג, מיקום הבלוג (Blogger/

Wordpress/ אתרים ערבים לניהול בלוגים/ אכסניות ישראליות) והופעת סמלים לאומיים.

(2) נתוני הבלוגר - כללו מידע על מאפייני רקע אישיים (גיל, מגדר, השכלה, דת, מגורים ואזור מגורים).

3) נתוני הפוסט - כללו מידע על תאריך הפוסט, שפת הפוסט, האם יש/אין תגובות לפוסט, האם נושא הפוסט שייך לענייני ציבור או לסגנון חיים. ענייני הציבור חולקו ל-35 סוגיות ועניינים בנושא סגנון חיים חולקו ל-19 סוגיות.

תהליך המחקר: בלוגים של ערבים בישראל נאספו בעזרת מנועי החיפוש הפופולריים למציאת בלוגים, כמו Google blog search, ועל ידי מעקב אחר הקישורים בין הבלוגרים הערבים לבין עצמם. איתור הבלוגים הערביים בישראל נעשה על ידי קריאת דף הפרופיל האישי בבלוג וקריאת תכני הפוסטים בו.

ניתוח ועיבוד הנתונים: עיבוד הנתונים והסקת מסקנות בוצע באמצעות תוכנת הניתוח הסטטיסטי JMP שלתוכה הוזנו כלל הנתונים. עיבוד הנתונים כלל שלושה שלבים: 1. קליטת הנתונים, בדיקתם ועיבוד ראשוני, 2. סטטיסטיקה תיאורית, 3. בדיקת השערות המחקר. בדיקת ההשערות השונות בוצעה בעזרת Chi Square Test. רמת המובהקות בכל המבחנים $\alpha=0.05$.

המחקר האיכותני, לעומת זאת, התמקד בבחינה השוואתית בין הבלוגים לבין העיתונות הערבית בשני נושאי סיקור: "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן".

התמקדתי בהתבטאויות הקשורות לשתי המלחמות בעזה – עופרת יצוקה וצוק איתן- כי מדובר בשני אירועים קונפליקטואליים שיש בהם שני צדדים, הצד הישראלי והצד הפלסטיני; על פי פירסט (2001), התפרצות קונפליקט תגביר את הקיטוב מזה והמונוליות מזה שבין "אנחנו" ל"הם"; על פי Bailey ועמיתיה (2008) קונפליקטים יוצרים סיטואציה קיצונית ויוצאת דופן, שכן תהליכים מסוימים (של אמצעי תקשורת) הופכים למאוד גלויים ובולטים בנסיבות שכאלה. לכן, אין לראות במלחמה מקרה מיוחד לאופן הפעולה של המדיה, אלא זכויות מגדלת שמבליטה ומעצימה הרבה מהדברים שמתרחשים בעתות שלום, אף שהמלחמה חושפת אותם בצורה מוגזמת.

בדקתי איך מבצע עופרת יצוקה ומבצע צוק איתן באו לידי ביטוי בזירת הבלוגוספירה הערבית בישראל ובעיתונות הערבית הפופולרית.

- כיצד בא לידי ביטוי הנרטיב הפלסטיני?
- כיצד בא לידי ביטוי הנושא "אנחנו והם" בשיח הבלוגרים לעומת העיתונות הערבית בישראל?
- האם משמשים הבלוגים כאמצעי תקשורת של המיעוט הערבי הפלסטיני בישראל?

אוכלוסיית המחקר בתקופת עופרת יצוקה הייתה מורכבת מפוסטים בבלוגים וממאמרי דעה בעיתונות הערבית המודפסת. נדגמו פוסטים מן הבלוגוספירה הערבית בישראל, אשר התייחסו למלחמה בעזה בתאריכים 27 בדצמבר 2008 עד 30 בינואר 2009; סך הכול נותחו 80 פוסטים שנדגמו מ-30 בלוגים. כמחצית מכותבי הבלוגים היו גברים, רובם בעלי השכלה גבוהה ובטווח הגילים 25-34.

מן העיתונות הערבית המודפסת נבדקו שלושת העיתונים הנפוצים ביותר בחברה הערבית (שאינס מפלגתיים): "פאנוראמא", "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה"; עיתונים אשר נודעת להם השפעה על סדר היום החברתי והתרבותי בחברה זו (גימאל ודיאב, 2006). בשלושתם נותחו מאמרי הדעה שהתייחסו למלחמה בעזה בין 27 בדצמבר 2008 ל-30 בינואר 2009. נסקרו ארבעה גיליונות מכל עיתון, ובסך הכול נותחו 78 מאמרים בנושא עופרת יצוקה.

במהלך מבצע צוק איתן בתאריכים 8 ביולי 2014 עד 26 באוגוסט 2014 נדגמו פוסטים מבלוגים ערביים שעסקו בנושא. סך הכול נותחו כ-40 פוסטים שנדגמו מעשרה בלוגים. רוב כותבי הבלוגים גברים ורובם בעלי השכלה גבוהה.

באותה תקופה בדקתי גם את שלושת העיתונים הפופולריים בחברה הערבית: "פאנוראמא", "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה". נמצא שבעיתון "פאנוראמא" לא נכתב אף מאמר דעה במהלך המבצע, לכן נדגמו מאמרים רק משני העיתונים האחרים, בתקופה שבין 8 ביולי 2014 ל-26 באוגוסט 2014. בסך הכול, נותחו 35 מאמרים בנושא צוק איתן משבעה גיליונות של כל אחד מהעיתונים.

חלק זה של המחקר נערך בשילוב של כמה שיטות המקובלות במחקר האיכותני: ניתוח שיח, ניתוח תוכן וניתוח מבנה. לשילוב כמה שיטות של ניתוח נתונים איכותני כמה מטרות: תיקוף באמצעות הצלבה (Triangulation) בין הממצאים, השלמת ידע (Complementarity), הרחבה והעמקה (Expansion) של ידע הנצבר בכלים שונים והסבר (Explanation) של נתונים; הדבר תורם להשגת תהליך מחקרי מעמיק (קסן וקרומר-נבו, 2010). חשוב לציין, שבמחקר נעזרתי בתוכנת נרלייזר (Narralizer) בבניית הקטגוריות. זוהי תוכנה מסוג "קידוד ושלילת מידע", ואין היא מבצעת את מלאכת הניתוח במקום החוקרים (שקדי, 2011).

אלה הממצאים העיקריים של המחקר הכמותי : בניתוח מאפייני הרקע של הבלוגרים הערבים בישראל נמצא, כי 47% מהבלוגרים הם גברים לעומת 40% נשים, ולגבי היתר אין מידע. יותר ממחצית הערבים שמנהלים את הבלוגים שנדגמו הם מוסלמים (52%), 40% לא ציינו שייכות דתית, כ-4% נוצרים, 3% דרוזים ו-1% צ'רקסים. כמחציתם לא חשפו פרטים על גילם ועל רמת השכלתם. מבין אלה שחשפו את גילם נמצא שיש הבדל מובהק ($p < 0.0001$) בשכיחות צעירים לעומת מבוגרים, 24% בטווח הגילים 25-34 ו-13% עד גיל 24. אצל מי שחשפו את נתון ההשכלה נמצא ש-38% בעלי השכלה גבוהה מלאה ו-13% בעלי השכלה גבוהה חלקית (סטודנטים). עוד נמצא ש-43% מהבלוגרים הם מצפון הארץ לעומת 22% מהמרכז ורק 1% מהדרום.

בניתוח מבנה הבלוג נמצא, כי הרוב המוחלט של הבלוגרים (91%) משתמשים באתרים "ניטרליים"¹ לניהול הבלוג. רק 6% בחרו באכסניות כמו ישראל-בלוג (ששייך לפורטל נענע 10), תפוז וקפה דה-מרקר. בלוגרים בודדים, 3%, משתמשים באתרים ערביים לניהול בלוגים. אשר להצבת סמלים לאומיים בבלוג, בשליש מהבלוגים שנדגמו (32%) מופיע סמל לאומי (כמו דגל אש"ף, מפת הארץ בצבעי הדגל הפלסטיני או המפה הפלסטינית לפני 48').

בניתוח הפוסטים נמצא ששכיחותם של עניינים ציבוריים (57%) גבוהה באופן מובהק ($p < 0.0001$) משכיחות ענייני סגנון חיים (43%). בענייני הציבור, הסוגיה הפלסטינית בלטה בשיעור הגבוה ביותר (כ-24%) בפוסטים, סוגיית יחסי מיעוט-רוב הייתה במקום השני (18%), נושא הספרות היה במקום השלישי (10%), ואחריהם סוגיות חברתיות (8%). סוגיות בינלאומיות, משברים עולמיים, טרור, ביטחון ופשע, הסכמי שלום ופיתוח, תעשייה ומסחר היו בתחתית סולם ההתעניינות בקרב הבלוגרים הערבים בישראל. בענייני סגנון חיים נמצא שסוגיות הקשורות למחשבות ורגשות קיבלו כ-43% מן ההתייחסויות, לעומת כ-13.5% בנושאי דת. הנושאים זמרים וזמרות, שחקנים, תחומי עניין נשיים, משפחה וצרכנות היו בתחתית סולם ההתייחסויות ונכתבו מעט מאוד פוסטים עליהם. בדירוג כל הנושאים (סגנון חיים וציבוריים) נמצא שהנושא "רגשות ומחשבות" היה במקום הראשון והסוגיה הפלסטינית במקום השני, ולאחריהם יחסי מיעוט-רוב במקום השלישי.

הממצאים העיקריים של המחקר האיכותני : בשני הנושאים, "עופרת יצוקה" ו"צוק איתן", נמצאו שלוש קטגוריות מרכזיות: "אנחנו והם", "הבניית המציאות" ו"אקטיביזם והנעה לפעולה".

¹ אתרים ניטרליים – אתרים שהסיומת שלהם במתחם הגנרי (com, net) ולא במתחם המקומי הישראלי עם הסיומת il אשר מבהיר לקוראים ממדינות ערב מהיכן כותב הבלוגר.

קטגוריית "אנחנו והם": נמצא, שרוב הפוסטים בנושא עופרת יצוקה בבלוגים סווגו תחת הקטגוריה "אנחנו והם". הסיפורים שהבלוגרים מספרים הם מתוך הקשר היסטורי-תרבותי, המהווה תשתית לתהליך עיצובה והבניית של הזהות אצל הפלסטיני, והוא ההיסטוריה של הסכסוך הפלסטיני-ישראלי. בעוד הבלוגים חידדו את נושא הסכסוך והדגישו את הנרטיב הפלסטיני, בעיתונות הציעו פתרונות אפשריים לסכסוך (כמו הסכם שלום, מדינה דו-לאומית, סיום הכיבוש והתאחדות).

בתקופת צוק איתן סווגו יותר ממחצית הפוסטים תחת הקטגוריה "אנחנו והם", וההתייחסות הייתה שוב בהקשר היסטורי רחב של העם הפלסטיני, אך הפעם נוספו להקשר זה גם שתי המלחמות הקודמות בעזה – עופרת יצוקה ועמוד ענן – כדי להדגיש שמדובר בשרשרת של מלחמות נמשכות. לעומת זאת, ניתוח מאמרי הדעה בעיתונים "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה" מן הזווית של "אנחנו והם" העלה שהמלחמה בעזה החזירה את הדיון ביחס לאירועי אוקטובר 2000, על יחס הממסד כלפי המיעוט הערבי. עם זאת, קראו העיתונים לרגיעה ולהסדר פנימי.

קטגוריית "הבניית המציאות": נמצא שבמהלך עופרת יצוקה שימשו הבלוגים אמצעי לייצוג מציאותי של דמויות ולהצגת מידע על המציאות בעזה. מניתוח הפוסטים עולה, שיותר משליש הפוסטים במדגם התייחסו באופן ישיר לעזה והביעו הזדהות עם תושביה. בעשותם כן, השתמשו רובם המוחץ של הבלוגרים בטכניקת התקריב – תקריב של המצב, של זירת ההתרחשויות ושל הדמויות. הבלוגרים לקחו את קוראיהם לכל פינה ופינה ברצועת עזה כדי לתאר את המצב הטרגי ולהדגיש את סבל התושבים, ובפרט הקטינים שבהם. התיאור שלהם היה עשיר והביע רגשות עזים. הבניית המציאות בעיתונות הערבית הייתה שונה. בשלושת העיתונים הפופולריים, הסתייעו הכותבים בטכניקת התרחיק, "לונג שוט", בתיאור המלחמה בעזה. תיאוריהם התייחסו למצב בכללותו, והכותבים קיבצו את ההתרחשויות וסיכמו את האירועים במספרים.

בתקופת צוק איתן שימשו הבלוגים גם אמצעי להבניית מציאות אודות הקורבנות בעזה. מהניתוח עלה, שכשליש מהפוסטים בנו מציאות אלטרנטיבית המתארת את הצד העזתי כקורבן, והפעם עם שמותיהם ופניהם. זיהיתי תהליך של קונקרטיזציה: הסיפור שנועד לגייס רגשית (בתקופת עופרת יצוקה) הפך כעת למציאות, לפנים ושמות של ההרוגים. היה מעבר מרטוריקה רגשית לרטוריקה ריאליסטית. לעומת זאת, בשני העיתונים המשיכו כותבי מאמרי הדעה להסתייע בטכניקת התרחיק, "לונג שוט".

קטגוריית "אקטיביזם והנעה לפעולה": בתקופת עופרת יצוקה נמצא, כי בשליש מכלל הפוסטים בנושא המבצע היה שימוש ברטוריקה מגייסת. הקריאות בבלוגים היו חוץ-ממסדיות, והבלוגרים השתמשו בבלוגים כאמצעי להנעה לפעולה מקוונת ולא מקוונת. האקטיביזם המקוון התבטא בהפצת מידע על המלחמה ועל קורבנותיה ובקריאה לגיוס אנשים למסע האלקטרוני. ההנעה לפעולה הלא מקוונת התבטאה בקריאה לביקור פצועים בבתי החולים ולגיוס משאבים, נוסף לקריאה למאבק אלים ולענישה (כמו חרם על ההשתתפות בכנסת ועל ההצבעה לה, אינתפאדה שלישית). לעומת זאת, בעיתונות היו הקריאות לפעולה מתונות, ממסדיות, לא אלימות, וההפניה נעשתה דרך ההנהגה (תוך שמירה על יחסי הכוח).

בצוק איתן רוב הפוסטים שנותחו בנושא המבצע סווגו תחת הקטגוריה של אקטיביזם והנעה לפעולה. בפוסטים אלה נעשה שימוש ברטוריקה מגייסת לפעולה לא מקוונת (offline). הגיוס לפעולות הלא מקוונות – ובפרט להפגנות – לא הוגבל לרמה המקומית הארצית, והבלוגרים סיפקו מידע כלל-ערבי ואף גלובלי. אשר לעיתונות הערבית, רוב המאמרים שנדגמו מעיתון "כל אל-ערב" ו"אל-צנארה" סווגו גם הם תחת קטגוריה זו, ושוב קראה העיתונות להתנגדות ממסדית ולא אלימה.

לאור ממצאים אלו ניתן להסיק שהבלוגים שכותבים בני המיעוט הערבי בישראל מהווים עבורם תקשורת אלטרנטיבית – במה להצגת נקודת המבט "מהשטח", ולפרסומו של "הבלתי-מדובר" בעיתונות הערבית הפופולרית. הם משקפים קשת של סוגי תקשורת אלטרנטיבית: הם מאפשרים לבלוגר ליצור ולחזק את זהותו בקודים ונרטיבים על פי בחירתו, לספר סיפורים היסטוריים ולבנות את ה"אנחנו" בתוך הקהילה והתרבות; הם מהווים ניסיון לחתור תחת השיח התקשורתי הממוסד על ידי הצגת טענות אלטרנטיביות, ונקודות מבט חלופיות, שלרוב הן גם ביקורתיות, ובכך ליצור התנגדות כלפי ההגמוניה ולערער על יחסיה עם הרוב; הם משמשים כלי לגילום האזרחות, על ידי הפעלת האזרחים והנעתם למעורבות אקטיביסטית. הבלוגים מאפשרים לערבים גישה וייצוג אחר מזה של התקשורת הפופולרית והמרכזית בכך שהם מציעים סדר יום אלטרנטיבי. המחקר מצא גם, כי הסוגיות שמעסיקות את הבלוגרים הערבים הן סוגיות ציבוריות הקשורות למיעוט ולעם הפלסטיני. בזמן המלחמות, הפכו הבלוגים מהר מאוד לתקשורת אקטיביסטית שבאמצעותה הצליחו בגיוס משתתפים/מפגינים, ודרכה העלו את המודעות למתרחש בעזה וחיזקו את הסולידריות והתמיכה בעם הפלסטיני העזתי.

תרומת המחקר

למחקר הנוכחי יש חשיבות במספר רמות:

ברמה התיאורטית – המחקר מוסיף מידע על תופעת הבלוגים בקרב המיעוט הערבי. מחקרי הוא ראשוני בכך שהוא ממפה את הבלוגוספירה הערבית בישראל ומאפשר גם להפיק מסקנות רבות לגבי אופן השימוש במדיה החדשים בחברה הערבית. מרבית המחקרים שהתייחסו לתקשורת המקוונת בחברה

הערבית התמקדו בבחינת השימוש הכללי במחשב ובאינטרנט (למשל: אברבך, 2014; ג'מאל, 2014; דרור וגרשון, 2012; Sheikh Muhammad & Rezek, 2015). עד היום, לא פורסם מחקר אמפירי הבוחן את השיח הציבורי במדיה החדשים בכלל ובבלוגוספירה הערבית בישראל בפרט. מחקר זה תורם להבנת הפוטנציאל של הבלוגים הערביים כבמה להשתתפות ציבורית-וככלי להנעה לפעולה ואקטיביזם.

התרומה המתודולוגית - תרומה בפיתוח כלי מדידה (דף קידוד) לבחינת השיח בבלוגים אשר יכול לשמש גם לבחינת כל שיח בכל רשת חברתית.

ברמה המעשית – חקירת הבלוגים אפשרה לנו להציץ לעולמם של בני המיעוט הערבי בישראל וללמוד על הנושאים המעסיקים אותם, ובפרט אלה שלא באים לידי ביטוי בתקשורת המרכזית. לטענת גבל (2006, 15), "כאשר מיעוטים מפתחים 'מרחבונים' ייחודיים, הנתק בינם לבין הרוב יכול להעמיק, משום שבספירות הפרטיקולריות למיעוטים מתפתח שיח ייחודי סביב נושאים שאינם נחלת הכלל. השיח הזה עשוי להתפתח באופן עצמאי רחוק מהמרחב הציבורי, דבר המעצים את המרחק בין מיעוט לבין רוב". ממצאי מחקר זה ומסקנותיו יכולים לסייע למקבלי ההחלטות לפעול למען גישור וצמצום המרחק בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי.

רשימת המקורות

- אברבך, ל' (2014), "מהם הרגלי צריכת המדיה של הציבור הערבי בישראל?". **גלובס**. אוחזר בינואר 2016 מתוך: <http://m.globes.co.il/news/marticle.aspx?did=1000971759#divApplicationPromo>
- גבל, א' (2006), **הציבור הדתי-לאומי והתקשורת: יחסי אהבה-שנאה**. תל-אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, חברה ופוליטיקה, אוניברסיטת תל-אביב.
- ג'מאל, א' (2014), "קהילתיות דיגיטלית, אינטימיות מקוונת ושינוי דפוסי המעורבות החברתית". **גיליון שלישי: התקשורת בשפה הערבית**. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים. אוחזר בינואר 2016 מתוך: <http://www.vanleer.org.il/he/content/kheilitiut-digitiilit-aiintiimiot-mkoonot-ushiui-dfosi-hameorbot-hachbrtit-pruf-aml-gmal>
- דרור, י' וגרשון, ס' (2012), **ישראלים בעידן הדיגיטלי 2012**. המסלול האקדמי המכללה למנהל – בית הספר לתקשורת. אוחזר בינואר 2016 מתוך: http://www.colman.ac.il/research/research_institute/Israel_project_Digital/Documents/Israelis_digital_.pdf
- פירסט, ע' ואברהם, א' (2004), **ייצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: השוואה בין סיקור "יום האדמה" הראשון (1976) לבין סיקור "אינתיפאדת אל-אקצא" (2000)**. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום.

Atton, A. (2002). *Alternative Media*. London: Sage.

Bailey, O., Cammaerts, B. & Carpentier, N. (2008). *Understanding Alternative Media*. Maidenhead, McGraw Hill: Open University Press.

- Coyer, K., Downmunt, T. & Fountain, A. (2007). *The Alternative Media Handbook*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- First, A. (2014). "A New Century and Still the Enemy: The Portrayal of Arabs in Israeli TV News during 2000-11". In: Caspi, D. & Elias, N. (Eds.). *Media & Ethnic Minorities in the Holy Land*. London: Vallentine Mitchel, pp.43-58.
- Fuchs, C. (2010). "Alternative Media as Critical Media". *European Journal of Social Theory* 13(2), 173-192.
- Kabha, M. & Caspi, D. (2011). *The Palestinian Arab In/Outsiders: Media and Conflict in Israel*. London: Vallentine Mitchell.
- Rigoni, I. (2005). "Challenging Notions and Practices: The Muslim Media in Britain and France". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(3), 563-80.
- Sandoval, M. & Fuchs, C. (2010). "Towards a Critical Theory of Alternative Media". *Telematics and Informatics*, 27, 141-150.
- Sheikh Muhammad, A., & Rezek, S. (2015). *The Palestinians in Israel: 4th Socio-Economic Survey 2014*. The Galilee Society and Rikaz Databank.
- Waltz, M. (2005). *Alternative & Activist Media*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

בשדה מחקר התקשורת: דוחות מחקר

תקשורת קהת שיניים; קביעת סדר היום הצבאי-ביטחוני בישראל

בעתות שגרה

חיים פרנקל*

עבודת הדוקטורט, שכותרתה "תקשורת קהת שיניים; קביעת סדר היום הצבאי-ביטחוני בישראל בעתות שגרה", עניינה בשניים מהנושאים המעסיקים כיום תדיר את החברה הישראלית ואת הדמוקרטיה המערבית – תקשורת המונים וצבא וביטחון. המחקר מבוסס על תיאוריית "קביעת סדר היום" (Agenda setting theory), והוא בודק האם נושאים צבאיים-ביטחוניים מורכבים זוכים לבולטות ולמיצוי/העמקה מספקים, כמו גם למיסגור ביקורתי, בסדר היום התקשורתי, כפי שדורשת התיאוריה הנורמטיבית (Normative theory), הרואה בעיתונות "רשות רביעית" הפועלת מול המוסד הפוליטי בשם האינטרס הציבורי ולמען החברה האזרחית (יצוב, 1997, עמ' 10; מקוויל, 2014, עמ' 184-186; Nossek & Limor, 2011; McQuail, 2010, p. 164; Lichtenberg, 2002).

מחקר זה טומן בחובו כמה חידושים תיאורטיים ואמפיריים. ראשית, כמעט כל המחקרים שנערכו עד היום ואשר עסקו בהעלאתם לסדר היום התקשורתי של נושאים בכלל ושל נושאים שאופייניים צבאי-ביטחוני בפרט (Kahneman, 1987; Iyenger & Kinder, 2003; Entman, 1993; Entman, 2003; McCombs & Shaw, 1984; McCombs, 2014; McCombs & Ghanem, 2001; Sheafar & Weimann, 2005; Wolfsfeld, 1997; Pan & Kosicki, 2001; Rice, 2009; Cohen, Adoni & Bantz, 1990; Cohen, Adoni, & Nossek, 1993), לא סיווגו נושאים למורכבים או לפשוטים. לעומתם, מחקרי התקשורת הבודדים שכן סיווגו נושאים על-פי מידת מורכבותם (Cohen, Adoni & Bantz, 1990; Cohen, Adoni, & Nossek, 1993), לא בדקו את הקשר בין המורכבות של נושאים צבאיים-ביטחוניים ובין הבולטות לה זכו בסדר היום התקשורתי, דבר שמחקר זה נטל על עצמו לבדוק.

בנוסף, מחקרים רבים שנערכו עד היום, ואשר חלקם הוזכרו לעיל, עסקו בבחינת הבולטות (salience) ובבחינת המיסגור (framing) של נושאים בסדר היום התקשורתי, ואף בהשפעתם על סדר היום הציבורי ועל סדר היום הפוליטי, אך לא עסקו במיצוי (utilization) שלהם,

* ד"ר חיים פרנקל (f_haim@netvision.net.il), המכללה למינהל והמכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן. הדוקטורט נכתב בהנחיית פרופ' אבי קובר ופרופ' הלל נוסק והוענק באוניברסיטת בר אילן ביוני 2017.

כלומר במידת ההעמקה של העיתונות בסוגיות המהותיות המרכיבות את הנושאים הזוכים להבלטה בסדר היום התקשורתי. מחקר זה עשה כן, דבר שאיפשר לו לשכלל את התיאוריה בהוספת מרכיב חשוב שמהווה אבן בוחן נוספת לצורת התיפקוד של העיתונות, שתכליתה הפיכתו של הציבור למיודע (informed) (Patterson & Wilkins, 2011, p.148) בנושאים החשובים לו מבחינה ציבורית. חידוש תיאורטי ואמפירי משמעותי, הנובע מעיסוקו של המחקר במיצוי, נוגע ל"רמה הראשונה של קביעת סדר יום" (first level agenda setting), אשר על-פי המחקר יש לחלקה לשני שלבים: הבולטות הנושאית, שמחקרי תקשורת ותאורטיקנים, לרבות מחקר זה, עסקו בה עד היום, והמיצוי הנושאי, שמחקר זה הציע, כאמור, לראשונה, את קיומו התאורטי וביצע לראשונה את בדיקתו האמפירית. "הזרימה הדו-שלבית של הבולטות" (The two step flow of salience), כמושג המאגד בתוכו את הבולטות ואת המיצוי, ואשר מביא לביטוי את מתכונתה החדשה של "הרמה הראשונה של קביעת סדר היום", ביקשה להעמיד, על כן, בפני חוקרי תקשורת בעתיד מרכיב תאורטי וכלי מתודולוגי לבחינה מדויקת יותר של מידת העלאתם של נושאים לסדר היום התקשורתי.

יש לציין, כי בנוסף לכל אלה, עוסק המחקר בנושא שמחקרי תקשורת כמעט ולא עסקו בו עד היום והוא תיפקודה של העיתונות בסיקור נושאים צבאיים-ביטחוניים בעת **שיגרה**, בה לא קיים איום קיומי מידי על חיי אזרחי המדינה וממילא הוא אינו משפיע על העבודה העיתונאית, כפי שהראו מחקרים רבים שעסקו בתיפקוד העיתונות בשעת חירום (דור, 2003; כהן-אלמגור, 2007; מוריס, 1996; נוסק ולימור, 2005; נייגר, זנדברג ומאירס, 2008; סטיבנס, 1995; Abramson, 1990; Hallin, ; Goddard, Robinson & Parry, 2008; Glasgow University Media Group, 1985; Mortensen, ; Katz, 1992; Canal & Sanders, 2013; Entman, 2003; Moskos, 2000; 1986; McChesney, 2002; Bennett, 1990; 2013).

תרומה נוספת של המחקר הוא עיסוקו בסיקור עיתונאי לאורך תקופה של 18 שנים וחצי. מחקרים בודדים בלבד עד היום עשו זאת, כשאחד מהם נערך בישראל בנושא הוויכוח על קו בר-לב, והאחר נערך בבריטניה בנושא הוויכוח על תקציב הביטחון של צבא בריטניה. אולם, גם מחקרים אלה (פרנקל ונוסק, 2013; Hellinger & Judd, 1991; Lewis & Hunt, 2011) כללו סיקור עיתונאי של נושאים במשך תקופות זמן של שנים בודדות בלבד. בכך תורם המחקר להבנה טובה יותר אודות טבעם של היחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת במדינה דמוקרטית, וזאת לאורך זמן, דבר המעיד טוב יותר על השפעתם של המוסדות זה על זה.

בבסיס המחקר עמדה, על כן, השאלה אם נושאים צבאיים ביטחוניים יסודיים-תשתיתיים (לא מסווגים), שהם גם מורכבים, ושהשיח הציבורי אודותיהם עשוי לתרום לביטחון המדינה ולבקרה של החברה האזרחית על מערכת הביטחון, מקבלים בולטות בסדר היום התקשורתי, ובאיזו מידה,

ואם לא, מהן הסיבות לכך? בנוסף, המחקר ביקש לשאול מהי איכות העלאתם של נושאים אלה לסדר היום התקשורתי – כלומר, מהי מידת מיצוי המורכבות שלהם בסדר היום התקשורתי ומהי צורת מיסגורם בסדר יום זה.

השערת המחקר הייתה, כי נושאים צבאיים-ביטחוניים מורכבים יובלטו בעיתונות פחות מנושאים צבאיים-ביטחוניים פשוטים. הסיבה לכך היא היותה של העיתונות בעלת נטייה לכתובה פופולרית, גם כאשר מדובר בעיתונות המוגדרת "איכותית", כפי שגילו בעבר הרקופ ואוניל (Harcup & O'Neill, 2001). יחד עם זאת, שיער המחקר, כי בעיתון "הארץ" האיכותי, שהגדיר עצמו "עיתון לאנשים חושבים" ואשר עוסק בהרחבה בנושאי מדיניות חוץ, כלכלה, פוליטיקה וחברה (כספי ולימור, 1998, עמ' 54-55) ומקדיש יותר מקום לפרשנות, לכתבות רקע ולמאמרים (כספי ולימור, 1998, עמ' 124), תהיה הבולטות של נושאים מסוג זה גבוהה יותר מבולטותם של נושאים אלה בעיתון "ידיעות אחרונות", המוגדר כעיתון פופולרי הפונה לקהל עממי ורחב, ומתאפיין בסגנון קליל ובעריכה מעין טבלואידית (כספי ולימור, 1998, עמ' 59).

כמו כן, שיער המחקר, כי המיצויה העמקה בנושאים המורכבים לא תהיה מושלמת בעיתונים הנחקרים, וזאת בשל העובדה שנושאים אלה כוללים סוגיות רבות הקשות להבנה על-ידי הציבור, ועל כן העיתונאים בעיתונים הנחקרים לא יעמיקו בהם. עם זאת, שיער המחקר, כי בשל מאפייניו האיכותיים של עיתון "הארץ", כפי שפורטו לעיל, אחוז המיצוי ובולטות המיצוי של הסוגיות המהותיות הכלולות בנושאים המורכבים יהיו גבוהים בו יותר בהשוואה למיצוי סוגיות אלה בעיתון "ידיעות אחרונות" הפופולרי.

נטייתם המקצועית של עיתונאים להמעיט בדיווחים העשויים לפגוע במורל הלאומי, כפי שבאה לביטוי במחקריהם של מאירס וכהן ושל שמיר (מאירס וכהן, 2009; Shamir, 1988), וכן נטייתם של העיתונות לא להציג דעות אופוזיציוניות לזו של המוסד הפוליטי בעת משבר או עימות ביטחוני (ברזילי, 1996; פרי, 1999; פרי, 2008; פרנקל, 2001; פרנקל ונוסק, 2013), הובילו להשערה, כי כך יהיה גם בנושאים צבאיים-ביטחוניים בשיגרה – גם בעיתון "ידיעות אחרונות" וגם בעיתון "הארץ". יחד עם זאת, הייתה השערת מחקר, כי עיתון "הארץ" יהיה, כדרכם של עיתונים איכותיים, ביקורתי יותר כלפי המוסד הפוליטי (רועה, 1994, עמ' 55), ובכלל זה "ל, ועל כן ימסגר את הפרויקטים שבלבם של הנושאים היסודיים-תשתיתיים/מורכבים הנחקרים בצורה שלילית יותר, וזאת בהשוואה למיסגוריהם בעיתון "ידיעות אחרונות".

את המחקר ניתן לחלק לכמה שלבים עיקריים. בשלב הראשון, הוגדרו שמונת נושאי המחקר הצבאיים-ביטחוניים כיסודיים-תשתיתיים או כיומיומיים, עפ"י הגדרות מתחום הצבא והאסטרטגיה. הנושאים היומיומיים הוגדרו כ"בעלי השלכה מוגבלת לזמן קצר, שאין בהם להשליך על ביטחונה הלאומי ועל קיומה של המדינה, אין בהם עיסוק בעקרונות יסוד בתפיסת הביטחון של המדינה ולא מעורבים בהם סוגיות תקציב רב-שנתי ותהליכי קבלת החלטות ברמת המוסד

הפוליטי". הנושאים היסודיים-תשתיתיים הוגדרו במחקר כ"בעלי זיקה לתפיסת הביטחון ולקיום הלאומי, העוסקים בעקרונות יסוד בתפיסת הביטחון הלאומי ומעורבים בהם תקציבים רב-שנתיים, תהליכי עומק שמבשילים באיטיות ותהליכי קבלת החלטות בדרג המדיני".

בשלב השני, באמצעות מדד מורכבות שגובש על סמך מחקרים קודמים בנושאי תקשורת ובנושאי הגות צבאית (Cohen, Adoni, & Bantz, 1990; Cohen, Adoni, & Nossek, 1993; 2001: Luttwak, לידל הרט, 1989: הנדל, 2011), נבדק האם הנושאים היסודיים-תשתיתיים הם מורכבים והאם הנושאים היומיומיים הם אכן פשוטים. הממצאים הראו, כי ארבעת הנושאים שהוגדרו כיסודיים תשתיתיים (הוויכוח על פרויקט הטיל "חץ", צוללות ה"דולפין" ומקומן ב"מכה השנייה", כדאיות פרויקט הטנק "מרכבה" ויישום מודל "צבא קטן וחכם" בצה"ל) הם אכן מורכבים ואילו ארבעת הנושאים שהוגדרו כיומיומיים (עישון סמים, דיווחי שקר, תאונות אימונים ושמירת סודות בצה"ל) הם אכן פשוטים.

בשלב השלישי, באמצעות מדד בולטות שגובש ממחקרי תקשורת קודמים (McCombs & Gilbert, 1986, p. 7: נוסק 1990, עמ' 29-30: ניר ורועה, 1998, עמ' 708), נבדקה כמותנית בולטות של 1,322 פריטים עיתונאיים אשר נידלו מהעיתונים הנחקרים ואשר עסקו בשמונת הנושאים הנחקרים בין יוני 1994 ודצמבר 2012. ממצאי שלב זה במחקר הראו, כי בולטות כל הנושאים המורכבים יחד הייתה פחותה בהשוואה לבולטות כלל הנושאים הפשוטים. הדבר ניכר יותר בעיתון "ידיעות אחרונות" בהשוואה לעיתון "הארץ". יחד עם זאת, הצביעו הממצאים על כך שהוויכוח על נחיצות פרויקט הטיל "חץ" בעיתון "הארץ" בלט באופן משמעותי יותר בהשוואה לבולטות הנושאים המורכבים האחרים בשני העיתונים, ובחלק מהמדדים אף עלה בבולטותו על חלק מהנושאים הפשוטים ב"הארץ" וב"ידיעות אחרונות". הממצאים הצביעו על פרשן "הארץ" לענייני צבא וביטחון, ראובן פדהצור, כתורם העיקרי לכך.

בשלב הרביעי, נותחו כמותנית אחוז המיצוי ובולטות המיצוי של הסוגיות המשמעותיות בנושאים המורכבים, כפי שהיא באה לביטוי ב-138 הפריטים העיתונאיים שעסקו בנושאים המורכבים בשני העיתונים הנחקרים גם יחד. כמו כן, נבדקה תרומת העיתונאים בכל אחד מהעיתונים למיצוי. ממצאי שלב זה במחקר הראו, כי אחוז המיצוי הנושאי בשני העיתונים יחדיו עמד בממוצע על כשליש מסך הבולטות הנושאית של אותם נושאים, שהיה תוצאה של אחוז מיצוי גבוה יותר, פי שניים לערך, בעיתון "הארץ" בהשוואה לעיתון "ידיעות אחרונות". ממצאים אלה בנוגע לאחוז המיצוי הנושאי השפיעו גם על בולטות מיצוי נושאי גבוהה יותר בעיתון "הארץ" בהשוואה לבולטות המיצוי הנושאי בעמיתו הפופולרי.

בשלב החמישי, נותח כמותנית ואיכותנית המיסגור של הפרויקטים שעמדו בלבו של כל נושא מורכב ונותחה גם תרומתם של העיתונאים לאופיו של המיסגור ולבולטותו. על-פי הממצאים, זכו

הפרויקטים העומדים במרכזם של הנושאים המורכבים להבלטה גדולה יותר של תכונותיהם החיוביות בהשוואה להבלטת תכונותיהם השליליות, וזאת בשני העיתונים הנחקרים יחדיו. כן נמצא, כי בעיתון "ידיעות אחרונות" זכו פרויקטים אלה למיסגור חיובי יותר מאשר למיסגור שלילי, לעומת עיתון "הארץ" בו זכו רק שני נושאים – "צבא קטן וחכם" ו"צוללות ה"דולפין" ומקומן ב"מכה השנייה" – למיסגור חיובי יותר מאשר שלילי, בעוד נושא הוויכוח על נחיצות מערכת הטיל "חץ" ונושא כדאיות פרויקט הטנק "מרכבה" זכו למיסגור שלילי יותר מחיובי. עוד נמצא, כי בעיתון "הארץ" היה המיסגור בכל הנושאים המורכבים יחד שלילי יותר מאשר חיובי, וזאת בניגוד להשערות המחקר. על-פי הממצאים, בלטה תרומתם של שני עיתונאים למיסגור השלילי של פרויקט "החץ" ושל פרויקט "מרכבה" בעיתון "הארץ"; ראובן פדהצור, שהוביל את הביקורת על פרויקט "החץ", ואמנון ברזילי, שהוביל את הביקורת על פרויקט "מרכבה".

על-פי ממצאי המחקר בכללותם ניתן לקבוע, כי בין 1 ביוני 1994 ו-31 בדצמבר 2012, הוענקה לנושאים הצבאיים-ביטחוניים יסודיים-תשתיתיים/מורכבים, שנחקרו במחקר זה, בולטות נמוכה בסדר היום התקשורתי של העיתונים "הארץ" ו"ידיעות אחרונות", וזאת יחסית לבולטות לה זכו הנושאים היומיומיים/פשוטים בסדר היום של עיתונים אלה. זאת, לבד מנושא אחד, ובעיתון "הארץ" בלבד – הוויכוח סביב פרויקט הטיל "חץ". בולטותם הנמוכה של נושאים אלה פחתה עוד יותר בשל מיצויים החלקי. זאת ועוד, כל הפרויקטים שבמרכז כל אחד מהנושאים הנחקרים מוסגרו על-ידי העיתון "ידיעות אחרונות" בצורה לא ביקורתית, וזאת בהשוואה לעיתון "הארץ", שבו נמצאו שני נושאים מתוך הארבעה כאלה שזכו לסיקור ביקורתי: הוויכוח סביב פרויקט הטיל "חץ" וכדאיות פרויקט הטנק "מרכבה".

המחקר קבע, על כן, כי העיתונות העברית, שמייצגה במחקר היו העיתונים "הארץ" ו"ידיעות אחרונות", לא הצליחה בתקופה הנחקרת לעמוד במצופה ממנה, עפ"י הגישה הנורמטיבית, להבליט נושאים צבאיים-ביטחוניים יסודיים-תשתיתיים/מורכבים בסדר יומה, למצות אותם ולמסגרם בצורה ביקורתית.

בשלב האחרון של המחקר נערכו ראיונות חצי מובנים עם 18 עיתונאים, עורכים, ובכירים בצנזורה הצבאית וביחידת דובר צה"ל, שהתבקשו להסביר מהן, לדעתם, הסיבות למאפייני הבולטות, המיצוי והמיסגור של נושאי המחקר. רבים מההסברים לאופן הסיקור, כפי שעלו בראיונות העיתונאים ועם העורכים, התייחסו למימד הפרופסיונלי-חיצוני. כלומר, לצורך של העיתונות, ובעיקר הפופולרית, לפנות לקהל רחב שרצונותיו והקשב שלו מכתבים לה הבלטה רבה יותר של הנושאים הפשוטים בהשוואה לנושאים המורכבים, כמו גם מיצוי חלקי בלבד של הנושאים המורכבים. היעדר ביקורתיות כלפי מדיניות המוסד הפוליטי בנוגע לנושאים אלה הוסבר בכך, שביקורת כזו עלולה לפגוע במצב רוחו ובשלוותו של ציבור הקוראים, המבקש, לתפיסת העיתונאים והעורכים, לקרוא תכנים הנכתבים בנימה לאומית, פטריוטית ובלתי ביקורתית. כמו כן, תפסה

מקום חשוב בהסברים התחרות שקמה לעיתונות ה"פרינט" מצד הטלוויזיה ומאוחר יותר מצד האינטרנט. זו הוסיפה, לדעת המרואיינים, לנטיית העיתונות המודפסת לסקר נושאים מורכבים בצורה לא בולטת יחסית לנושאים פשוטים, ובנוסף לעשות כן גם בצורה לא ממצה ולא ביקורתית. בראיונות עם כמה מדוברי צה"ל ועם צנזורית צבאית ראשית של צה"ל שכיהנו בתקופה הנחקרת, עלה, כי מדיניות דובר צה"ל ומדיניות הצנזורה בנושאים המורכבים לא היוו גורם משמעותי במאפייני סיקורם.

ממצאי המחקר ומההסברים שנתנו להם המרואיינים ניתן להפיק מספר תובנות לשיפור העבודה העיתונאית, בשאיפה לשרת בצורה טובה יותר את האינטרס הציבורי. ראשית, הבנת מקומו החשוב של העיתונאי ביחסים שבין מוסד התקשורת ובין המוסד הפוליטי, הבנת הצורך לגבות את עבודתם הביקורתית של עיתונאים מצד העורכים והמו"לים, הכשרה עיתונאית מתאימה בדגש על התמחות בנושאים המסוקרים, הידוק הקשר המקצועי עם האקדמיה ועם מוסדות מחקר בנושאים עליהם הם אמונים והשגת תמיכה ציבורית במעמדה העצמאי של העיתונות וחיזוק אמצעי התקשורת הציבוריים.

רשימת המקורות

ברזילי, ג' (1996), מדינה חברה וביטחון לאומי: תקשורת המונים ומלחמות. בתוך ד' כספי וי' לימור (עורכים), **אמצעי תקשורת ההמונים בישראל – מקראה** (עמ' 176-195). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

דור, ד' (2003), **מאחורי חומת מגן**. תל-אביב: בבל.

הנדל, מ' (2011), **גדולי המחשבה הצבאית הקלסית**. תל-אביב: צה"ל – הוצאת מערכות.

ציב, ג' (1997), **מבוא לסוציולוגיה הנורמטיבית**. תל-אביב: המסלול האקדמי המכללה למנהל.

כהן-אלמגור, ר' (2007), **המלכוד הדמוקרטי**. ירושלים: ספריית מעריב.

כספי, ד' ולימור, י' (1998), **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**. תל-אביב: עם עובד.

לידל הארט, ב"ה (1989), **מחשבות על המלחמה**. תל-אביב: מערכות, משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

מאירס, א' וכהן, י' (2009), **דיוקן עצמי של עיתונאים בישראל: מאפיינים, ערכים ועמדות. מסגרות מדיה, 4, 108-134**.

מוריס, ב' (1996), העיתונות הישראלית בפרשת קיביה, אוקטובר-נובמבר 1953. **תאוריה וביקורת, 8, 33-46**.

מקווייל, ד' (2014), **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

נוסק, ה' (1990), **טרור ותקשורת**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". ירושלים: האוניברסיטה העברית.

נוסק, ה' ולימור, י' (2005), צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת לקראת דגם חדש של יחסים. בתוך א' לבל (עורך), **ביטחון ותקשורת דינמיקה של יחסים** (עמ' 69-100). באר שבע: מכון בן גוריון – אוניברסיטת בן גוריון.

נייגר, מ', זנדברג, א' ומאירס, א' (2008), **רטוריקה של ביקורתיות: ביקורת מאתגרת, ביקורת מאשרת והעיתונות הישראלית במלחמת לבנון השנייה**. בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב, חוברת מס' 5.

ניר ר' ורועה, י' (1998), סיקור האינתיפאדה בעיתונות הישראלית: עיתונים פופולריים ואיכותניים נוקטים רטוריקה של קונפורמיות. בתוך: ד' כספי וי' לימור (עורכים), **אמצעי תקשורת המונים בישראל** (718-705). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

סטיבנס, מ' (1995), הטלוויזיה משנה את פני החדשות. בתוך: ד' כספי (עורך), **תקשורת המונים, זרמים ואסכולות מחקר** (עמ' 191-199). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

פרי, י' (1999), יחסי חברה-צבא בישראל במשבר. **מגמות**, 39 (4), 375-399.

_____, (2008), האומנם מבקרת התקשורת בישראל את הצבא ואת תרבות הביטחון? בתוך: א' ברק, וגי שפר (עורכים), **צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל** (עמ' 195-217). ירושלים: כרמל.

פרנקל, ח' (2001), **האם הייתה העיתונות העברית שותפה ל"מחדל" מלחמת יום הכיפורים? מעולם לא היה מצבנו טוב יותר או תמונת המצב שיצרה העיתונות העברית בסוגיות החשובות בחזית המצרית: אוגוסט 1970 - אוקטובר 1973**. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך" בתקשורת. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

פרנקל, ח' ונוסק, ה' (2013), "צנזורה צבאית וצנזורה עצמית בוויכוח על קו בר-לב בעיתונות העברית 1973-1968". **קשר**, 45, 83-94.

רועה, י' (1994), **שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות**. רכס: אבן יהודה.

Abramson, J. B. (1990). Four criticisms of press ethics. In J. Lichtenberg (Ed.), *Democracy and the mass media* (pp. 229-268). Cambridge: Cambridge University Press.

Bennett, W. L. (1990). Toward a theory of press-state relations in the United States. *Journal of Communication*, 40 (2), 103-125.

Canal, M. J., & Sanders, K. (2013). Crisis communication and terrorist attacks: Framing a response to the 2004 Madrid bombing and 2005 London bombings. In W.T Coombs, & S. J. Holladay (Eds.), *The handbook of crisis communication*. Chichester: Wiley-Blackwell.

Cohen, A. A., Adoni, H., & Bantz, C. (1990). *Social conflict and television news*. Newbury Park: Sage Publication.

Cohen, A. A., Adoni, H., & Nossek, H. (1993). Television news coverage of the Intifada in Israel and abroad. In A. A. Cohen, & G. Wolfsfeld (Eds.), *Framing the Intifada: Media and people* (pp.116-141). Norwood, New Jersey: Ablex.

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of communication*, 43(4), 51-58.

Entman, R. M. (2003). Cascading activation: Contesting the white house's frame after 9/11. *Political Communication*, 20, 415-432.

- Glasgow University Media Group. (1985). *War and peace news*. Milton Keynes: Open University Press.
- Goddard, P., Robinson, P., & Parry, K. (2008). Patriotism meets plurality: Reporting the 2003 Iraq war in the British press. *Media, War & Conflict*, 1(1), 9-30.
- Hallin, D. (1986). *The uncensored war*. Berkeley: University of California Press.
- Harcup, T., & O'Neill, D. (2001). What is news? Galtung and Ruge revisited. *Journalism Studies*, 2, 261-280.
- Hellinger, D., & Judd, D. (1991). *The Democratic Façade*. Pacific Grove, CA: Brooks Grove Publishing
- Iyengar, S., & Kinder, D. R. (1987). *News that matters: Television and American opinion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1984). Choices, values & frames. *American Psychologist*, 39(4), 341-350.
- Katz, E. (1992). The end of journalism? Notes on watching the war. *Journal of Communication*, 42(3), 5-13.
- Lewis, J., & Hunt, J. (2011). Press coverage of the UK military budget: 1987 to 2009. *Media, War & Conflict*, 4(2), 162–184.
- Lichtenberg, J. (2002). Foundation and limits of freedom of the press. In D. McQuail (Ed.), *McQuail's reader in mass communication theory* (pp. 173-182). London: Sage.
- Luttwak, E. N. (2001). *Strategy – the logic of war and peace*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- McChesney, R. W. (2002). September 11 and the structural limitations of US journalism. In S. Allen, & B. Zalizer (Eds.), *Journalism after September 11* (pp. 91-100). London and New York: Routledge.
- McCombs, M. (2014). *Setting the agenda*. UK: Polity Press.
- McCombs, M., & Ghanem, S. I. (2001). The Convergence of Agenda Setting and Framing. In S. D. Reese, O. H. Gandy, & A. E. Grant (Eds.), *Framing Public Life*. London: LEA.
- McCombs, M. E. , & Gilbert, S. (1986). News influence on our picture of the world. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Perspectives on media effects*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates (pp. 1-15).
- McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36 (2), 176–187.
- McQuail, D. (2010). *McQuail's mass communication theory* (6th Edition). London: Sage.
- Mortensen, M. (2013). War. In P. Simonsen, J. Peck, R. T. Craig & J. P. Jackson (Eds.), *Communication history* (pp. 331-346). New-York: Routledge.

- Moskos, C. (2000). Toward a post military. In S. Cohen (Ed.), *Democratic society and their armed forces* (pp 3-26). London: Frank Cass.
- Nossek, H., & Limor, Y. (2011). The Israeli Paradox: Military censorship as guardian of freedom of the press. In S. Maret (ED.), *Research in Social Problems and Public Policy, Vol. 19: Government Secrecy* (pp. 103-130) Bingly, UK: Emerald Group.
- Pan, Z., & Kosicki, G. M. (2001). Framing as a strategic action in public deliberation. In S. D. Reese, O. H. Gandy, & A. E. Grant (Eds.), *Framing public life*:

בשדה מחקר התקשורת: דוחות מחקר

מין, מדע, מדיה: ניתוח ההיבטים הפומביים של הייעוץ המיני בעיתונות הייעודית העברית

יואב קניאס*

לא פעם אנו קוראים, צופים או מאזינים לדברי סקסולוגים במדיה השונים, שמייעצים לנו ומדריכים אותנו כיצד לשפר את חיי המין שלנו. אולם, לצד הטריטוריות שבסיטואציה ואולי בשלה, מתעוררות שאלות רבות. למשל, כיצד אדם, המציג עצמו כ'מומחה' מדבר אלינו בפומבי על התחום האינטימי ביותר בחיינו? מדוע הוא לא מותיר זאת למסגרת הקליניקה הפרטית שלו? מי איפשר לו להגיע לבמה הזו ומדוע? מהיכן הוענקה לו הסמכות לייעץ בנוגע לחיי המין? האם הוא רופא או פסיכולוג? מה גורם לאותם מאזינים, צופים וקוראים להמשיך ולפנות לאותם מומחים בשאלות הנוגעות למין ולמיניות, שעד למאה העשרים כלל לא נדונו בפומבי? ומה מניע את המדיה להעניק לשיח זה את הבמה?

עבודת הדוקטורט מראה כיצד ההכרה הציבורית של תחום הידע המיני (סקסולוגיה – ייעוץ וטיפול מיני), כפרופסיה בארץ, התפתחה על בסיס קיומה הפומבי והעקבי בעיתונות המודפסת הייעודית. זאת למרות, ואולי בזכות, הנושאים האינטימיים בהם היא עוסקת, שהודרו במשך שנים מהשיח הפומבי, עד שהתגלו על ידי המדיה כמקור משיכה לקוראים ולהגדלת רווחיהם הכלכליים. תחום ידע זה החל להתפתח במדורי הייעוץ בעיתונות הנשים, הנוער והפנאי ועם הזמן סיקורו התפשט לשאר עמודי העיתונים, תוך יצירת שפה מינית פומבית, המשלבת שפה פרופסיונאלית ויומיומית כאחד. הבחירה להתמקד בתחום זה נבעה ממשמעותו המורכבת, שתאפשר בחינה רגישה ועמוקה של השינויים החברתיים, התרבותיים והאידיאולוגיים שחלו בחברה הישראלית לאורך השנים. בחינה זו מתאפשרת לאור נושאי העיסוק של תחום הידע המיני, הקשורים בגוף ובנפש כל אדם והנוגעים במרכיבים העיקריים של החיים האנושיים, כגון: פריון, רבייה, משפחה, תפקידי מגדר, מערכות יחסים, מוסר, נורמות התנהגות חברתיות, ילודה, נישואין, נטיות מיניות, רפואה, הנאה ועוד.

* עבודת הדוקטורט של יואב קניאס (yoavka1@gmail.com) נכתבה בהדרכתו של פרופ' עמית פינצ'בסקי. הוגשה לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים במאי 2017.

אולם, מקור חשיבות מחקר זה לחקר התקשורת, מצוי באפשרות לזהות באמצעותו תהליכים הנוגעים לאופן התפתחות דפוסי הסיקור ומקומה של התקשורת הישראלית בהחדרת ערכים, נורמות ואידיאולוגיות מסוימות. הללו בתורם, שירתו אינטרסים כלכליים של גופי התקשורת, שרצו להרחיב את קהל צרכניהם. על כן, למרות האופי האינטימי של הפרקטיקות המיניות בעידן המודרני, הדיבור על המין מעוצב, משועתק ומופץ באופן ציבורי ופומבי על ידי המדיה.

בהתאם לכך, ניתוח שיח פומבי זה, שבו מתמקד המחקר, חושף את יחסי הגומלין שהתפתחו בין המדיה לבין הסקסולוגיה וכן את יחסי הכוח בינה לבין תחומי ידע אחרים העוסקים במין. מטרת המחקר הייתה לבחון לעומק יחסים מורכבים אלה, תוך התמקדות **במקומו ובביטוייו של תחום הידע המיני, כפי שעוצב והופץ בעיתונות העברית הייעודית החל משנות ה-30 של המאה ה-20. בנוסף, שואל המחקר: באיזה אופן מאפיינו הפרופסיונאליים של תחום ידע זה משתלבים עם דרכי ייצור הידע במסגרת המדיה? ואיזה תפקיד ממלאים היחסים בינו ובין המדיה בהבאתו לשיח הציבורי ובהבניית המיניות הישראלית?**

בעת שסוציולוגיים ביקורתיים (למשל: אילוז, 2008; Furedi, 2004) הראו שהמדיה מהווים כלי נוסף, שבאמצעותו מופץ היעוץ המיני והפסיכולוגי כחלק מהתרבות התרפויטית הנפוצה בחברה המערבית (פרויד, 1988), המחקר מראה, שתהליך ההכרה הפרופסיונאלי-מדעי של תחום הידע המיני בארץ, היה כרוך בפומביותו ועל כן היא מהווה מרכיב אינהרנטי בקיומו כפרופסיה.

לצורך בחינת טכניקות הייצור וההפצה של שיח זה וזיהוי משמעויותיהן האידיאולוגיות, נקטתי בגישה ההיסטורית ל"ניתוח שיח ביקורתי" (The Discourse Historical Approach), שעוסקת בנייתו השינויים בפרקטיקות השיח של תחום ידע מסוים באמצעות בחינת המימד הדיאכרוני וההקשר הסוציו-פוליטי שבו הם מתרחשים, תוך הסתייגות בתיאוריות חברתיות ותרבותיות (Wodak & Meyer, 2001). לפיכך, הקורפוס המחקרי מורכב בעיקרו מכתבות הסברה והדרכה בנושאים הקשורים לגוף הפורה, פרקטיקות מיניות ועונג מיני, מערכות יחסים זוגיות, נטיות מיניות, התבגרות מינית, לצד מדורי ייעוץ הכוללים שאלות קוראים ותשובות מומחים. שיח פומבי זה בלט החל משנות השלושים של המאה ה-20 בעיתוני נשים (למשל: "עולם האישה" החל מ-1940, "לאישה" החל מ-1947), שמהווים את עיקר הקורפוס. זאת, לצד עיתוני נוער וחיילים (כגון: "מעריב לנוער" החל מ-1957, "במחנה" החל מ-1981), מגזינים אלטרנטיביים שעניינם פנאי, בידור ואקטואליה (כגון: "העולם הזה" החל מ-1937 ו"מוניטין" החל מ-1978). ההתמקדות בעיתונות זו, נבעה מזיהוי המפגש הראשוני במסגרתה בין השיח המיני הפרופסיונאלי לזה הפופולארי, שהתקיים באופן רציף במיגוון פרסומים החל מתקופת היישוב ועד לשנות השמונים. לכן, מפגש זה מאפשר ניתוח השוואתי מקיף ביותר של השינויים שחלו בתחום זה

לאורך השנים, בניגוד למדיה האחרים שנכנסו מאוחר יותר לשיח התקשורתי הישראלי ככלל ולזה בתחום המיני בפרט¹.

נקודת ההתייחסות של מחקר זה למיניות איננה כאל מושג מדעי ביו-רפואי, אלא כאל תוצר של הבניה חברתית-תרבותית, המערבת משמעויות מוסריות ואידאולוגיות. לפי **גישת ההבניה החברתית** (Social constructionism), אין הגדרה אוניברסאלית למיניות, אלא היא תלויה במרכיבים הטבעיים והחברתיים-תרבותיים בכל התנהגות או מצב. לכן, יש לבחון את התיפקוד המיני בהקשר חברתי, משום שהוא מובנה באמצעות שיחים ופרקטיקות (Weeks, 2002). גישה זו מנוגדת ל**גישה האסנציאלית** (Essentialism), הרואה במיניות חלק טבעי וטבוע בפרט, שנתפס כבעל אינסטינקט או דחף מיני, שמקורו ביולוגי ובלתי תלוי בחברה (Morrow, 2008).

השיח העיתונאי הנחקר מבטא את המאבק בין שתי תפיסות אלו לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים. נקודת המוצא למאבק זה היא בתפיסה האסנציאלית, לפיה המשפחה הזוגית ההטרו-נורמטיבית הפקיעה את המיניות לעצמה תחת פעולות הרבייה. לכן, לה בלבד שמורה זכות הדיבור על מין במקום היחיד שנועד לכך - חדר השינה של ההורים. כך, כל מה שהילודה אינה מסדירה מוכחש, מושתק ומדוכא (פוקו, 1996). בהתאם לכך, מיניות ילדים ונוער נותרת מחוץ למעגל השיח המיני הלגיטימי וכך אף מושתקים חיי המין של הרווקים, ביטויים הומוסקסואליים ופרקטיקות מיניות שאינן מובילות לרבייה נתפסות כסטיות, המתקיימות באתרי סובלנות מרוחקים מהחברה.

הגיוון בהתמחות הפרופסיונאלית של המשתתפים בשיח הייעוץ המיני הפומבי מהווה בסיס לקיום מאבקי כוח על הסמכות בתחום הידע המיני ועל משמעויותיו הערכיות, המוסריות והתרבותיות, שהתעוררו בקרב גורמי כוח פרופסיונאליים ומדעיים שונים במסגרת הבמה הפומבית. במובן זה, הצעירות של התחום והלימינאליות הפרופסיונאלית שלו הפכו אותו לסחורה אטרקטיבית למומחים מתחומים רבים, אשר מיהרו לתבוע את בעלותם עליו ולכפות עליו את מושגי השיח הפרופסיונאלי והמדעי שממנו הם באים (Kos'cian'ska, 2016; Salazar & C'aceres, 2013). לפיכך, ניתן לראות את גיוון הקולות המקצועיים הנוטלים חלק בשיח הייעוץ המיני הפומבי לצד הסקסולוגיה. חלקם מגיעים מתחום הרפואה הפיסיוולוגית (המשפחה, גניקולוגיה, פסיכיאטריה), חלקם מתחום מדעי הנפש (פסיכולוגיה), או מדעי החברה (עבודה סוציאלית, חינוך).

¹ למשל: רק באמצע שנות ה-70 החלה לפעול תוכנית הייעוץ הראשונה ברדיו ("תפוח ועץ" ברשת ב') (רביב וארנון, 1988) ואילו בטלוויזיה רק בתחילת שנות ה-90 היה ניסיון לתוכנית בנושא ("איזו מין תכנית" עם דר' רות וסטהיימר בערוץ 2).

כדי לחשוף את אסטרטגיות הפעולה של שיח הייעוץ המיני בתוך השדה התקשורתי ביצעתי ניתוח בארבעה רבדים: 1. **הרובד התמטי** – כלל זיהוי והגדרת התכנים או הנושאים הספציפיים המרכיבים את השיח, כגון: תפקידי מגדר, פריז, יחסי כוח, הנאה, מין ומוסר, חינוך מיני וכו'. 2. **הרובד הלשוני סמיוטי** – כלל איתור וניתוח אסטרטגיות טיעון, מיסגור או ייצוגים בשיח, בחירות פרדיגמטיות של כותרות, כותרות משנה, ומשמעותן האידיאולוגית. 3. **הרובד החוץ לשוני** – כלל התייחסות למשתנים חברתיים ומוסדות ששיחקו תפקיד בהפקה ובהתקבלות של תחום הידע המיני הפומבי. בנוסף, בוצעו ראיונות רקע עם אנשי פרופסיה בולטים בתחום הידע המיני, שהגיעו להכרה ציבורית באמצעות המדיה, כגון: דר' עמי שקד ודר' זיווית אברמסון, וכן אנשי תקשורת שסייעו במשימה, כגון: אורי אבנרי וברוריה אבידן-בריר. 4. **רובד ההקשר הסוציו-פוליטי וההיסטורי הרחב** – התמקד בבחינת הקשר בין שיח הייעוץ המיני לבין אירועי מפתח פוליטיים, חברתיים מקומיים וגלובאליים; זאת, לצד התייחסות לאבני דרך בהתפתחות תחום הידע המיני הגלובאלי במערב ולמידת הידהודם בשיח המיני המקומי.

ניתוח הממצאים חשף חמישה מהלכים (המפורטים בחמשת פרקי העבודה) בהתפתחות שיח הייעוץ המיני הפומבי בארץ והבניית המיניות הישראלית. הפרק הראשון עוסק בראשית תהליך חדירת תחום הידע המיני לעיתונות הישראלית במהלך שנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים במסגרת מדורי הייעוץ בעיתוני הנשים, שהתבססו על מכתבים למערכת. המדורים נהלו על ידי נשות מערכת העיתון, שנסמכו בעיקר על ניסיון חייהן, ערכיהן ותפיסותיהן האידיאולוגיות, ששיקפו את הלך הרוח הדומיננטי בחברה. הן השתמשו במעמדן לשם שימור יחסי הכוחות המגדריים והמיניים המסורתיים, וסייעו בכך בדיכוי האוטונומיה המינית הנשית. כל זאת, בשירות ההגמוניה הפטריארכלית הפוריטאנית, ששלטה בחברה ובמסד הישראליים (אלמוג, 2004), וכן לשם שימור מקומן המגדרי של קהל הקוראות (רוזין, 2005), שמאפייניו הצדיקו את קיום העיתון ויעדיו.

גישה זו נשמרה אף במדור הייעוץ בעיתון הנוער "מעריב לנוער", במחצית השנייה של שנות החמישים. בניגוד ליועצות החובבניות בעיתוני הנשים, העמיד עיתון נוער זה פסיכולוג לרשות הקוראים. אולם, יועץ זה הקפיד לתפקד כשומר סף של הילת הטאבו סביב המין והשתמש בסמכותו לטיפול דפוסית התנהגות פוריטאניים ונורמות מגדר מסורתיות בקרב הנוער באמצעות שימוש בטרמינולוגיה רומנטית נטולת מיניות (Kern, 1992) ומסרים המגנים ביטוי מיני ומציגים אותו כבלתי רלוונטי לגיל הנעורים.

שלב מכריע בהתעצמות השיח המיני הפומבי היווה פרסומם של מחקרי אלפרד קינסי בארה"ב בסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים (Kinsey, Pomeroy, Martin, & Gebhard, 1981). מחקרים אלה, שמהווים אבן יסוד בהכרה של תחום הידע המיני כמדע וכפרופסיה בעולם

המערבי, עוררו התנגדות וביקורת רבה במסגרת השיח הפומבי בעיתונות הנשים, שבחרה להבליט את תגובות החרדה והרתיעה מממצאי הדו"ח בקרב מומחים שונים בתחום. אולם, החל מסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים, ניכר גידול ושינוי באופי תחום הידע המיני הפומבי בישראל, שאופיין בדיון מגוון יותר, תוך שילוב מושגים ותפיסות חדשות, שנבעו מממצאים אלה. השינוי נבע משיתוף הפעולה של עיתוני הנשים עם רופאי הנשים, שהיו גורמי סמכות מוכרים לקוראות בתחום הידע המיני ושהיו מעוניינים בקידום מעמדם למול הפסיכולוגים והסקסולוגים חסרי התהודה בציבוריות הישראלית. עצות מומחים אלו התמקדו במטרה החברתית הלאומית של מניעת ריבוי מקרי הגירושין בארץ. לכן, מיתגו היועצים את מרכולתם לקוראים, כ"ייעוץ לפני הנישואין", תוך שילוב הידע המיני הרפואי עם ייעוץ זוגי בעל אופי פסיכולוגי.

אולם, בעת שפסיכולוגים וסקסולוגים קיבלו ביטוי צנוע בעיתוני הנשים, קולם נשמע בריש גלי בעיתונות האלטרנטיבית (Atton, 2002). כך, למשל, עיתון האקטואליה והפנאי "העולם הזה" הציב את הנושא המיני כחלק מרכזי בסדר היום התקשורתי, ככלי לקידום האג'נדה החברתית והפוליטית החתרנית של מערכת העיתון (Meyers, 2008). העיתון עזה זאת באמצעות שיח מומחים מתחום הפסיכולוגיה והסקסולוגיה, שכלל נושאים שנחשבו לטאבו במסגרת השיח המיני הפומבי הדומיננטי, כגון: הומוסקסואליות, אמצעי מניעה ומיניות מתבגרים. גישה ליברלית זו פלשה אף לסיקור התחום בעיתונות הנשים החל מסוף שנות השישים, על רקע אירועי מפתח (כמו הדיון על חוק ההפלות), שהתרחשו בישראל ומגמת האמריקניזציה שהתחזקה בעקבות הידוק היחסים בין ארה"ב לבין ישראל (רייד, 1977).

כדי להימנע משיח ישיר בתחום, החותר תחת השיח הציבורי ההטרו נורמטיבי ההגמוני, השתמשו עיתונים אלו באסטרטגיות עיתונאיות שונות, כמו ייבוא ותרגום של טקסטים עיתונאיים וספרותיים מהעיתונות והספרות המערבית האמריקנית והבריטית. למשל, סיקור אתנוגרפי מתורגם איפשר מבט קרוב על תופעות שנויות במחלוקת בתחום הידע המיני (כמו מין קבוצתי ופורנוגרפיה), שהותיר את השיפוט המוסרי בידי הקוראים ואיפשר להם להשקיף על תופעות אלה מהצד בלי לחוש כמפירי נורמה.

סיקור תחום הידע המיני מגיע לשיאו בשלהי שנות השבעים ובמחצית הראשונה של שנות השמונים על רקע שינויים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים שהתרחשו באותו צומת דרכים בחברה ובתרבות. בין האירועים הרלבנטיים המרכזיים הללו, ניתן למנות את חתימת הסכם השלום עם מצרים, עליית הליכוד לשלטון (פילק, 2006), והשלכות מלחמת לבנון, שהובילו לערעור הקונצנזוס הלאומי ההגמוני (הורוביץ, 1983). שיתוף הפעולה בין המדיה לבין מומחי המין התאפשר נוכח הגעתם של מומחים ישראלים מתחום הסקסולוגיה, שהשתלמו בארצות הברית וחיפשו דרכים לקידום תחום התמחותם. מומחים אלו מצאו בנות ברית בעיתונאיות בעלות

תודעה פמיניסטית, שנחשפו להשלכות המהפכה המינית החברתית והמדעית שהתרחשה בעולם המערבי עוד בשנות השישים (Ehrenreich & English, 1978). בהתאם לכך, שני עיתוני הנשים המרכזיים: "את" ו"לאישה", פירסמו במהלך שנות השמונים, בעקביות, טקסטים שנועדו לסייע בהתפשטות והתבססות תחום הידע המיני בישראל, וכן לשרת את האינטרס העיתונאי לשמר את עניין הקוראים, תוך שימוש בפן הרכילות והמציצני שבמין. לצורך כך, נוצלו שלושה ז'אנרים של טקסטים עיתונאיים, שכל אחד מהם שירת פונקציה מסוימת, ליצירת בסיס רחב ומוצק להצגת תחום הידע המיני כמרכזי בחיי היום יום של הקוראים: **כתבות מידע ודיווח** – שסייעו בהצגה וביסוס עולם המושגים הפרופסיונאליים והתיאוריות המדעיות בתחום הידע המיני בקרב קהל הקוראים; **ראיונות אישיים** – עם מומחים בתחום הידע המיני (סקסולוגים), שנועדו להציגם לקוראים כאושיות תקשורתיות סמכותיות ונגישות (פרסונות – לפי הורטון ווהל, 1956); **ומדורי ייעוץ של מומחים מתחום הידע המיני** – שזו התמחותם העיקרית.

דומיננטיות הטרמינולוגיה הרציונאלית והגישה הישירה והפתוחה למיניות, שאפיינו את אותם טקסטים עיתונאיים, איתגרו את הערכים, הנורמות והאידיאולוגיות שנחשבו למקודשים בחברה הישראלית. למשל, עורער אידיאל הנישואין שהוצג עד לתקופה זו כפסגת האושר (פוגל-ביז'או, 1999), האהבה והסיפוק המיני לטובת רעיון האוטונומיה המינית והמגדרית הנשית, שנכרך בבעיות חוסר הסיפוק המיני של נשים נשואות והשעמום בחיי המין הזוגיים. הדיון בחוסר הסיפוק המיני ותפיסתו כבסיס לקיום הנישואין, העניק לגיטימציה לערעור על נורמות המוסר המיני בנישואין ולהעלאת נושאים שהיו בגדר טאבו בשיח הפומבי, כמו בגידות בנישואין וחי המין של הרווקות.

אולם, כניסתו המאוחרת של עידן האיידס לשיח הישראלי הפומבי במחצית השנייה של שנות השמונים (קליין, 2008), הוביל לשינוי בשיח המיני הרציונאלי, שהובילה הסקסולוגיה המודרנית בשם העונג והסיפוק המיניים. על כן, בעידן זה יורדת קרנה של הסקסולוגיה במסגרת מאבק הכוחות הפרופסיונאלי, לטובת תפיסות מורכבות יותר המדגישות מערכות יחסים. בין תפיסות אלה ניתן לציין את הפסיכולוגיה, או לחלופין את הרפואה הקונבנציונאלית, המטפחת את שיח האזהרה מפני הידבקות בנגיף. לפיכך, נאלצו המומחים להתאים עצמם למציאות החדשה ולמקד את שיח הייעוץ המיני הפומבי ביחסי המין במסגרת מערכת היחסים הזוגית, תוך ריסון הפתיחות המינית והליברליות בגיוון החיים המיניים למטרת הגברת הסיפוק המיני. באופן זה, חזרה הסקסולוגיה לשרת ולשמר את דפוסי ההתנהגות, הנורמות והערכים המיניים ההגמוניים במבנה הרגשות הישראלי. לעומת זאת, עידן האיידס הוביל להסרת הטאבו והכרה בפעילות המינית של בני נוער (קביליון, 2007), בעיקר לאור חיוניות חשיפתם לשימוש באמצעי מניעה.

החידוש העיקרי במחקר מתבטא בהמחשת תפקידה המרכזי של התקשורת בגיבושה, הפצתה והשגרתה של שפה טיפולית מינית רציונאלית בקרב הקוראים הישראלים. יישום השפה הטיפולית הפומבית הרציונאלית מצביע על הצלחת שיתוף הפעולה בין העיתונאים והסקסולוגים במשימתם להפוך את תחום הידע המיני לפרופסיה מוכרת ואת הדיבור הפומבי על המין ללגיטימי ואטרקטיבי, על אף הנורמות והערכים ההגמוניים השמרניים ששלטו בחברה הישראלית. כך, שמימד הפומביות התקשורתית הפך להיות אינהרנטי ודומיננטי באופן הבניית המיניות הישראלית והבליט את תפקיד המדיה בתהליך זה בעידן המודרני.

תרומה נוספת של המחקר מתבטאת בהמחשת מאבקי הכוח שהתנהלו בין המומחים, שהגיעו מקשת רחבה ומגוונת של תחומי ידע (בין השאר, גניקולוגיה, פסיכולוגיה, חינוך ורפואה) לצד הסקסולוגיה, על סמכות פעולת הייעוץ הפומבית בתחום הידע המיני. מאבקי כוח אלה נוצלו על ידי העיתונאים השונים למען קידום האינטרסים המסחריים והאידיאולוגיים שלהם. הם התאפשרו לאור היעדר מסלול הכשרה אקדמי פרופסיונאלי אחיד בתחום הידע המיני, שאיפשר ליועצים נטולי הכשרה אקדמית או מקצועית כלשהי בתחום, ליטול חלק בהעברה ויישום הידע המיני במדיה. בהתאם לכך, המחקר מדגים את כוחה המפקח של התקשורת בתהליך ייצור הידע המיני ואת סמכותה להמליך את מומחיו בהתאם לאג'נדה פוליטית, חברתית או כלכלית אותה הייתה התקשורת מעוניינת לקדם. לפיכך, משהתאימה האג'נדה הסקסולוגית לזו העיתונאית הייעודית, הוגברה החשיפה שלה לקהל הרחב ובעקבותיה אף הכרתה הציבורית כפרופסיה ייחודית. תהליך הכרה זה מנוגד לתהליכי ההתמחות המקובלים בתחומים המדעיים והפרופסיונאליים האחרים, אשר מומחיותם דורשת שליטה מוחלטת בשפה ובפרקטיקה של אותו תחום ידע, הנרכשת במסגרת פעילות הקהילה הפרופסיונאלית המדעית בלבד (Evans & Colins, 2007).

המחקר אף חושף את תפקיד המדיה בהבניית המיניות הלאומית. מחקרים קודמים כבר הצביעו על הקשר המובנה בין מדיה ותרבות לבין יצירת זהות לאומית (למשל, באלבר, 2006; Spencer & Wollman, 2002; Hall, 1996; Baba, 1990; Billig, 1995). כמו כן, מוסה (1985) ואחרים הצביעו על התפקיד המרכזי של הלאומיות בהתפתחות ההיסטורית של עקרונות המהוגנות המינית והמוסרית, שדגלו באידיאל גבריות החופשי מתשוקה מינית, המתועלת לצורך הנהגת החברה והאומה. זאת, לצד אידיאל נשיות לאומי, שאחראי להמשכיות האומה, שמוכפף למסגרת המשפחה.

אולם, החידוש של מחקר זה הוא בדגש על האופן בו המדיה (העיתונות הייעודית), תוך שיתוף פעולה של מומחי הידע המיני, איפשרו את פריצת גבולות המהוגנות המינית הלאומית. שיתוף פעולה זה איפשר למדיה לקדם ערכים, נורמות ודפוסי התנהגות מינית וחברתית בעלי אופי ליברלי יותר, שנעדרו מהתרבות הלאומית של האומה הצעירה. תהליך זה מסביר את התפקיד

המהותי שהיה לתחום הידע המיני הפומבי בעיצובם של אידיאולוגיות, נורמות וערכים בחברה הישראלית, הנוגעים למיניות הישראלית: הגמשת תפקידי המגדר המסורתיים, הרחבת ההגדרות של גבריות ונשיות, וערעור הקשר הישיר בין נישואין לבין פרויקט.

לפיכך, המחקר מדגיש, שהמדיה אינם מהווים רק כלי נוסף שבאמצעותו מופץ היעוץ המיני והפסיכולוגי, אלא הם מהווים חלק בלתי נפרד מתהליך ההבניה הלאומית של מיניות בחברה. בהתאם לכך, מחקר זה פותח פתח למחקרים נוספים שיחקרו את אופן התפתחותו של תחום הידע המיני הפומבי באומות צעירות נוספות, תוך בחינת מקום המדיה בתהליך זה.

רשימת המקורות

- אילוז, א' (2008), **אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלמוג, ע' (1998), **הצבר-דיוקן**. תל אביב: עם עובד.
- _____, (2004), **פרידה משרוליק: שינוי ערכים בליטה הישראלית**. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- באליבר, א' (2006), צורת האומה: היסטוריה ואידיאולוגיה. בתוך: ג. דהאן וה., ווסרמן (עורכים) **להמציא אומה: אנתולוגיה** (עמ' 29-52), רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברזל, א' (1982), **ייעוץ מעל גלי האתר: השימוש ברדיו למתן הדרכה אישית**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- גלנר, א' (1994/1983), **לאומים ולאומיות**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- דה בובאר, ס' (2006 / 1949), **המין השני: כרך ראשון, העובדות והמיתוסים**. תל אביב: בבל.
- הורוביץ, ד' (1983), המלחמה בה נשבר הקונצנזוס הלאומי. בתוך: ג. רוזן (עורך), **מלחמת לבנון: בין מחאה להסכמה**, (עמ' 135-152), תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הורטון, ד' ווהל, ר' (2008 / 1956), תקשורת המונים ואינטראקציה פארה חברתית: הבחנות על אינטימיות ממרחק. בתוך: ת. ליבס וא. קליין שגריר (עורכות), **טקסטים קאנוניים בחקר התקשורת** (עמ' 184-204), רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- הכטר, ת' (2014), **מלחמה כבדת דמים: טראומה, זיכרון ומיתוס**. רמת גן: תרצה הכטר.
- מוסה, ג' (2008 / 1985), **לאומיות ומיניות באירופה המודרנית**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- מסטרס, ו' ג'ונסון, ו' (1987). **מין ואהבה**. תל-אביב: זמורה ביתן.
- סמית, א' ד' (2003), **האומה בהיסטוריה**. תרגמה: איה ברויאר. ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית.
- פוגל-ביז'אוי, ס' (1999), משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך: אריאלה פרידמן, דפנה יזרעאלי, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג ומנאר חסן (עורכות) **מין מיגדר פוליטיקה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 107-166.

- פוקו, מ' (1996/1976), **תולדות המיניות 1: הרצון לדעת**. מתרגם: ג' אש. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- _____, (2005א), **הארכיאולוגיה של הידע**. מתרגם: א. להב. תל אביב: רסלינג.
- _____, (2005ב), **סדר השיח**. מתרגם: נ' ברוך. תל אביב: בבל.
- פילק, ד' (2006), **פופוליזם והגמוניה בישראל**. תל אביב: רסלינג.
- פרויד, ז' (1988), **מעבר לעקרון העונג ומסות אחרות**. תל אביב: דביר.
- קביליון, ג' (2007), הרקע למיסוד המיני וההסברה המינית בישראל. **במכללה**, 19, 105-146.
- קוזמא, ל' (2010), אותו הסקס בדיוק: ייעוץ מיני ביישוב העברי בשנות ה-30. **תיאוריה וביקורת**, 37, 96-124.
- קליין, ע' (2008), בין מיתוסים למדע: נרטיב האיידס בעיתונות הישראלית בשנים 1981-2007 כדוגמה להבניה תרבותית של מחלה. **מסגרות מדיה**, 2, 50-85.
- רביב, ע' וארנון, ג' (1988), "פסיכולוגיה באוויר": תכניות יעוץ פסיכולוגי ברדיו. **פסיכולוגיה: כתב עת מדעי לעיון ומחקר**, 1, 39-48.
- רוזין, א' (2005), לבן או לבניה: על מזון, נשיות ובנין אומה בימי הצנע. בתוך: א. קליינברג (עורך), **בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה** (עמ' 155-204). ירושלים: כתר ספרים והוצאת אוניברסיטת תל אביב.
- רייך, ב' וגוטפלד, א' (1977), **ארצות הברית והסכסוך הישראלי-ערבי**. הוצאת מערכות צבא הגנה לישראל: משרד הביטחון והוצאה לאור.
- Albert, E. (1986). *Illness and Deviance: The response of the press to Aids*, In: Feldman, D. A. & Johnson, T. M. (Eds.) *The social dimension of Aids: Method and theory* (pp. 163-177), N.Y.: Praeger Publishers.
- Atton, C. (2002). *Alternative media*. London: Sage
- Bhabha, H. (1990). Introduction: narrating the nation. In H. Bhabha (Ed.), *Nation and the narration* (pp.1-7). London: Routledge.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage publications Ltd.
- Evans H. & Collins, R. (2007). *Rethinking expertise*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ehrenreich, B. & English, D. (1978). *For her own good: 150 years of the experts' advice to women*. New York: Anchor Press and Doubleday.
- Furedi, F. (2004). *Therapy Culture: cultivating vulnerability in an uncertain age*. London: Routledge.
- Gudelunas, D. (2005). Talking taboo: Newspaper advice columns and sexual discourse. *Sexuality & culture*, 9 (1), 62-87.
- Hall, S. (1992). 'The question of cultural Identity', In: Hall, S. Held, D. & McGrew, T. (Eds.) *Modernity and its Futures*, Cambridge: Polity Press.

- Illouz, E. (2008). *Saving the modern soul: Therapy, emotions, and the culture of self-help*. Los Angeles: University of California press.
- Kern, S. (1992). *The culture of love: Victorians to moderns*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kinsey, A., Pomeroy W. B. , Martin, C. E. & Gebhard, P.H. (1981). *Sexual behavior in the human female*. Indiana: Indiana university press.
- Kos'cian'ska (2016). Sex on equal terms? Polish sexology on women's emancipation and 'good sex' from the 1970s to the present. *Sexualities*, 19(1/2), 236–256.
- Meyers, O. (2008). Contextualizing Alternative Journalism: Haolam Hazeh and the birth of critical Israeli newsmaking. *Journalism Studies*, 9(3), 374-391.
- Morrow, R. (2008). *Sex Research and Sex Therapy: A Sociological Analysis of Masters and Johnson*. New York: Routledge.
- Salazar, X. & C'aceres, C.F. (2013). Itineraries of Sexology in Peru. *International Journal of Sexual Health*, 25, 47–58,
- Spencer, P. & Wollman, H. (2002). *Nationalism: a critical introduction*. London: Sage publications.
- Weeks, J. (2002). The social construction of sexuality. In: K. Peiss (Ed.). *Major problems in the history of American sexuality* (pp. 2-10). Boston & N.Y: Houghton Mifflin Company.
- Wodak, R. & Meyer, M. (2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications.

סקירת ספרים

מוציאים לאור כמתווכי תרבות : היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית בישראל (1910-2010). ספרו של מוטי נייגר (2017). ירושלים: הוצאת מן, 2017, 694 עמ'

עוזי אלידע*

הקריאה מעל צג המחשב בספרו רחב ההיקף של מוטי נייגר איננה קלה. קריאה בפורמט מודפס הייתה עדיפה, אבל מסתבר שהמחקר המקיף ביותר שנכתב עד היום על עולם המו"לות העברי בישראל, לא מצא מו"ל מקומי שיוציאו במהדורה מודפסת וסופו שיצא לאור בתמיכת חברים בפורמט דיגיטלי. ללא ספק, זוהי תעודת עניות לעולם המו"לי הישראלי של ימינו, שלא הצליח לגייס את המשאבים כדי להוציא לאור ספר העוסק בתהליך עיצוב זהותו הוא.

הספר רחב ההיקף, המכיל 694 עמודים, עוסק בשאלה כיצד קמה המו"לות העברית בארץ, באילו תנאים התפתחה, מי היו השחקנים השונים שעמדו מאחורי ההפקה וההפצה של הספר העברי לדורותיו, אילו תכנים בחרה להפיץ בשלבים השונים להתפתחותה, וכיצד השתתפה בתהליך בנייתה של הרפובליקה הספרותית העברית, על סופריה ועורכיה, מדפיסיה ומבקריה וקוראיה. סידרת שאלות אחרת עוסקת ביחס בין השחקנים המו"ליים המסחריים לבין אלו הממסדיים; מדוע התפנו מפלגות הפועלים להקים הוצאות ספרים רק בשנות הארבעים של המאה העשרים; כיצד איבדו אלה את ההגמוניה לטובת הוצאות ספרים מסחריות גדולות בשנות השבעים; וכיצד מתפתח השוק בימינו, בעידן מו"לות מסחרית ההופכת ליותר ויותר עוצמתית וריכוזית.

חקר ההיסטוריה של המו"לות הוא תחום חדש יחסית. עד שנות החמישים של המאה העשרים, נלמדו תולדות הספר בעולם מזווית ראייה של תהליך ייצורו, עיצוב הפורמט שלו ותכניו המגוונים, תוך התרכזות בלימוד ציבור המדפיסים והסופרים כשחקנים המרכזיים. אבל החל ממחצית שנות החמישים, הדגיש ההיסטוריון הצרפתי לוסין פבר (Lucien Febvre), מראשי האסכולה הסוציו-תרבותית הצרפתית, אסכולת "האנל", את חשיבותו של המו"ל כגורם מרכזי בתהליך ייצורו של הספר המודרני. פבר טען, שהחל מהמאה ה-17 המו"ל הוא השחקן המרכזי המתווך בין המדפיס, מוכר הספרים והקורא. הוא היוזם את פרויקט הספר, או סדרת הספרים, מוצא לה מימון, מגדיר קהל יעד, וביחס אליו מגדיר את פורמט הספר, הגרפיקה שלו, ומחירו. הוא מגדיר אסטרטגיות הפצה ונמצא בקשר רציף עם קהיליית הקוראים, שאת דפוסי הקריאה וטעם הקריאה שלה הוא מנסה להגדיר.

* פרופ' עוזי אלידע (ouzi@com.haifa.ac.il) הוא פרופסור חבר בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה

במקביל, הוא נמצא בקשר הדוק ומורכב עם קהיליית הסופרים. המו"ל הוא גם איש הקשר בין הממסד הפוליטי והדתי לבין עולם הספר. הוא זה שצריך להתמודד עם עולם הצנזורה והכפייה הפוליטית והדתית. את תכנית העבודה של לוסיין פבר מימשו אנשי הדור השני ושלישי של אסכולת "האנל", אנרי ז'ן מרטן (Henri Jean Martin) ורוז'ה שרטייה (Roger Chartier), שערכו בשנות השמונים של המאה העשרים מפעל מונומנטלי, בהשתתפות מאה חוקרים, שהקיף את תולדות המו"לות הצרפתית מימי הביניים ועד סוף המאה העשרים. פרויקט זה, שיצא במהדורה שנייה בתחילת שנות התשעים, הפך למודל מתודולוגי לקהילת חוקרי המו"לות בעולם מכיוון שהוא מציג מיגוון רחב של גישות כמותיות ואיכותניות, סוציולוגיות, כלכליות, סמיוטיות, אתנולוגיות, פוליטולוגיות, וכן גישות מתחום לימודי תרבות, לחקר המו"לות. בסך הכל, נלמדת תעשיית המו"לות הצרפתית כמערכת טוטלית, רבת מרכיבים, שבה השחקן הראשי - הייזם המו"לי - נמצא ביחסי גומלין מורכבים עם מספר רב של שחקנים במאבק מתמיד למימוש אסטרטגיות ופרקטיקות תרבותיות המהוות חלק מעיצובה של ההיסטוריה הסוציו-תרבותית הצרפתית.

מוטי נייגר קשוב למודל הצרפתי ובעקבות אנשי "האנל" תופס גם הוא את מפעל תולדות המו"לות העברית כחלק מפרויקט ההיסטוריה הסוציו-תרבותית העברית-ישראלית, כאשר המו"לות העברית משתתפת בראשיתה בתהליך של תיווך תרבותי בין מעגל הסופרים למעגל הקוראים, בעיצוב "הרפובליקה הספרותית" העברית. בעקבות תיאורית השדות של הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (Bourdieu), המו"לות נתפסת ככלי מרכזי המעצב את שדה ייצור התרבות העברית ומשתתף מזה מאה שנים בתהליך בנין האומה העברית.

הספר מורכב ממבוא ותשעה פרקים. הפרק הראשון מציג תשתית תיאורטית ומתודולוגית, המשלבת את אסכולת "האנל" וסוציולוגיית התרבות של בורדייה, עם שימוש במודלים תקשורתיים שונים, כמו זה של היסטוריון הספר רוברט דרנטון (Darnton), בעצמו איש אסכולת "האנל" המייחס חשיבות לפונקציית המתווכת של המו"לות, כמי שמקשרת ומתאמת בין השחקנים השונים בתוך מערכת ייצור והפצת הספר. בחלקו השני של הפרק, המחבר מנסה להציג מודלים תיאורטיים משלו למערכת המורכבת בתוכה מתפקדת המו"לות. אחד המודלים כולל 24 שחקנים (סופרים, עורכים, מתרגמים, מדפיסים, חנויות ספרים, מבקרים וכו'), כאשר המו"ל נתפס כאחד מהם. מודל אחר בפרק הראשון מציג את השלבים השונים של תהליך העבודה המו"לית כתהליך תקשורתי. ניתן כמובן להתווכח עם מודלים אלו, בעיקר עם המודל הראשון הרואה במו"ל שחקן שווה ערך לצד שחקנים אחרים במערכת ולא שחקן מועדף ומרכזי המשתתף בעיצובה של המערכת.

הפרקים 2-9 מוצגים כפרקים התפתחותיים. כל אחד מהפרקים מתאר ומנתח את ההתפתחות התרבותית-היסטורית של המו"לות העברית כחלק מ"שדה הייצור התרבותי", כאשר הפרקים עצמם מאורגנים על פי עשורים, כשבכל פרק אמור המחבר לדון בהתפתחות המו"לות בעשור אחד. אבל נייגר איננו מבצע מחקר דיאכרוני-היסטורי לשמו. אין הוא בוחן בכל פרק את תנאי החיים הכלכליים-חברתיים-פוליטיים-תרבותיים, שאיפשרו את התפתחות המו"לות הארץ ישראלית

באותו עשור, ואין הוא מציג ראייה כוללת של התפתחות המו"לות העברית בעשור נתון. הוא מעדיף להשתמש במסגרת הזמן הדיאכרונית במסגרת גג אירגונית פורמלית, לתוכה הוא משלב את סיפוריהם של מספר רב של הוצאות לאור. הוצאות אלו ממוינות למספר קטגוריות-על: מו"לות משפחתית-קטנה, מו"לות משפחתית גדולה, מו"לות מסחרית גדולה, מו"לות נישא-זעירה, מו"לות מפלגתית-אידאולוגית, מו"לות אקדמית-מוסדית ומו"לות פרטית-מצנטית. נייגר טוען, שקטגוריות המו"לות השונות התפתחו בהקשר לעשורים השונים. לדוגמא, קטגוריית המו"לות המשפחתית הקטנה נולדה בשנות העשרים, קטגוריית המו"לות האקדמית והמו"לות המצנטית הופיעו בשנות השלושים, ואילו המו"לות המפלגתית-אידאולוגית הופיעה במלוא כוחה בתחילת שנות הארבעים. המסגרת הדיאכרונית מאפשרת לנייגר למקם לתוך עשור נתון קטגוריית מו"לות מרכזית וכל פרק כולל הצגת מספר רב של סיפורים מגבילים של תולדותיהן של הוצאות ספרים השייכות לאותה קטגוריה.

נייגר מספר את סיפור לידתן והתפתחותן של כל אחת מהוצאות הספרים בדרגות פירוט שונות; הוא מזהה ומשרטט את הפרופיל של המו"לים שעיצבו אותה ומציג את מאפייני קטלוג הספרים שפירסמה. אבל, הוא לא מגביל עצמו בפרקים השונים לגבולות העשור הנתון, אלא ממשיך ועוקב אחר התפתחות ההוצאה הרחק מעבר לגבולות הכרונולוגיים של הפרק וכך מוצא עצמו הקורא בפרק העוסק במו"לות העברית בשנות העשרים נע בעקבות סיפור התפתחותה של ההוצאה לתוך שנות הארבעים והחמישים והשבעים והשמונים. לאחר שהסתיים הטיפול בתת-פרק נתון, חוזר נייגר ופותח תת פרק חדש אודות הוצאה נוספת ושוב מוחזר הקורא במהלך מעגלי לשנות העשרים. אולם, בסך הכל, המסגרת הדיאכרונית-התפתחותית משמשת כאן כמסגרת גג, שתפקידה להביא לפני הקורא סיפור מורכב של מו"לות עברית בארץ ישראל, סיפור שאין בו שחקן אחד מרכזי מוביל, אלא מספר רב של שחקנים, הנמצאים בקונפליקט בינם לבין עצמם, אבל גם ביחסי שיתוף פעולה וסימביוזה.

המחקר רחב ההיקף, שכתב נייגר, הוא קודם כל תוצר של סינתזה של מחקרים קודמים, לא רבים, העוסקים במישרין או בעקיפין במו"לות עברית. החל מעבודותיה החלוציות של זוהר שביט על החיים הספרותיים בא"י בתחילת המאה העשרים ולידת המו"לות העברית, דרך מונוגרפיות מעטות שיצאו על בתי הוצאה שונים, כמו "ספריית פועלים" או "דביר", וכלה בביוגרפיות על מו"לים ושחקנים מרכזיים בשדה היצור התרבותי העברי. לעומת זאת, המחקר איננו עשיר דיו בחומרים ראשוניים. נייגר מצטט אמנם כל מקור זמין החל מאוטוביוגרפיות ועד מידע שנאסף על הוצאות ספרים מתוך העיתונות. מקור חשוב הוא בסיס נתונים של ראיונות, שנייגר ועוזריו קיימו עם מו"לים עכשוויים, או עם קרובי משפחה של מו"לים שנפטרו. מקור מרכזי אחר, עליו נשען נייגר, הם קטלוגים של בתי הוצאה, המשמשים מקור מצוין לשיחזור התפתחות גוף הכותרים של ההוצאות השונות. אבל, בסך הכל החומרים הראשוניים העומדים לרשות נייגר אינם רבים. אין ברשותו בסיס ארכיוני רחב ומסודר של בתי הוצאה עצמם, התכתבויות, מסמכים כלכליים, וכו', בסיס ארכיוני מן הסוג שעמד לרשות היסטוריוני "האנל", כמו ז'ן איב מולייה (Mollier), שחקר

את בתי ההוצאה הגדולים בפריז במאה ה-19 וה-20 והצליחו לשחזר במדויק את הפעילות העסקית של בתי ההוצאה ואת אסטרטגיות הפעולה שלהם¹.

הטיפול בתולדות המו"לות העברית מתחיל בפרק השני. פרק זה מוקדש ללידתה של המו"לות העברית בארץ-ישראל קודם למלחמת העולם הראשונה. בתחילת הפרק, מקדיש המחבר עמוד אחד בלבד לשורשים האירופאים של המו"לות הארץ ישראלית. האמנם דמויות כמו בן-אביגדור, מי שמוגדר כאבי המו"לות העברית המודרנית, יוצר ספריית "ספרי אגורה" הפופולרית ומקים הוצאת "תושיה", ואליעזר קפלן, מנהל הוצאת "אחיאסף", ראויים לכמה שורות בלבד? ראוי היה להתעכב יותר על המו"לות העברית שקמה בוורשה, אבל גם באודסה, בקרקוב ובווילנה, ולהצביע על תרומתה לעיצוב פניה של המו"לות הארץ ישראלית.

נייגר מקדיש את עיקר הפרק השני לצמיחת המו"לות בארץ ישראל. הוא רואה בצדק בירושלים את מרכז הדפוס וההוצאה לאור הארץ ישראלי ועוקב אחר תרומתה של משפחת בן-יהודה לעולם העיתונות ולידת בית ההוצאה הראשון של שלמה ישראל שיריזלי "שי"ש", ששימש כמו"ל של עיתונות בן-יהודה והוציא לאור בצורת חוברות זולות את הרומנים בהמשכים שהופיעו בעיתון. חלק ניכר מהפרק מוקדש לתרומתה של העלייה השנייה לעולם המו"לות עם שני בתי הוצאה ממסדיים, "לעם" (מדע פופולרי) ו"יפת" (ספרות יפה מתורגמת), שתיהן פרי יוזמה של תנועות הפועלים "הפועל הצעיר" ופועלי ציון". מקום מיוחד מוקדש לדמותו של הסופר יוסף חיים ברנר כיוזם מו"לי.

הפרק השלישי עוסק בצמיחת המו"לות הארץ ישראלית בשנות העשרים "והלאה". המונח "והלאה" מאפשר למחבר שלא להישאר תחום לתוך שנות העשרים ולהמשיך ולגלוש עם הוצאות הספרים בהן הוא מטפל לעשורים הבאים. נייגר מקדיש את הפרק להוצאות הספרים המשפחתיות הקטנות, שחלקן מועבר מאירופה וחלקן מוקם בארץ. הכוונה לעסק משפחתי קטן, בו מרוכזות הפונקציה הניהולית כלכלית והפונקציה המקצועית בידי אנשי המשפחה. הפרק השלישי, כמו הפרק השני, הוא מעין סקירה כללית הבנויה על מחקרים קיימים. הוא פורש לפני הקורא את ההיסטוריה הקצרה של 14 הוצאות ספרים, הכוללת פרופיל של מקימיהן, התפתחות ההוצאה, סקירת קטלוג ההוצאה, וקהל היעד שלה. חלק מההוצאות נוסדו בחו"ל והועלו לארץ, כמו הוצאת "אמנות", שנוסדה ב-1917 והועברה לארץ ב-1925, הוצאת ש. שרברק, שנוסדה ב-1900 והועלתה לארץ ב-1933, שם שינתה שמה להוצאת "יזרעאל", או הוצאת "שטיבל", שנוסדה ב-1917 והעבירה את מרכזת העולמי לארץ ב-1929. חלק אחר של ההוצאות המטופלות, הוקם בארץ, כמו הוצאת "מצפה" שנוסדה ב-1925, ואחר כך אוחדה עם "שטיבל" ופורקה בשנות הארבעים לשלוש הוצאות קטנות ("י. שרברק", "י. צ'צ'יק", ו"מ. נוימן"), הוצאת "מסדה" שהוקמה ב-1932 או הוצאת "אחיאסף" המחודשת שהוקמה ב-1937. נייגר מציין, שחלק מההוצאות הספרים, מקורן ברשת בתי מסחר לספרים, כמו הוצאת "מצפה", ששורשיה ברשת חנויות הספרים "תרבות", או הוצאת

¹ Jean-Yves Mollier, *L'Argent et les lettres- Histoire du capitalisme d'Édition, 1880-1920*, Paris, Payard, 1988.

"מסדה", שהוקמה מתוך חנות הספרים "מוריה". סקירת ההוצאות נשענת על מחקרים ואוטוביוגרפיות, אבל המידע על חלקן (הוצאת "אמנות" או "אחיאסף", לדוגמה) נשען גם על ראיונות עם בני משפחת המו"לים. הפרק כולל פרופיל של חלק מהמו"לים (ברכה פלאי מ"מסדה" או שכנא צ'פלוביץ-אחיאסף מ"אחיאסף") וניתוח קטלוג ההוצאות. אבל, הפרק אינו מתרכז בשנות העשרים והשלושים, אלא גולש בעקבות התפתחות הוצאות הספרים עצמן וסוקר את תולדותיהן עד סגירתן. בסך הכל, הקורא אכן מקבל תמונה על מיגוון ההוצאות העצמאיות שפעלו בארץ החל משנות העשרים, אולם ראוי היה בסוף הפרק להוסיף חלק מסכם, שבו המחבר מציג סינתזה של פעולות ההוצאות הפרטיות הקטנות, כדי להצביע על תרומתן לתרבות הספר העברי.

הפרק הרביעי מוקדש לתולדות המו"לות בשנות השלושים והלאה. לטענת נייגר, בתקופה זו נוצרו שני מודלים חדשים של מו"לות: המו"לות המצנטית והמו"לות המוסדית-אקדמית. כדוגמה למו"לות המצנטית, נייגר מציג את "הוצאת שוקן" שהוקמה ע"י זלמן שוקן ב-1931 והועלתה ארצה ב-1935. נייגר נעזר בביוגרפיות על שוקן, כמו זו של אנטוני דוד, ובעיקר במחקר המעמיק של דן לאור על עגנון, לצד ראיונות שקיים עם בני משפחה, כדי לפרוש דרכן פורטרט מקיף ומפורט על תהליך לידתה והתפתחותה של "הוצאת שוקן" כמוסד מצנטי. הוא משרטט את הפרופיל של זלמן שוקן כיום תרבות מתוחכם, את יחסיו עם סופריו ובעיקר בוחן את יחסיו הרכושניים עם עגנון וההסכמים הכובלים שחתם איתו, יחס רכושני שהעמיד בספק את ההילה המצנטית של ההוצאה שכן הוא העניק לה רווח גדול. נייגר ממשיך ובוחר את אסטרטגיות הפעולה של שוקן, כמו הקמת מחלקה מדעית בתוך ההוצאה, לצד הקמת המכון לחקר השירה והפיוט ב-1930 במטרה לחשוף את תולדות העם היהודי דרך הספרים, וכן - את תהליך העברת ההוצאה לישראל ב-1935 והקמת הוצאת שוקן בתל אביב ולצידה שלוחה בניו יורק ב-1946. גם כאן, חוצה נייגר את הגבול הכרונולוגי של הפרק ועוקב אחר גלגוליה של "הוצאת שוקן" בשנות החמישים והששים תחת ניהולו של בנו של זלמן שוקן, עורך "הארץ", גרשום, תקופה שבה ניכרת שקיעה בפעילות ההוצאה והכפפת האינטרסים שלה לאלו של העיתון.

לצד "הוצאת שוקן", נייגר עוסק ב"הוצאת תרשיש", שהוקמה ע"י עורכה לשעבר של "הוצאת שוקן" בברלין, משה שפיצר. זה האחרון הביא ארצה גופנים איכותיים מגרמניה והקים בארץ הוצאת ספרים שהתמחתה בהוצאת ספרים ביבליופילים יוצאי דופן, שהצטיינו באיכות גראפית חריגה בנוף המקומי. בית הוצאה נוסף, בו עוסק נייגר בהרחבה, הוא "מחברות לספרות" של ישראל זמורה, שהוקם כמפעל של איש אחד ב-1940 והוציא במשך שלושים שנותיו 300 כותרים. נייגר משרטט פורטרט של ישראל זמורה ושל החוג הספרותי של קבוצת אלתרמן, שמתוכו צמח בית ההוצאה, ומציג מודל של הוצאה ספרותית המצליחה, למרות היעדר משאבים, להוציא קורפוס ספרותי מרשים.

חלקו השני של הפרק עוסק בהוצאות הספרים הממסדיות-אקדמיות. כדוגמא למו"לות אקדמית-מוסדית, מביא נייגר את "הוצאת מאגנס", שקמה ב-1929 ביוזמת האוניברסיטה העברית והמתמחה בהוצאת ספרי עיון ומחקר ובכינוס אוצרות התרבות של הדורות הקודמים. באמצעות פרוטוקולים של ההוצאה משנות השלושים והארבעים, נייגר מציג את המכניזם של עבודת הוצאת ספרים אוניברסיטאית בארץ ישראל המנדטורית, את מטרות ההוצאה, את דרך עבודת מנגנון שיפוט הספרים, את אסטרטגיית בניית הקטלוג, את הפרויקטים החשובים של ההוצאה, ואת הדרך שבה הם התקבלו. גם במקרה זה, כמו במקרים קודמים, אין הסקירה נשארת תחומה בשנות השלושים, אלא עוקבת אחר התפתחות ההוצאה האוניברסיטאית עד סוף המאה העשרים ומקדישה דיון קצר למגמות התפתחות המו"לות האוניברסיטאיות בישראל בתחילת המאה ה-21.

לצד "הוצאת מאגנס", נייגר סוקר שתי הוצאות ממסדיות אקדמיות, שהוקמו מחוץ לעולם האוניברסיטאי: "הוצאת ביאליק" שהוקמה ב-1936 ע"י ההסתדרות הציונית לשימור אוצרות התרבות היהודית והעוסקת בפרסום תרגומים של מיטב הקלסיקות העולמיות לצד מחקרים מדעיים מרכזיים בתחום תולדות ישראל. לצידה, מוצג "מוסד הרב קוק" הקרוב לתנועת המזרחי, שמומן גם הוא מכספי ההסתדרות הציונית והוציא מאז הקמתו יותר מאלף כותרים של ספרות דתית, תורנית ומדעית.

גם בפרק הרביעי חסר חלק סיכום, הבוחן במבט מעל את תרומת ההוצאה המצנטית בכלל, וההוצאה האוניברסיטאית בפרט, לעיצוב תרבות הספר העברי.

הפרק החמישי של הספר מוקדש לניתוח הוצאות הספרים המפלגתיות אידיאולוגיות, המזוהות ברובן עם מפלגות השמאל, בשנות הארבעים והחמישים. הכוונה ל"הוצאת ספריית פועלים" (1939) של מפ"ם, "הוצאת הקיבוץ המאוחד" (1940) של ארגון בעל אותו שם, ו"הוצאת עם עובד" (1941) של הסתדרות העובדים, שנשלטה בפועל בידי מפא"י. ראוי לציין, שמו"לות מפלגתית הופיעה כבר בתקופה העות'מנית בדמות הוצאת "לעם". נייגר עצמו מזכיר, שהסתדרות העובדים הקימה כבר בשנות העשרים את "הוצאת דבר". אבל בתחילת שנות הארבעים נוצרה הקונונקטורה הכלכלית, הפוליטית והתרבותית, שהובילה את מנהיגי מפא"י, ובראשם ברל כצנלסון, להקים את "הוצאת עם עובד", שהפכה לגוף המו"לי החשוב בארץ. חלק ניכר מהפרק החמישי מוקדש לניתוח פעולתה של "הוצאת עם עובד" בתקופת ברל ואחריו. נייגר מעלה על נס את פועלו של ברל, שהמצליח בשנים 1942-1944 להקים ארבע סדרות ספרים ולבנות קהל של 9,000 מנויים בתוך ישוב שמנה רק כמה מאות אלפי אנשים.

הישג זה מועצם לאור המשך הסקירה המתארת את התקופה שלאחר פטירתו של ברל, שבמהלכה שקעה ההוצאה בקיפאון ובמשבר עמוק על רקע מדיניות עריכה שמרנית, שבחרה לפרסם יצירות

מקור של סופרים מבוססים על פני פרסומם של סופרים צעירים, ובשל כספים שהופנו לקיום מנגנון אדמיניסטרטיבי מנופח במקום ייעוד הכספים לפרויקטים מו"ליים חדשים. גלגל ההצלה הופיע בדמות הסידרה "ספריה לעם", שעוצבה ע"י עורכי "עם עובד", שלמה גרודנסקי ומשה הורוביץ, במחצית שנות החמישים. סידרה זו כללה את מיטב הספרות העברית והכללית בפורמט ספרי כיס ובמחיר זול. ספרייה זו, שהיו לה אלפי מנויים, היא שחילצה את ההוצאה מהמשבר. אולם מעבר לסדרה, תרמה לשיקומה של ההוצאה, החלטתו של ראש הממשלה לשעבר, משה שרת, לקחת על עצמו ב-1956 את ניהול ההוצאה. שרת הצליח תוך זמן קצר לשקם את ההוצאה ולהפכה להוצאה פעילה, יוזמת ומחדשת, כאשר "הספריה לעם" שימשה מנוע להתחדשות זו. החל משנות הששים, כל כותר בסידרה נמכר, בשל הסכמים קודמים עם ועדי עובדים, בעשרות אלפי עותקים. יוזמה זו הובילה סופרים מהוצאות אחרות, כמו "ספרית פועלים", לעבור "לעם עובד". המוצר עבר בתקופת משה שרת סטנדרטיזציה (פורמט כיס, היקף זהה של 250 עמוד, גרפיקה זהה, העדפת רומנים על סיפורים קצרים, מינון זהה של ספרות מקור ותרגום, עירוב של סופרים ותיקים וצעירים, הימנעות מחזרה על פרסום סופר שכבר פירסם בהוצאה) ונשען על קהל מנויים רחב, שהתחייב מראש לרכישת סדרות שנתיות בנות מספר כותרים קבוע.

נייגר ממשיך ובוחר את התפתחות ההוצאה בשנות השבעים והשמונים עם הקמת "ספריית אופקים", העוסקת בתחום העיון והמחקר, וכן את עיצוב אסטרטגיות הפעולה של ההוצאה בתחילת המאה ה-21, עת ההוצאה השתחררה מתלותה בהסתדרות והפכה להוצאה מסחרית לכל דבר.

לצד הוצאת "עם עובד", נייגר מקדיש חלק נרחב בפרק זה לניתוח פעילותן של הוצאת "הקיבוץ המאוחד" (1940) ו"ספריית פועלים" (1939) - הוצאות שאוחדו חמישים שנה לאחר הקמתן למסגרת אירגונית אחת. נייגר טוען, על בסיס ניתוח הקטלוגים של ההוצאות, שהן ראו עצמן לא רק אחראיות על סקטור מסוים של האוכלוסייה, אלא על התרבות העברית בכללותה ולכן בנוסף לתרגום של הוגים סוציאליסטים, הקפידו הוצאות אלו על תרגום יצירות קלאסיות כלליות.

נייגר בוחן את התפתחת קטלוג הספרים של "הקיבוץ המאוחד", החל מספרה הראשון, "הידעת את הארץ" של יוסף ברסלבסקי, שהיה רב מכר מיידי. הוא עוקב אחר התכתיבים האידאולוגיים הנוקשים, שעיצבו קטלוג זה בשנות הארבעים והחמישים, ובוחר את התפתחות ההוצאה עם פתיחתה בפני קבוצת סופרים ושילוב סידרת "סימן קריאה" לספרות עברית מקורית לתוך ההוצאה בתחילת שנות השמונים. סידרה זו הכניסה רוח חדשה להוצאה והובילה לפיתוח פרויקטים מו"ליים ספרותיים נוספים, כמו סדרת "הספרייה" בשיתוף עם הוצאת "כתר" (1986) ו"הספרייה החדשה" במנותק מ"כתר" (1989). שני פרויקטים אלו נשענו על הפצה בשיטת סידרת המנויים, כמו ב"ספרייה לעם". נייגר מתאר בהרחבה את התפתחות ההוצאה ואת סידרת "הספרייה החדשה",

בוחן את היתרונות והחסרונות של שיטת המנויים, ומשרטט את הפרופיל של עורך הסדרה, מנחם פרי, ואת אסטרטגיות הפעולה המו"ליות שלו.

החלק האחרון של הפרק החמישי מוקדש לניתוח פעולותיה של הוצאת הספרים של מפ"ם, "ספריית פועלים" (1939). נייגר מאפיין תקופה של צמיחה בשנות הארבעים והחמישים ותקופת שקיעה בשנות הששים-שמונים. בתקופת הזוהר והשיא, בולט המשורר אברהם שלונסקי כדמות המרכזית בהוצאה האחראי לגיוס סופריה ולעיצוב קטלוג הספרות היפה והמתורגמת שלה. בעזרתו של שלונסקי, הצליחה "ספריית פועלים" לאסוף תחת כנפיה את מרבית היוצרים בני דור הפלמ"ח: משה שמיר, נתן שחם, אהרון מגד, חנוך ברטוב, ס. יזהר, נעמי פרנקל ועד נתן יונתן. שלונסקי עיצב גם את קטלוג הספרות המתורגמת של ההוצאה עם יצירות של פושקין, המינגווי, הנריץ מן, ג'ון סטיינבק ושרל בודלר. אולם, החל ממחצית שנות החמישים, ניכרת שקיעת ההוצאה ונטישת סופריה העוברים להוצאות המתחרות. למעשה, מאז, ההוצאה לא התאוששה (נייגר מציג סידרה של סיבות כלכליות, פוליטיות ואדמיניסטרטיביות לשקיעת ההוצאה), וסופה שהיא מתאחדת איחוד אדמיניסטרטיבי בסוף שנות התשעים עם הוצאת "הקיבוץ המאוחד". אולם, יחסי הכוחות בשותפות זו הם 78 אחוז ל"קיבוץ המאוחד" ו-22 אחוז ל"ספריית פועלים", עדות לשקיעתה של הוצאה מפוארת.

הפרק השישי של הספר חוזר לעסוק בהוצאות ספרים פרטיות קטנות בשנות הששים והלאה. הוצאות אלו מייצגות שתי מגמות מנוגדות: מחד, הוצאות אליטיסטיות המשווקות ספרי שירה בעיקר לקהל יעד מצומצם, ומאידך, הוצאות מסחריות המייצרות לקהל יעד המוני ספרות פופולרית במחיר שווה לכל נפש. החלק הראשון של הפרק מציג סקירה של התפתחות הוצאות ספרותיות קטנות, כמו הוצאת "עכשיו" (1957) בהנהלת גבריאל מוקד, שביקשה להחליף את הפואטיקה של אלתרמן ושלונסקי בפואטיקה חדשה, אקזיסטנציאלית-ביקורתית. בין היוצרים (כ-150 כותרים) שפירסמה, בלטו יונה וולך ומאיר ויזלטיר, אהרון שבתאי ואהרון אפלפלד. הוצאה אחרת הייתה הוצאת "עקד" (1958), בהנהלת איתמר יעוז-קסט, שניסתה לתת ביטוי לרב תרבותיות הישראלית והוציאה ספרי שירה של משוררים כיאיר הורוביץ, אגי משעול, סמי שלום שטרית, דורית רביניאן ונעים עריידי, סה"כ כ-900 כותרים. נייגר מנתח את דרך הפעילות של הוצאות קטנות אלו ומראה כיצד למרות מגבלות כלכליות הצליחו לעצב את הנוף התרבותי הישראלי, בעיקר בשנות הששים עד השמונים.

החלק השני של הפרק עוסק בהוצאות מסחריות קטנות, המתמחות בהוצאת "ספרות זולה", ספרות פופולרית בכריכה רכה, בתפוצה רחבה, ובמחיר זול. נייגר מתמקד בשתי הוצאות ספרים שהוקמו במחצית שנות החמישים: "הוצאת שלגי-רמדור" ו"הוצאת מ. מזרחי". ראוי היה להדגיש, שהמו"לות הפופולרית לא נולדה בארץ-ישראל במחצית שנות החמישים, אלא כבר בתחילת המאה, עם הופעת המו"ל העברי הראשון, שלמה ישראל שיריזלי, שהפיץ ספרות פופולרית בפורמט קטן

ובמחיר זול. מו"לות זו מתפתחת בתחילת שנות השלושים עם סדרת ספרוני "הבלש", בהוצאת שלמה בן-ישראל ואלכסנדר מוזס, ומגיעה לשיא עם הוצאת "הרומן הזעיר", שהחלה בפעילותה בתל אביב ב-1939. אבל ללא ספק, שנות הששים והשבעים היו מתקופות השיא של ז'נר מו"לי זה והוצאות שלגי ומזרחי הובילו את המהלך. "הוצאת שלגי-רמדור", בהנהלת אורי שלגי, נוסדה ב-1959 והתמחתה בהוצאת ספרוני מערבונים, (ביל קרטור), סוכני ריגול (פטריק קים), והרומן הרומנטי, יצירות שנכתבו ע"י יוצרים מקומיים. לצידם, פירסמה ההוצאה את ספרי חסמב"ה של גאל מוסינזון. לאור השינויים בעולם ההוצאה לאור, עברה ההוצאה מאוחר יותר להתמחות בהפקת ספרי תשבצים. נייגר מתאר את הפעילות בהוצאה הקטנה הזו, כאשר כל בני המשפחה שותפים להפקת הקטלוג הפופולרי. לצד "הוצאת שלגי", פעלה בהצלחה מרובה "הוצאת מ. מזרחי", שהוקמה ב-1955 על ידי מאיר מזרחי, והוציאה במהלך פעילותה אלפי כותרים (קטלוג 2,500 הכותרים של ההוצאה הוא חלקי בלבד) בפורמט קטן ובכריכה רכה. ביניהם, ספרות בלשית של אגתה כריסטי, ספרות טרזן, ומערבונים. סופר הבית של ההוצאה, שרגא גפני, אחראי להצלחות מו"ליות, כמו סדרות "דנידין", "השביעיה הסודית", ו"הספורטאים הצעירים". ראוי היה בחלק זה להרחיב ולעסוק באסטרטגיות עיצוב המוצר, טכניקות הפצה והיקף תפוצה.

בפרק השביעי, הממוקם בשנות השבעים והלאה, נייגר חוזר לשתי הוצאות ספרים שבהן עסק בפרק הרביעי: "הוצאות שוקן" ו"מחברות לספרות", הוצאות משפחתיות מצנטיות שהפכו עם הדור השני והשלישי להוצאות מסחריות לכל דבר. החלק הראשון של הפרק מוקדש לבנו של ישראל זמורה, אוהד זמורה, שהקים על תשתית הוצאת הספרים של אביו עם שני שותפים, ב-1973, את הוצאת "זמורה-ביתן-מודן", או "זב"מ". נייגר עוקב אחר תהליך צמיחתה של ההוצאה והרחבת הקטלוג שלה באמצעות קניית ההוצאה הוותיקה "דביר", קניה שאיפשרה לצרף יוצרים כמו ביאליק וס.יזהר, לצד עיצוב אסטרטגיית גיוס של יוצרים צעירים, כמו עירית לינור, ותרגום ספרות ילדים מאנגלית וצרפתית. מקום נפרד מקדיש נייגר לתהליך עיצוב הספרים של הוצאת זב"מ: איכות הנייר, הגרפיקה, עיצוב הצילום. זהו העיצוב, ששירת היטב את שיווק ספרי הבישול של ההוצאה ("מהמטבח באהבה" של רות סירקיס).

החלק השני של הפרק מוקדש ל"הוצאת שוקן", שתחת ניהולה של בת הדור השלישי של המשפחה רחלי אידלמן, הופכת מאז סוף שנות הששים מהוצאה מצנטית להוצאה מסחרית לכל דבר. נייגר מדגיש את חשיבותה של רחלי אידלמן כמו"לית יוזמת, שחילצה את ההוצאה ממשבר ארוך שנים ותרמה להעשרת הקטלוג שלה. אמנם יחסי מצנטיות, כמו אלה שהתקיימו עם עגנון, הסתיימו בשנות השבעים, אבל ההוצאה עדיין סיבסדה את פעילותם של חוקרים, כמו שבתי טבת שכתב את הביוגרפיה רבת הכרכים על בן גוריון. נייגר בוחן טקטיקות עבודה של אידלמן ביחס למו"לים מתחרים, כמו החלטה להסתיר הכנת ספרים, או להפיץ דיסאינפורמציה ביחס לספרים אחרים, כדי ליצור רושם כוזב אצל המתחרים כאילו הוצאת הספר תאריך עוד זמן רב. נייגר מתעכב גם על מאבקה החשוב של אידלמן ברשת חנויות הספרים "סטימצקי", שניצלה את המונופול שהיה לה בזמנו כדי לגבות כספים לא חוקיים מהמו"לים. בסך הכל, בעוד שבתקופת זלמן וגרשום שוקן

הדפיסה ההוצאה כ-200 כותרים, הרי שמאז שאידלמן מנהלת אותה, הופיעו יותר מאלף כותרים, שהיו מגוונים בהרבה בנושאים.

הפרק השמיני של הספר ממוקם בשנות השמונים "והלאה" והוא עוסק במו"לות מסחרית גדולה, קרי מו"לות שעוצמתה המסחרית וכוחה הפיננסי הולכים וגדלים. נייגר בוחר בשתי הוצאות מסחריות גדולות, "כתר" ו"ידיעות ספרים". עם התחזקות החברה הקפיטליסטית הישראלית והחלשת החברה הסוציאליסטית, נחלשות ההוצאות המפלגתיות-מוסדיות-אידאולוגיות, ועל השדה המו"לי משתלט לחלוטין מודל הוצאת הספרים המסחרית הפועלת אך ורק על בסיס תכתיבים של אינטרס הרווח. בשנות העשרים והשלושים, יש הרבה מאוד יזמים מו"ליים משפחתיים קטנים, אך אלו מפנים בהדרגה את מקומם לחברות מסחריות ריכוזיות גדולות. כתוצאה מכך, ככל שאנו מתקרבים יותר לסוף המאה העשרים, כך מספר קטן והולך של חברות מו"ליות שולט על נתח שוק גדל והולך של שוק הספרים בארץ. שתיים מהוצאות הספרים הענקיות האלו יתבלטו החל משנות השמונים: "הוצאת כתר" ו"הוצאת ידיעות אחרונות".

"הוצאת ידיעות אחרונות" שייכת לעיתון בעל אותו שם של משפחת מוזס שהוקם ב-1939. משפחת מוזס הקימה בשלב מאוחר יחסית, ב-1975 את "הוצאת עידנים" בשיתוף עם אשר וייל. ההוצאה, בה היה פעיל האיש המרכזי בעיתון דב יודקובסקי, הוציאה ספרי אקטואליה, פרי עטם של עיתונאים. אולם עם פרישתו של דב יודקובסקי, פרש העיתון בהדרגה מפעילות בהוצאה. במחצית שנות התשעים, הקים העיתון מפעל משלו תוך שיתוף פעולה עם מו"ל קטן בשם "ספרי חמד", השייך למשפחת אייכנולד, שהתמחה בהפקה והפצה של אנציקלופדיות פופולריות. השותפות בין "ידיעות אחרונות" ל"ספרי חמד" נשאה את השם "משכל". היא נוהלה ע"י דב אייכנולד והפיקה רבי מכר בתחום העיון, הפרוזה וספרי הילדים, ובשנת 2003 מכרה כשני מיליון ספרים משלה, ביניהם בולטת סידרת הספרים "ספריית פרוזה", המתמחה בספרות יפה וספרי עיון. ההוצאה הוציאה גם פרויקט יוקרתי, "עם הספר" (2007), שמטרתו הפצת אוצרות הרוח של התרבות העברית החילונית והדתית (סדרות "פרוזה ישראלית" ו"ארון הספרים היהודי"). נייגר סוקר את הפקת הסידרה, שנעזרה בסיבסוד של בנק הפועלים, מן הצד הצורני-גרפי, העריכתי, והכלכלי-הפצתי. זהו אחד המפעלים השאפתניים האחרונים של המו"לות העברית, אולם הוא לא הושלם בשל קשיים כלכליים.

נייגר מצביע על שיתוף פעולה פורה בין "הוצאת ידיעות אחרונות" להוצאות נישא קטנות, כמו "בבל" ו"ספרי עליית גג". נייגר מרחיב ועוסק גם בשימוש שעושה ההוצאה בעיתון לקידום מכירת ספריה, באמצעות ראיונות ופירסום פרקי הספר במוסף הפופולרי "שבעה ימים", לצד מכירת הספרים בהנחה לקוראי העיתון תוך ניצול תפוצתו העצומה של העיתון. הוא עוקב אחר טכניקות השיווק של מנכ"ל ההוצאה דב אייכנולד, הניסיון להגדיר במדויק את קהל היעד, הקשר עם ועדי עובדים, קיום עיון לספרים חדשים במקומות עבודה, שליחת אנשי מכירות לגנים ובתי ספר,

חלוקת פרקים בחינם מתוך ספר לנוסעי הרכבת, ואף מבצעים כמו קבלת כוס קפה בתמורה לרכישת ספר. ההוצאה אף הקימה מסגרת בדיקה מוקדמת של פוטנציאל מכירות הספרים באמצעות "קהילת קוראים משפיעים", שמורכבת מקבוצות מדגם של קוראים שקיבלו את הספר לפני הפצתו והתבקשו לשתף את ההוצאה ואת חבריהם ברשימהם.

לצד הוצאת "ידיעות אחרונות", נייגר בודק בפרק השמיני את הוצאת "כתר". זהו בית הוצאה ציבורי, שמניותיו נסחרו בבורסה ושהתפתח בעיקרו מתוך מפעל האנציקלופדיה באנגלית "יודאיקה" (1966-1971). בשנות השבעים והשמונים, הצטיידה ההוצאה במערכת דפוס המשוכללת בארץ ובנתה פעילות מו"לית מגוונת, שכללה ספרות פופולרית, ספרי בישול, ספרי ילדים, ואף ספרות יפה שהיוצר המזוהה עמה היה עמוס עוז, שאף קיבל מההוצאה משכורת חודשית. ההוצאה התבלטה בהוצאת סדרות איכות ספרותיות, כמו "קו התפר" בעריכת יגאל שוורץ. לסידרה זו היו מאפיינים טיפוגרפיים ייחודיים והיא התמקדה בקולות שונים בספרות העברית. לאחר גילגולים, עברה ההוצאה ב-1991 לידי משפחת רשף, שהחזיקה בה עד 2016.

נייגר עוקב בפרק אחר אסטרטגיית המו"לות של יון פדר, מנכ"ל ההוצאה תחת שליטתה של משפחת רשף החל משנות התשעים. הוא בוחן את החלטתו לסגור את רשת חנויות הספרים של ההוצאה, שהסבה לה הפסדים בתחרות מול רשת "סטימצקי" והחלטה נוספת לדלל את מספר הכותרים החדשים בטענה שאין הגיון כלכלי להוציא מספר גדול מדי של כותרים. ב-2016 הועברה השליטה בהוצאה ממשפחת רשף לעודד מודן, בעל "הוצאת מודן" ואחד השותפים ב"צומת ספרים", עובדה שחזקה עוד יותר את תהליך הריכוזיות בשוק המו"לות. זאת, גם לאור הקירבה בין מודן לבין הוצאת הספרים, שהפכה בתחילת המאה ה-21 לשחקן החשוב ביותר בשוק המו"לות הישראלי, הוצאת "כנרת-זמורה-ביתן-מודן-דביר", שבה נייגר עוסק בהרחבה בפרק התשיעי והאחרון.

הפרק התשיעי מכסה את שנות התשעים של המאה העשרים ואת העשור הראשון של המאה ה-21. כאמור, מגמת ההתפתחות של עולם המו"לות המקומי היא זו של קומודיפיקציה וצנטרליזציה הולכת וגוברת, מגמה המגיעה לשיאה עם יצירת הוצאת הענק "כנרת-זמורה-ביתן-מודן-דביר". תהליך מרכז זה חופף לתהליך מונופוליציה בשוק הפצת הספרים, כאשר שני ענק הפצה: "צומת ספרים", השייכת לתאגיד "כנרת-זב"מ", ו"סטימצקי", שולטים ביד רמה בשוק. תאגיד הענק "צומת ספרים" הוא תוצר של חיבור שנעשה ב-1996, בין הוצאת "כנרת" (1978), שהתמחתה בהוצאת מדריכי טיולים, ספרי קלטת וספרי ילדים, לבין "הוצאת זב"מ-דביר". התאגיד הענק, הנשלט על ידי איש הדור השלישי של משפחת זמורה, ערן זמורה ומשפחת אילגון-רוז מ"כנרת", הוא בעל עוצמה שיווקית עצומה המאפשרת לו להוריד את מחירי הספרים. כתוצאה מכך, צריך המו"ל למכור 4,000 ספרים כדי שלא ייגרמו לו הפסדים, זאת לעומת כ-2,000 ספרים בתקופה שקדמה לתחילת התחרות בין ענקי ההפצה.

אולם, כפי שנייגר מציין בחלקו האחרון של הפרק התשיעי, צמיחתו של גוף מו"לי ענק כמו "כינרת-זב"מ-דביר", לא חיסל את הוצאות הספרים הקטנות שהמשיכו לפרוח בתחילת המאה העשרים ואחת. נייגר סוקר מספר רב של הוצאות נישא קטנות, המעסיקות מספר קטן של עובדים ומוציאות עד 20 כותרים בשנה. ביניהן: הוצאות "כרמל", "בבל", "תרמיל", "רסלינג", "קשת", "אבן חושן", "חרגול", "נהר ספרים", "אחוזה בית" ועוד. הוצאות אלו שורדות בזכות התמחותן בקטיגוריות נושא ספציפיות המכוונות לקהל יעד מוגדר. בדרך זו, הן מצליחות לשמור על ריווחיות למרות שליטת ענקיות המו"לות.

לסיכום, ספרו של מוטי נייגר הצליח להקיף ולסמן מגמות בהתפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל לאורך מאה שנות קיומה, בין תחילת המאה העשרים לבין תחילת המאה העשרים ואחת. זהו ספר יסודי חלוצי, שישמש נקודת מוצא ופתיחה לכל מחקר עתידי על תולדות המו"לות העברית בארץ. נייגר הצליח בספר זה, למרות שאיננו חף ממגרעות, לשלב לתוך מחקר אחד את סיפור לידתן, התפתחותן ושקיעתן של רוב הוצאות הספרים שצמחו בארץ. הצבתם של עשרות סיפורי ההוצאות לאורך ציר דיאכרוני מאפשר לראות את מגמות ההשתנות של קטיגוריות המו"לות המרכזיות לאורך משך זמן ארוך, לעקוב אחרי אסטרטגיות הפעולה השונות של ההוצאות ואחר האופן שבו הן בנו את ארון הספרים העברי. התמונה הגדולה שמספק לנו מוטי נייגר, מתארת את הסיפור הדרמטי של לידתו, צמיחתו, אבל גם תחילת שקיעתו, של עולם הספר העברי. שכן, למרות קיומה של מו"לות נישא מתמחה, נחלש עולם הספר העברי בשל ריכוזיות יתר ותפיסת הספר כסחורה הנמדדת במושגים של רווח והפסד. זוהי סחורה, הנמכרת באמצעות הדואופול "סטימצקי" ו"צומת ספרים" במחירי דמפינג, כאשר המו"לות המוסדיות והמצנטיות, היוצרת פרויקטים תרבותיים שלא למטרות רווח, כמעט ועברה מן העולם. הפתרון לבעיית המיסחור והריכוזיות, ע"פ המחבר, היא החזרת הרגולציה ומתן הגנה משפטית יעילה לספר העברי כנגד המונופולים הדורסניים, מצד שני, המחבר תולה תקוות בהתפתחות הטכנולוגיה הדיגיטלית להוצאת ספרים, שתניע תהליך של דמוקרטיזציה של ענף המו"לות, שתאפשר הוצאה עצמית של ספרים, נוסח ספרו של נייגר עצמו, תשחרר את המו"ל מלחצים כלכליים ופוליטיים, ותשנה לחלוטין את חווית הקריאה של הספר. ייתכן, וכל זאת, יוביל לרנסנס מחודש של הספר העברי.

סקירת ספרים

מוציאים לאור כמתווכי תרבות : היסטוריה תרבותית של מאה שנות מו"לות עברית בישראל (1910-2010). ספרו של מוטי נייגר (2017). ירושלים: הוצאת מן, 2017, 694 עמ'

רפי מן*

ספרים בעברית אודות ספרים הולכים ומתרבים על המדף. בעשורים האחרונים, התעשרו הקוראים בישראל בספרים החורגים מהעיסוק הקלאסי בניתוחים ספרותיים, או בביוגרפיות של יוצרים ידועי שם, והמציגים נקודות מבט מגוונות על עולם הספרים. בהם, לדוגמה, "תולדות הקריאה" של אלברטו מנגל (מנגל, 2001), "עוד ספר" של מיכאל הנדלזלץ (הנדלזלץ, 2000), "הספרים על מדף הספרים" שכתב הנרי פטרובסקי על ההתפתחות הטכנולוגיה של אחסון הספרים והצגתם (פטרובסקי, 2001) וספרו של אנדרי שיפריין, "עסקי ספרים", על הוצאות ספרים בעידן שבו השתלטו תאגידי תקשורת גדולים על תחום המו"לות (שיפריין, 2003). לכך אפשר לצרף את גיליון כתב העת "זמנים", שהוקדש ל"ספרים פתוחים, ספרים גנוזים" וכלל בין היתר את מאמרו של רוברט דרנטון על עתיד הספר, זכויות היוצרים והגישה אל אוצרות הדעת והתרבות בעידן הדיגיטלי (דרנטון, 2010).

לכל אלה נוסף ספרו של פרופ' מוטי נייגר, המציג ומנתח מאה שנות מו"לות עברית באמצעות שרטוט דיוקן של הוצאות הספרים השונות שפעלו ופועלות בארץ. זו תרומה משמעותית לחקר ההיסטוריה התרבותית של ישראל, שכן חרף העיסוק הנרחב בחקר הספרות הישראלית ותולדותיה, רק מעט נכתב על החוליה המרכזית המקשרת בין הסופרים לקוראים. בהיסטוריוגרפיה התרבותית והתקשורתית של ישראל היה תחום המו"לות מוזנח יחסית. פורסמו אמנם כמה מחקרים חשובים בנושא, שהבולטים בהם, פירות מחקריה של פרופ' זוהר שביט, חלקם בשיתוף עם פרופ' יעקב שביט, הציגו את תהליכי היווצרותו של "המרכז הספרותי בארץ ישראל" בימי טרום המדינה (לדוגמה: שביט, 1999). גם מחקרים שעסקו בחקר תנועות הפועלים ואישיה הבולטים הציגו את הדיונים על הקמתן של הוצאות ספרים מפלגתיות ואחזקתן. כך, לגבי פעילותו של ברל כצנלסון בהקמת הוצאת עם עובד וניהולה (שפירא, 1980), וכך באשר למעורבותו הפעילה של דוד בן-גוריון בהקמת הוצאת הספרים של מפא"י "עיינות". בן גוריון היה גם פעיל בהקמת הוצאת הספרים של משרד הביטחון, במאמץ להבטיח שזו תפעל כמוסד ממלכתי שיוציא לאור ספרים בעלי מסרים חינוכיים-לאומיים, ובראשם "גווילי אש", האנתולוגיה של יצירות ספרות והגות של חיילים שנפלו בקרב (מן, 2012).

* רפי מן (rafimann@gmail.com) הוא פרופסור חבר בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל

כל המחקרים הללו עסקו במקטעים מתוך רצף התפתחותה של המו"לות בישראל, אך התמונה הייתה חלקית ומקוטעת. פרקים רבים בהיסטוריה של עיצוב עולמה התרבותי של ישראל נותרו עלומים. אפשר, שהיה זה ביטוי למציאות מוכרת שבה גם הציבור הרחב, קהל היעד העיקרי של הספרים, אינו מכיר או מבין את תהליך המו"לות ואולי גם אינו מגלה בו עניין. מה יודעים הקוראים על המתרחש בנבכי הקופסה השחורה, שמצדה האחד נכנס כתב היד של הסופר ומצידה האחר ניצב ספר ערוך, מעוצב וכרוך על שולחנות המבצעים בחנויות הספרים, או מוטמן מיד עם הגיעו במדף מרוחק? מי האנשים חורצי הגורלות שמקבלים את ההחלטות הקובעות איזה כתב יד יהיה למיצג תרבותי חובק עולם או מה יישאר בחשכת המגירה – ומה שיקוליהם?

לעתים נדירות, הקוראים נחשפים לתפקידם הקריטי של המו"לים, ולמערכת היחסים החשובה והרגישה בין היוצר לבין הוצאת הספרים. ג'רלד מרטין, הביוגרף של חתן פרס נובל לספרות גבריאל גרסיה מארקס, תיאר את המהלומה שניחתה על הסופר הקולומביאני בקבלו את מכתב הדחייה לכתב היד של ספרו הראשון. "אפשר שזו הייתה האכזבה הגדולה ביותר בחייו. הוא הבין שהוצאת "סופת שלכת" לאור כמעט מובטחת, אבל עכשיו התברר לו, לשברון ליבו, שוועדת העריכה בבואנוס איירס דחתה את הספר, ובעצם דחתה אותו", כתב מרטין. למכתב הדחייה צורף מכתב של יו"ר ועדת העריכה בהוצאה, אחד מגדולי מבקרי הספרות הספרדית בגולה, שקבע כי הסופר ניחן במידה של כישרון פיוטי, אבל אין לו עתיד בתור סופר, והציע בלשון לא עדינה ביותר, שמארקס יחפש לו משלח יד אחר" (מרטין, 2012: עמ' 169). מארקס זכה לימים למתווכי תרבות שחשבו אחרת והוציאו לאור את ספריו בעשרות לשונות ברחבי תבל. אך מי יודע כמה יוצרים מעולים הפסיד העולם משום שלא הצליחו לצלוח את שלבי המיון והסינון של מוציאים לאור?

גם דרך החתחתים שעבר ספרו של פרופ' מוטי נייגר עד שיצא לאור, עשויה לשמש פרק במחקר עתידי על מערכת היחסים המורכבת ועתירת המכשולים בין מחבר לבין מתווכי התרבות בהוצאות הספרים. ב"פתח דבר" של הספר רומז נייגר בזהירות מדוע נמשכה העבודה על הספר שנים רבות כל כך, ומדוע היה עליו להוציאו בסופו של דבר באופן פרטי בהוצאת מן (שאין לה כל קשר לכותב שורות אלה, המניח שמדובר בראשי התיבות של שם המחבר) ובסיוע תורמים נדיבים, שנאספו באמצעות מימון המון.

נייגר מציין, כי בראשית היה זה פרויקט פוסט-דוקטורט במכון "הקשרים" באוניברסיטת באר-שבע, ובמסגרת זו הוצע לתלמידים לתואר שני לכתוב עבודות לסמינר על מו"לים שונים בהנחיה משותפת עם פרופ' חיים באר. מטרת הפרויקט, שהחל בשיתוף התאחדות הוצאות הספרים בישראל, הייתה לכתוב ספר שיספר את תולדות ההוצאה לאור בעברית בארץ. המחקרים נעשו - אלא שאחר כך צצו, כלשונו של נייגר, "מכשולים שעמדו לספר זה בדרכו אל האור, חלקם מבעלי עניין, שמסיבות שונות ומשונות, אין כאן המקום לפרטן".

רמז למה שמסתתר אולי מאחורי אמירה זו מבצבץ בהמשך. "נראה לי נכון וברור מאליו, כי ספר בו מוזכרים רוב מוחלט של המו"לים המפרסמים בארץ יצא דווקא בהוצאה עצמית, שאינה כפופה ללחצים של אחד או יותר מן המו"לים". לקוראים יש כתוצאה מכך רק יתרון אחד: הספר מצוי לכל המעוניין, ללא תשלום, באינטרנט. הקישורית: <https://goo.gl/KZ1n1K>

אך טלטלות הדרך, והעובדה שפרויקט שהחל ב-2001 ראה אור רק ב-2017, לא פגעו בחשיבותו ובתרומתו. בדומה לחוקרים אחרים העוסקים בעולם בתחום זה, בהם ג'ון תומפסון בספרו "סוחרי התרבות" על עולם המו"לות בארצות הברית ובבריטניה (Thompson, 2012), מתאר נייגר את המו"לות כחלק מ"שדה הייצור התרבותי" כהגדרת בורדייה (Bourdieu, 1993). הספר מחולק לשמונה שערים על פי התקופות הכרונולוגיות, ובכל תקופה הוא מציג את הוצאות הספרים שהחלו לפעול באותה מסגרת זמן. בשיטה זו ממומשת בספר כוונתו של המחבר להביא "מבט פנורמי, סינכרוני ודיאכרוני על השחקנים הראשיים – אישים והוצאות – בעולם המו"לות העברי" (עמ' 10-9).

עוד קודם לשערים הכרונולוגיים, מעניק השער הראשון תשתית מושגית על "מתווכי התרבות ברפובליקה הספרותית". זהו שער חשוב לא רק להבנת חלק מהתהליכים המפורטים בהמשך, אלא גם טקסט שיוכל לסייע לתלמידים ולחוקרים שיבקשו לחשוף ולבחון תופעות ותהליכים בעולם המו"לות. כאן גם מוזכרת המציאות הטכנולוגית של העידן הדיגיטלי, אשר טילטלה ועדיין מטלטלת את תחום הספרים לא פחות מאשר את תחום העיתונות. בפרק זה מציג נייגר לא פחות מ-24 שחקנים הממלאים תפקיד בתהליך תיווך התרבות. ברשימה נכללים לא רק מו"לים, אלא גם מדורי ספרות, מבקרים, ירידי ספרים, אתרי רשת ובלוגים, ספרנים, פרסים ועוד רבים אחרים. באופן מוזר, ממקם נייגר את היוצר עצמו רק במקום האחרון ולא הראשון, כפי שאכן מופיע בטבלה המופיעה בעמוד אחד אחר כך (עמ' 42-43).

יותר מ-550 מעמודי הספר מוקדשים להצגת הוצאות הספרים והמו"לים בתקופות השונות. ניכר, שגופים ואישים שפעילותם כבר זכתה לתיעוד ולהנצחה בספרים או באמצעי התקשורת מוצגים כאן באופן יסודי ומקיף יותר מאחרים. אחת הדוגמאות היא הוצאת "שוקן". הפרק מתבסס בחלקו על הביוגרפיה שכתב אנטוני דוד אודות זלמן שוקן (דוד, 2006), כמו גם על מערכת היחסים ההדוקה בין המצנט שוקן לסופר ש"י עגנון, שתועדה לפרטים בספרו של דן לאור "חיי עגנון" (לאור, 1998). הציטוט ממקורות אלה ואחרים מעניקים לפרק זה תשתית עובדתית מוצקה, המאפשרת להציג את שוקן, המשפחה וההוצאה, כמתווכי תרבות מן הדרגה הראשונה.

סקירה נרחבת יותר (כ-65 עמודים) נכללת בספר על הוצאת "עם עובד" בגילגוליה השונים, מהקמתה על ידי ברל כצנלסון ועד לשנים האחרונות. האב המייסד של ההוצאה ביקש לספק את "הצורך

החיוני של אדם לקרוא ספר טוב ולא לבזבז את זמנו על ספרים פחותי ערך וגם לסייע לסופרים, שכן לתנועת העבודה יש מחויבות ליוצר העברי. יש לנו חובה לדאוג לו, לתנאי עבודתו, בשונה מהמו"ל הפרטי או מהמצנט" (ע' 271). מקום מיוחד מוקדש, בצדק רב, ל"ספריה לעם", שספריה הגיעו לרבבות בתים בתוך זמן קצר והיו ללא ספק נכסי צאן ברזל בתרבות הישראלית.

בניסיון לפצח את סוד קסמה של הוצאת "עם עובד", נייגר מביא תשעה הסברים. הראשון שבהם הוא הזיקה למפא"י שהודות לשליטה בהסתדרות, ביישוב ובמדינה "החזיקה בהגמוניה התרבותית" בעשורים הראשונים למדינה ואף קיימה, לדבריו, רשת של קשרים נרחבים עם האינטליגנציה, ובכלל זה היוצרים. דוד בן-גוריון ובכירי מפא"י היו מאושרים אילו כך היו פני הדברים. במציאות, הם ראו בדאגה רבה כיצד הסופרים הבולטים של דור הפלמ"ח, שזכו להערכה רבה בציבור, העדיפו בשנות החמישים את מפ"ס. הם חברו למוסף הספרותי "משא" ובחרו לפרסם את ספריהם בהוצאת הקיבוץ המאוחד ובספריית פועלים, שהיו קשורות למפ"ס, יריבתה הגדולה של מפא"י באותם ימים.

"להיות נגד בן-גוריון היה כמעט פועל יוצא אוטומטי מהיות שייך לחוגי הסופרים הצעירים", קבע לימים הסופר משה שמיר. "להיות באופוזיציה, לבעוט בזקנים ובגדולים" (שמיר, 1992, ע' 422). פרט לנתן אלתרמן, עמדו לצד מפא"י בעיקר יוצרים ותיקים ומבוגרים. כדי להתמודד עם הסופרים הצעירים והפופולריים, שתמכו בגלוי במפ"ס, הצליחה מפא"י במאמץ רב לגייס לרשימתה בכנסת את הסופר ס' יזהר. בהתאמה לכך, ראה אור ספרו "ימי צקלג" ב-1958 בהוצאת "עם עובד".

אך יתר ההסברים להצלחת "עם עובד" מדויקים. בעיקר, יכולתה של מערכת ההוצאה להשתחרר במידה ניכרת, החל מסוף שנות החמישים, מן האידיאלים הסוציאליסטיים-החינוכיים, והצלחתה לשמור על תדמית וזהות א-פוליטית, המנותקת מזיקה להסתדרות בכלל ולמפא"י בפרט. ואכן, שיקולי איכות ספרותית בפרוזה ואיכות אקדמית-מחקרים בספרות עיון, בין היתר "ספריית אופקים", גברו על שיקולים אידיאולוגיים (ע' 328).

דווקא העושר הרב בפרק העוסק ב"עם עובד" מצביע על נקודת חולשה. חלק מן הפרקים על הוצאות הספרים מתבסס על מקורות משניים חלקיים, או על ראיונות עם ממלאי תפקידים בעבר או בהווה. כל מי שעוסק בחקר היסטוריה, מכיר את הבעייתיות הכרוכה בהסתמכות על ראיונות מאוחרים, שהרי הזיכרון האנושי מתעתע לעתים קרובות. בכמה מהפרקים בולט היעדר השימוש במקורות ראשוניים, כפרוטוקולים של דיונים או התכתבויות בין ההוצאה לסופריה, או בין ההוצאה למשרדי הממשלה. יש אמנם קושי להגיע למסמכים כאלה בהוצאות ספרים פרטיות, אך מסמכים כאלה עומדים לרשות חוקרים במכוני מחקר העוסקים בספרות, בארכיונים של התנועות הפועלים, באוספים אישיים של סופרים בארכיון "גנזים" של אגודת הסופרים, בגינזך המדינה ועוד. אין ספק שחומרים כאלה, כמקובל במחקר היסטורי, היו תורמים לספר חשוב זה.

זאת ועוד, הספר ממעט לעסוק בצדדים הכלכליים של פעילות הוצאות הספרים. אכן קשה יותר להגיע למאזנים, לנתוני מכירות ולדו"חות רווח והפסד, ויש לזכור, כי נייגר ניגש לפרויקט כחוקר שהתמחה בהבניה חברתית ובכינונה של התרבות הישראלית. אך הוצאת ספרים, פרטית, ציבורית או מפלגתית, היא ייצור היברידי: התוכן התרבותי אינו יכול להיות מודפס ללא תשתית כלכלית הולמת.

הספר מתמקד בחקר התרבות הישראלית, אך גם מי שעוסקים בחקר התקשורת הישראלית ובהיסטוריה שלה ימצא בו עניין. בעיקר, בזיקה בין עיתונים להוצאות ספרים - בין "על המשמר" לספרית פועלים, בין "דבר" ל"עם עובד", בין "הארץ" להוצאת שוקן ובין "ידיעות אחרונות" להוצאת הספרים בשם זה, וגם בין "מעריב" להוצאת מעריב שהפכה אחר כך להוצאת חד ארצי. בימים שבהם "מעריב" היה "העיתון הנפוץ ביותר במדינה", שיגשגה גם הוצאת הספרים שלו. על מעמדה אפשר היה ללמוד מכך שספריהם של בכירי המדינה יצאו אז לאור ב"ספריית מעריב". ניצחונה של משפחת מוזס בדו-קרב המתמשך עם יורשיו של עזריאל קרליבך, הביא לכך שהוצאת "ידיעות אחרונות" היא זו שגורפת אליה את ספריהם של מנהיגים בדימוס. ה"סינכרוניזציה בין העיתון וההוצאה", כלשונו של דב אייכנוולד, מנהל הוצאת ידיעות אחרונות (ע' 538), היא אחד מסודות הצלחתה של הוצאת ספרים זו. ממש כשם שהסינכרוניזציה בין הוצאות הספרים לבין רשתות חנויות הספרים היא עתה גורם מכריע באסטרטגיות ובטקטיקות של מתווכי התרבות, שהיו והינם גם סוחריה.

רשימת המקורות

- דרנטון, ר' (2010). גוגל ועתיד הספר, **זמנים**, 102. עמ' 70-78.
- הנדלזלץ, מ' (2000). **עוד ספר**. ת"א: הקיבוץ המאוחד.
- לאור, ד' (1998). **חיי עגנון**. ת"א: שוקן.
- מן, ר' (2012). **המנהיג והתקשורת – דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**. ת"א: עם עובד ואוניברסיטת ת"א. עמ' 279-286.
- מנגל, א' (2001). **תולדות הקריאה**. גני אביב – לוד: זמורה ביתן.
- פטרסקי, ה' (2001). **הספרים על המדף**. ת"א: עם עובד.
- שביט, ז' (1999). התפתחות המו"לות העברית בארץ ישראל, בתוך: ז' שביט (עורכת) **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל** (עמ' 199-262). י-ם: מוסד ביאליק והאקדמיה הישראלית למדעים.
- שיפריין, א' (2003). **עסקי ספרים**. ת"א: בבל.
- שמיר, מ' (1992). סופרי 'משא' ויחסם אל בן-גוריון. **עיונים בתקומת ישראל**, 2, עמ' 411-426.
- שפירא, א' (1980). ברל. ת"א: עם עובד.

Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production: Essays on art and literature*. Cambridge, UK: Polity Press.

Thompson, J. B. (2012). *Merchants of culture: the publishing business in the twenty-first century*. Cambridge, UK: Polity Press.

סקירת ספרים

מולדת פצועה: שינויים בייצוג הטראומה בקולנוע הישראלי. ספרה של מיכל פיק חמו (2016). חולון: הוצאת רסלינג, 348 עמודים.

מתן אהרונ*^{*}

ראוי לפתוח את סקירת הספר "מולדת פצועה: שינויים בייצוג הטראומה בקולנוע הישראלי", של מיכל פיק חמו, בברכה על הוצאתו לאור של ספר אקדמי בשפה העברית, שעוסק בקולנוע ישראלי. קורפוס הספרים שנכתבים בעברית, או מתורגמים לעברית, בתחום זה הוא דל, כך שכל ספר ראוי ומשמעותי הוא תוספת חשובה עבור חוקרים, סטודנטים ותלמידים, וספרה של פיק חמו הוא כזה.

בספר מוצג ניתוח ופירוש של ייצוג הטראומה ושיקוף של הסימפטומים שלה בסרטי קולנוע ישראליים נבחרים מ-1960 ועד ל-2006. כמו כן, נסקרים סרטים ישראליים שהופצו מ-2007 ועד 2014. הסרטים אותם מנתחת פיק חמו מחולקים לשישה דגמים קולנועיים, שמייצגים גם תקופות זמן כרונולוגיות, ומקובל להגדירם גם כסוגות-על בקולנוע הישראלי. חמשת הדגמים הראשונים הם דגמים המקובלים על רוב חוקרי הקולנוע הישראלי (אך חוקרים אלה חלוקים ביניהם על השנים המדויקות): הסרטים ההירואים-לאומיים (1955-1967), סרטי מלחמה (1967-1977), הסרטים האישיים והסרטים העממיים-מעמדיים (1967-1977). הדגם החמישי הוא "הקולנוע של הזר והחריג" (1977-1986). הדגם הבא בחלוקה הכרונולוגית-תקופתית וסוגתית המקובלת הוא סרטים פוליטיים, המכונים סרטי "הגל הפלסטיני - שובו של המודחק" (שוחט, 2005: 234-266). דגם זה אינו מוצג במפורש בספר ואינו מטופל או מובחן כמו שאר הדגמים. במקומו, בחלוקה הכרונולוגית מציגה פיק חמו סרטים שעוסקים בייצוג של הלם קרב וטראומת שואה.

הסוגה הבאה שמוצגת בספר היא סוגה, שפיק חמו מציעה להוסיף ושעדיין לא הוגדרה ביחס לסרטים ישראליים משנות האלפיים – סוגה שאותה היא מכנה "הדגם הדיסוציאטיבי". בסוף ספרה, פיק חמו מציגה דגם קולנועי נוסף בשם "טראומטי קורבני", אך את הסרטים הכלולים בדגם זה היא אינה מנתחת באותה צורה שבה נותחו בספר הסרטים המשתייכים לשאר הדגמים. במקום זאת, המחברת בעיקר סוקרת ומציגה מקבץ סרטים המציגים סימפטומים של טראומה ברורה ושל זהות וחויה קורבנית.

* ד"ר מתן אהרונ (aharoni.matan@idc.ac.il) הוא חבר סגל בכיר בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל בשומרון ומרצה בבית הספר סמי עופר לתקשורת במרכז הבינתחומי הרצליה

הספר מחולק לשני שערים. את חמשת הדגמים הקולנועיים הראשונים מציגה פיק חמו בשער הראשון של הספר. בשער זה היא מציעה קריאה פסיכולוגית לסרטים. בחלק אחד מהסרטים היא מציגה את הטראומה האישית שמיוחסת לדמויות מרכזיות ובחלק אחר מהסרטים היא מציגה את הטראומה החברתית ואת הסימפטומים שמעידים על חוויות פוסט-טראומטיות. בשער השני של הספר, פיק חמו מציגה את שני הדגמים הקולנועיים האחרונים. לשם הגדרת, הצגת והדגמת הדגם הדיסוציאטיבי, מוקדש פרק חשוב ומרכזי.

בפרק זה מנותחים שישה סרטים, שהופצו מ-2000 ועד 2006. הם מבהירים היטב את המאפיינים המשותפים לסוגה זו ומסבירים את הפופולאריות שלהם בקרב הצופים. הדגם הקולנועי האחרון, ה"טראומטי-קורבני", מוזכר בפרק "אחרית דבר" והוא מיוחס לסרטים מ-2007 ועד 2014. בהתמקדות בקריאה פסיכולוגית, שמארת את הטראומה בסרטי קולנוע ישראליים, חמו פיק ממשיכה מסורת מתודולוגית כפולה שמלווה חוקרי קולנוע ישראלי רבים: (1) חלוקת סרטי הקולנוע הישראלי לסוגות-על/דגמים קולנועיים וקישורן לתקופות זמן היסטוריות; (2) ניתוח קולנועי, שנעזר במושגים ובכלים מהפסיכולוגיה למתן הסברים סוציולוגיים והיסטוריים.

החיבה המיוחדת של חוקרי קולנוע ישראלי לפסיכולוגיה אינה חדשה ואינה מקומית. בעזרת מושגים, סימפטומים ואבחנות פסיכולוגיות, חוקרי קולנוע מבקשים לומר משהו על החברה בתקופות זמן היסטוריות שונות. גישה זו, המשלבת את הפסיכולוגיה עם הסוציולוגיה לכדי אבחנות חברתיות והיסטוריות, החלה ב-1947 על ידי זיגפריד קרקאואר בספרו הסוקר ומנתח את מה שהוא מכנה (בכותרת ספרו) "ההיסטוריה הפסיכולוגית של הקולנוע הגרמני" (Kracauer, 1947). בספרו, הוא מוצא במוטיבים הסיפוריים, האסתטיים, ובמבע הקולנועי של סרטים גרמניים נבחרים מתקופת רפובליקת ויימאר ומסרטי תעמולה נאציים את "הנפש הגרמנית", שנעה בתקופות שונות בין ערעור על מוסכמות לבין התרפסות כנועה. טענותיו של קרקאואר על "נפש לאומית" משותפת ועל מניעים פרוידניים שלה, זכו לביקורות רבות, בעיקר על ההכללה הגורפת. אולם, הרעיונות של גישה זו, שרואה בסרטים את מה שמכנה קרקאואר "שיקוף של נטיות פסיכולוגיות ואיתור שכבות של מחשבה קולקטיבית לא מודעת" (p. 6), ממשיכים ללוות מחקרים בקולנוע, גם אם הם אינם מזכירים במפורש את גישתו של קרקאואר כגישת המחקר. בספרה של פיק חמו, קרקאואר נעדר אך גישתו מיושמת. בהתאם לגישתו, מיכל פיק חמו מציגה בספרה את נוכחותה של טראומה ואת הסימפטומים הפוסט טראומטיים, המעידים על החברה הישראלית בתקופות זמן שונות.

כדי להקל על הקורא בהבנת מושגים מתחום הפסיכולוגיה שמשמשים בניתוח הסרטים, מוקדש פרק בנושא. למרות הקושי להבין משמו במה הוא עוסק ("ההיסטוריה: התפתחות התחום"), הפרק סוקר את המושגים טראומה, חווית הטראומה, פוסט טראומה ואת הסימפטומים והמאפיינים של החוויה. בפרקים הבאים אחריו, מוצג הקשר בין הפסיכולוגיה למחקרי תרבות ובין הסימפטום האישי לחברתי-תרבותי, כמו הטראומה התרבותית שנסקרת בהרחבה.

בחלק תיאורטי זה חסרה, לטעמי, סקירה של מחקרים בארץ ובעולם המקשרים בין טראומה וקולנוע. מחקרים כאלה הוצגו בעשרות מאמרים ובספרים ערוכים ומקוריים שיצאו בשנים האחרונות על ידי חוקרי הקולנוע הישראליים: רז יוסף ובוועז חגין (אלססר וחגין, 2012; Yosef, 2013; Yosef & Hagin, 2011; רעיה מורג (Morag, 2013; 2011) ויעל מונק (2012). ייתכן והיעדרה של סקירה זו נובעת מהדילמה שמאפיינת את עיבודן של עבודות דוקטור לספר, כמו במקרה של ספר זה. הרצון להנגיש את החומרים לציבור הרחב ולהימנע מהעמסה של חומרים אקדמיים, מוביל להשמטת פרקים תיאורטיים חשובים ולצמצום סקירת המחקרים בתחום. אולם במקרה הנוכחי, בספר אקדמי וחשוב זה, ראוי היה להציג בפרק מוגדר את הנעשה עד כה בתחום ולא להסתפק באזכור של חלק מהמחקרים בפרקי הספר.

חשיבותו העיקרית של הספר היא כפולה והיא מתקשרת לשני שערי הספר: ראשית, הקריאה הסימפטומטית-פסיכולוגית של סרטים ישראליים, שנותחו ופורשו בעבר על ידי חוקרי קולנוע ישראלי אחרים, היא מאתגרת, מחדשת ובעיקר מספקת כלי מתודולוגי לניתוח. שנית, האפיון וההגדרה של סרטי קולנוע ישראליים משנת 2000, ממשיך ומקדם מסורת מחקרית של איתור והמשגה של סוגות-על בקולנוע הישראלי.

הקריאה הסימפטומטית-פסיכולוגית שמוצגת בספר מבקשת לאתר בקרב דמויות בעלילות הסרטים ובמבע הקולנועי שלהם סימפטומים של מחלות נפש, להציג חוויות סובייקטיביות-נפשיות ולהדגים מושגים ותיאוריות מתחום הפסיכולוגיה. הדגש המושם בספר הוא על החוויה הטראומטית – על שעתוקה, על ההתמודדות עימה ועל הניסיון להתחמק ממנה. גישה זו לניתוח סרטים מניחה מראש, כי כל התפרצות של תסמונת פוסט טראומטית, זו שחויה הפרט וזו שחויה החברה, מושפעת מתהליכים חברתיים-היסטוריים משותפים והיא בעלת זיקה מובנית לאידיאולוגיה ולנרטיב-העל הרווחים בחברה באותה העת (עמ' 17 בספר). לפיכך, נערך קישור בין תופעות קליניות שמאותרות בסרטים לבין ההוויה החברתית-פוליטית. תיאוריות ומונחים קליניים מהדיסציפלינה הפסיכולוגית, שמתארים פתולוגיה בנפש האדם, מוחלים על ההתנהלות האידיאולוגית של החברה ושל הפרטים בה. לטענת פיק חמו, מבחינה תימטית נמצא שמאז ראשיתו שיקף הקולנוע הישראלי היבטים פוסט טראומטיים של החברה, שבה ולמענה הוא נוצר (שם).

בקריאה זו את הסרטים הישראליים, מבקשת פיק חמו גם להסביר חלק מהטענות, מהפרשנויות ומהסימפטומים, שהוצגו על ידי חוקרי קולנוע ישראלי, ולהציע במקומם פרשנות אחרת לאותם סרטים. כך לדוגמא, את קיומה של מנטליות מצור, שאותה מוצא ניצן בן שאול באסתיקה, במבע הקולנועי ובנרטיב של סרטים ישראליים רבים (Ben-Shaul, 1997), מסבירה פיק חמו כתהליכים נפשיים פוסט טראומטיים, שעוברים על הפרטים בחברה והם שמזינים את הדינמיקה הפסיכו-

אידיאולוגית המובילה לאימוץ של תפיסת מצור (עמ' 20). דוגמא נוספת מוצגת בניתוח הסרט "סאלח שבתי". הניתוח שמוצג בספר מאתגר טענות אידיאולוגיות פוסט-קולוניאליות שמציגה אלה שוחט בספרה (2005, עמ' 146-159). במקומן, פיק חמו מציגה את סאלח שבתי כאדם המתמודד עם טראומת ההגירה, שנובעת מקשיי קליטה ועזיבה של הארץ הישנה (עמ' 71-86).¹

מלבד הפרשנות החדשה לסרטים קאנוניים, עיקר חשיבותה של הקריאה הסימפטומטית-פסיכולוגית היא, כאמור, בסיפוק כלי מתודולוגי לניתוח סרטים. במהלך הספר, מודגם השימוש בו בסרטים ישראלים מסוגות שונות, כאשר לחלק מהסרטים מוקדש סעיף ספציפי. אולם, באותם סעיפים אין אחידות ברמת ההעמקה, בחידוד ובמיקוד וכן - במורכבות הניתוח. ישנם סרטים שמנותחים בהרחבה יתרה, כגון ניתוח הסרט "שלושה ימים וילד" (עמ' 123-139). בסעיף המוקדש לסרט זה, מוצגים בקטעים רבים (ולעיתים, רבים מדי) רמזים סמליים, מאפיינים וסימפטומים פוסט טראומטיים. לניתוח מתווספת התכתבות עם ניתוחים קודמים לסרט באופן שבחלק מהמקרים יוצר תחושה שהם מיותרים ואינם תורמים לטיעונים המרכזיים. לעומת זאת, ישנם סרטים שמורגש הצורך בניתוח נוסף, בהרחבה או בהעמקה תיאורטית. כך למשל, הסרט "עתליה" (עמ' 191-197) "זכה", ובצדק, לסעיף משלו בשל ההתייחסות המגדרית לטראומה. אולם לטענה, להדגמה ולהסבר של "טראומות נשיות", כפי שמכונה הסעיף של ניתוח הסרט, והשתלבותן בעולם הגברי, נדרשת בעיקר הרחבה תיאורטית נוספת.

הקריאה הסימפטומטית של הסרטים עלולה להיתפס לעיתים בצורה כללית ופשטנית מדי, באופן שיוצר תחושה שניתן לטעון לקיומה של טראומה בסרטים רבים אחרים, שגם לא מבטאים טראומה באופן גלוי או סמוי. כך לדוגמא, הטענה שהסוגה המלודרמטית, או השימוש בהומור, הם סימפטומים לטראומה, היא מכלילה ולא תורמת להוכחה, גם אם היא מלווה בהמשך הניתוח באיתור והסבר של סימפטומים נוספים, כפי שמוצג בפתחת ניתוח הסרט "צ'רלי וחצי":

"מקצת סרטי הבורקס הם מלודרמות סוחטות דמעות – בחירה אסתטית שסימני הטראומה וההתנהגות הקורבנית מובנים בה מלכתחילה. הן הקומדיה והן המלודרמה הן סוגות המושתתות על הדחקה של מציאות חיים טראגית ומבטאות הפרעת הסתגלות, תחושות חרדה, אפליה, דיכוי ותסכול [...] לכן השימוש בהומור עשוי להעיד על השכחה, סימפטום לטראומה מודחקת המבקשת להתפרץ מעל פני השטח או להתנהגות קורבנית המוצגת במהופך באופן שמעורר גיחוך" (עמ' 147).

הקריאה, שמציגה חמו פיק, יכולה, צריכה ולרוב אכן מוצגת כמורכבת. לכן, הכללות כאלה ואחרות, אינן יעילות. טיעונים אלה מהדהדים טענות מיושנות וכלליות של חוקרים מגישה ביקורתית-ניאו מרקסיסטית שהניחו מראש את קיומה של אידיאולוגיה בטקסטים תקשורתיים והציגו אותה

¹ קריאה דומה של הסרט "סאלח שבתי" מציגות יעל מונק ונורית גרץ (2015), שטוענות ש"סאלח שבתי" אינו סרט בורקס, אלא הוא מציג נרטיב של הגירה והוא מבטא את סיפורם וחוויותיהם של מהגרים וגולים (עמ' 41-50).

במחקרים סטרוקטורליים, בעיקר משנות השבעים והשמונים במבנה הטקסטים, בצורתם ובנרטיב הכללי שלהם (ר' גיטלין, 1995).

למרות זאת, הניתוחים שמוצגים בספר מוכיחים היטב את טענות הכותבת בדבר הימצאותה של טראומה בחלק מהסרטים. הם מסבירים את מאפייניה ומציגים כראוי את ההתמודדות עימה. הגיוון בעומק ובמורכבות של הקריאה הסימפטומטית-פסיכולוגית מדגים את אופני השימוש האפשריים בכלי המחקר הזה. בכך, מתאפשר לקורא שמבקש ללמוד ולהשתמש בכלי ניתוח זה לבחור בעומק ובמורכבות הניתוח שברצונו ליישם.

חשיבות שנייה לספר היא בסיווג ובהמשגה של סרטים ישראליים משנת 2000 ועד ימינו. עד הוצאת הספר, הורגש חסרונם של מחקר מקיף של סרטים ישראליים שמפורסם בעברית ושממשיך את המגמה של איפיון והמשגה של סרטים ישראליים לסוגות-על חדשות או לדגמים קולנועיים מוגדרים חדשים. למרות זאת, המחקר בתחום, כמובן, לא הופסק וכל העת נערך. מאמרים על סרטים בודדים המציגים גישה דומה, שקושרת את הסרטים משנת 2000 והלאה להיבטים חברתיים ותרבותיים, פורסמו בכתבי עת שונים (אהרונר ופרמינגר, 2009). השנה אפילו פורסם מאמר המגדיר סוגת-על חדשה לסרטים ישראליים שעוסקים במהגרים (יבין, 2016). במהלך השנים, יצאו לאור גם גיליונות נושא מיוחדים בכתבי עת ישראליים, שניתחו סרטים ישראליים עלילתיים ודוקומנטריים מפרספקטיבות פסיכולוגיות, סוציולוגיות ופילוסופיות (כגון גיליון 14 של כתב העת "ישראל" וגיליון יג' של כתב העת "מכאן". הם עסקו בהיסטוריה וזיכרון ובאתיקה ואחריות בקולנוע הישראלי).

יצאו לאור גם ספרים שפורסמו בשפה האנגלית על סרטים ישראליים, אך, למיטב ידיעתי, לא הופץ מחקר בסדר גודל כזה שהרחיב, המשיג וניתח חלק מסרטי שנות האלפיים עבור הקורא הישראלי. מחקרים מקיפים דומים הציגו ניתוח רוחבי לסרטים ישראליים רק עד שנות אלפיים. כזה, למשל, הוא ספרה של יעל מונק (2012), שמציג את הקולנוע הישראלי של שנות התשעים כ"קולנוע של הגבול". ספרה של מירי טלמון מ-2001 עסק בחבורות ונוסטלגיה מראשיתו של הקולנוע הישראלי וגם הוא מסתיים בסרטים משנת 2000. מעניין למצוא, כי בפרק המסכם טלמון מאבחנת שינוי פרדיגמטי ונרטיבי של מעבר מעיסוק בחבורות לעבר משפחות. בכך היא למעשה קראה להמשך המחקר בתחום. נראה, שפיק חמו "הרימה את הכפפה" והציגה בחלקו השני של הספר את פרשנותה למעבר זה, לסרטים שעוסקים במשפחות ושאותם היא מגדירה "הדגם הדיסוציאטיבי".

סוגת-העל, שמכונה בספר "הדגם הדיסוציאטיבי", מוצגת בהרחבה בפתיחת הספר. היא מודגמת עוד בחלקו השני, באופן שלעיתים יוצר את ההרגשה של חזרה מיותרת. הסוגה מיוחסת לסרטים שזכו להצלחה מסחרית, לפופולאריות בקרב קהל הצופים, ושהוקרנו באולמות הקולנוע בין 2000 ל-2006. את הסרטים האלה מאפיינת פיק חמו כסרטים שמייצגים את החברה הישראלית ככזו שמתמודדת עם מצבה הטראגי (של מלחמות ופעולות טרור) דרך ניתוק רגשי והתכנסות. בסרטים

אלה, העולם נחוה כמקום מאכזב, המאלץ את הפרט לוותר על שאיפותיו ורצונותיו למען מה שנתפס ככוחות גדולים ממנו או כצו תרבותי שאין דרך לחמוק ממנו. הגיבורים המיוסרים מציגים את עצמם כחסרי ייחוד לאומי או מאפיינים מקומיים מוגדרים. הם מבטאים תחושת חוסר אונים וקורבניות ולכן הם משלימים עם המציאות ואינם מנסים לשנותה. בסרטים אלה, מוצג הוה מתמשך בלי עתיד או שיחרור מהעבר. מהמרחב האוניברסאלי נעדר עיגון בזמן היסטורי ובמקום גיאוגרפי. המבע הקולנועי של סרטים אלה מוצג כסמי-ריאליסטי, שמטשטש באופן מכוון בין מציאות לבדיון.

את המאפיינים האלה קושרת פיק חמו לסימפטום פוסט-טראומטי של התגוננות, התנתקות, היפרדות וקיטוע מהמציאות האקטואלית הלא יציבה ולא בטוחה של המדינה. פיק חמו מבטלת פרשנות אחרת, שרואה בסרטים אלה ביטוי אוניברסאלי למצבו של האדם בחברה הפוסט-מודרנית. לטענתה, הסרטים אינם מספקים מבט מרוחק וביקורתי על התקופה, אלא מביטים בה בהזדהות ובקבלה ללא סייג (עמ' 14). היא גם אינה מקבלת את הטענה, שהניכור בסרטים וההתמודדות עם זיכרון מודחק (כמו במקרה של הסרט "ואלס עם באשיר") תובע מהצופה להישיר מבט ולקבל אחריות אתית (עמ' 321). אך הסברים אלה של פיק חמו אינם מספקים. עם פרשנויות אלה ראוי להתמודד ברמה תיאורטית יותר מקיפה (או לא להיכנס כלל לוויכוח). אחרת, מתשובותיה משתמע שתפיסתה את הצופים היא של קהל פאסיבי שאינו חושב ומהרהר על המוצג בצורה ביקורתית, גם אם הטקסט לא מכוון לשם, של קהל שאינו שואל את עצמו על משמעויות הייצוג ושאינו מציב עצמו בסיטואציות שהוצגו בסרטים ובמקומן של הדמויות הפאסיביות שנכנעות לכוחות גדולים מהם. גישות עכשוויות בתקשורת מניחות מראש, כי קהל הצופים הוא פעיל ומפרש את הטקסטים התקשורתיים באופנים שונים ומגוונים, עם או בלי הכוונה מפורשת של הטקסט.

המשך המגמה לאפיין סוגות-על חדשות בקולנוע הישראלי הוא חשוב, אך הקישור המסורתי והמקובל שנעשה בין תקופות זמן היסטוריות לבין דגמים קולנועיים מסוימים, הוא מהלך שראוי לוותר עליו. ההקשרים הם, כמובן, חשובים אך ניתן לאתר ולאפיין סוגות-על גם בתקופות שונות מאלה שמיוחסות להן. כך, לדוגמא, מאפיינים של סרטי בורקס (הסרטים "העממיים-מעמדיים") ניתן להחיל גם על סרטים ישראליים מאוחרים, כגון: "הפנטזיה הגדולה של סימיקו הקטן" (אריק לובצקי, 2011), או "אהבה קולומביאנית" (שי כנות, 2004). במקרה הנוכחי, פיק חמו מציעה סוגה חדשה, אותה היא קושרת לסרטים שהופקו בפרק זמן קצר יחסית, מ-2000 ועד 2006. היא מצמצמת ומנתחת שישה סרטים שזכו בפרס אופיר באותן השנים. על הבחירה המתודולוגית לנתח רק סרטים אלה, כדי לקשר אותם לפופולאריות החוזרת של הקולנוע הישראלי, ניתן להתווכח, אך קישור זה של סוגה לשנים בודדות הוא בעיקר מגביל ומיותר. תחושתה היא, שחשוב להוסיף ולעבות את המחקר על הסוגה החדשה עם ניתוח של סרטים עכשוויים, שממשיכים להיות מאופיינים כסרטים דיסוציאטיביים וגם להציבם לצד, ולא רק לפני, דגם קולנועי נוסף שמוזכר בחטף בפרק "אחרית דבר". חבל שדגם אחרון זה, שמכונה בספר "הדגם הטראומטי-קורבני", לא זכה לניתוח ולאפיון על בסיס אותה מתודולוגיה ובאותו פירוט והרחבה שנעשו בדגמים האחרים. אך זו כנראה הקריאה

של פיק חמו להמשיך את המסורת הזו הלאה ולבחון ולפרש את אותם סרטים, המיוחסים לדגם האחרון, ביתר העמקה.

מעבר לתוכנו של הספר, אסיים את סקירת הספר בהתייחסות ל"אריזה", כלומר לכריכת הספר ולהוצאה שלו. הבחירה ביצירה שמוצגת בעטיפת הספר, מיגון רך (2011) של המעצב פרופ' עזרי טרזי, היא מבריקה. היא קולעת לקישור שעושה פיק חמו בין פסיכולוגיה לקולנוע ולמאפייני הדגם הקולנועי הדיסוציאטיבי. ביצירה, מצולמות מגבוה ומהצד כריות חומות מלבניות רבות הנערמות אחת על השנייה בגדלים ובגבהים שונים. הן מסודרות כך שנוצרת הקונוטציה שמדובר מצד אחד בספת ענק ארוכה ורחבה, המיועדת לאנשים רבים, ומצד אחר בסוללת ביצורים של שקי החול שמשמשים להגנת החיילים בזמן מלחמה. היצירה מוצבת בחלל לבן וריק, חסר ייחוד, כך שלא ניתן לשייכו למקום מסוים או לקשרו למאפיינים ברורים. חיבור זה בין ספה למלחמה בחלל לא מוגדר בתמונה חזותית המצולמת מלמעלה, הוא זה שמקשר בין ספת הפסיכולוג לבין המלחמה הטראומטית שחוות החברה ולדיסוציאציה שמוצגת בחלק מהסרטים בשער השני של הספר. וכל זה מוצג במבט בוחן מלמעלה, כפי שנעשה בהגדרת אותה סוגת-על דיסוציאטיבית.

הספר "מולדת פצועה" מהווה גם תוספת חשובה לקורפוס הספרים המכובד שהוצאת הספרים רסלינג יוצרת ומעדכנת בתחום הקולנוע והתקשורת. עד כה, היה חסר במיוחד בספרים מהוצאה זו מפתח עניינים, שמות ויצירות, כפי שמקובל בספרים אקדמיים. בסוף הספר הנוכחי, נוסף מפתח שמות ועניינים. תוספת זו חשובה במיוחד לספרים מסוג זה, שאינם נקראים בהכרח מהתחלה ועד סופם ואלהם נהוג לחזור שוב בחיפוש אחר סרטים או מושגים מסוימים.

רשימת המקורות

אהרונ, מ' ופרמינגר, ע' (2009), "תובנה מאוחרת: קונפליקט אידיאולוגי ורב-תרבותי בסרט 'חתונה מאוחרת'", **סוגיות חברתיות בישראל**, 7, 214-243.

אלססר, ת' וחגין, ב' (2012), **זיכרון, טראומה ופנטזיה בקולנוע האמריקני**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

גיטלין, ט' (1995 [1979]), "אידיאולוגיה של 'זמן צפיית שיא': התהליך ההגמוני בבידור המשודר בטלוויזיה". בתוך: דן כספי (עורך), **תקשורת המונים: זרמים ואסכולות מחקר – מקראה** (עמ' 144-164). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

טלמון, מ' (2001), **בלוז לצבר האבוד: חברות ונוסטלגיה בקולנוע הישראלי**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

יבין, ע' (2016), "ממדינה לטרמינל: זרים ומהגרים בקולנוע הישראלי העכשווי", **סליל (כתב עת אינטרנטי להיסטוריה, קולנוע וטלוויזיה)**, 10, 4-22.

מונק, י' (2012), **גולים בגבול - הקולנוע הישראלי במפנה האלף**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

מונק י' וגרץ, נ' (2015), **במבט לאחור: קריאה חוזרת בקולנוע הישראלי. 1990-1948**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

מורג, ר' (2011), *הגבר המובס: קולנוע, טראומה, מלחמה*. תל אביב: רסלינג
שוחט, א' (2005), *הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג*. רעננה: האוניברסיטה
הפתוחה

- Ben-Shaul, N. (1997). *Mythical Expressions of Siege in Israeli Films*. New Jersey.
- Kracauer, S. (1947). *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*. USA: Princeton University Press.
- Morag, R. (2013). *Waltzing with Bashir: Perpetrator Trauma and Cinema*. New York–London: I.B. Tauris.
- Yosef, R. (2011). *The Politics of Loss and Trauma in Contemporary Israeli Cinema*. New York and London: Routledge.
- Yosef, R. and Hagin, B. (eds) (2013). *Deeper than Oblivion: Trauma and Memory in Israeli Cinema*. New York and London: Bloomsbury Academic.

סקירת ספרים

מולדת פצועה: שינויים בייצוג הטראומה בקולנוע הישראלי. ספרה של מיכל פיק חמו (2016). חולון: הוצאת רסלינג, 348 עמודים.

דוד לוי*^{*}

ספרה של מיכל פיק חמו, "מולדת פצועה", הוא אחד הניסיונות להשכיב חברות לאום על ספת הפסיכולוג ולהשתמש בקולנוע ככלי מאבחן. בפנתאון חקר הקולנוע העולמי, ניצב זה מכבר סיפרו של זיגפריד קראקוור: "מקליגרי להיטלר: היסטוריה פסיכולוגית של הקולנוע הגרמני" (קראקוור, 2016), שמחברו גולש בסיוע ניתוח סרטי האקספרסיוניזם הגרמני למעמקי נבכי הנפש של אומה זו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הסרטים הקודרים והאפלים, שניפקה תעשיית הקולנוע הגרמני באותה עת, שימשו, לטענת המחבר, לא רק כמראה מנטאלית אלא גם כאינדיקציה מקדימה לעלייתו של הרייך השלישי.

לאורך השנים, נוספו למדף הספרים ניתוחים פסיכואנליטיים אחרים, ביניהם עבודתה של רעיה מורג, שעסקה באופנים שבהם משקפות דמויות הגברים בסרטי הקולנוע במערב גרמניה ובארצות הגברית את החוויה הפוסט טראומטית של התבוסות במלחמת העולם השנייה ובמלחמת ויטנאם. גם ספרו של דן ערב, שיצא בשנה האחרונה, דן במימד הטראומטי-נוסטלגי, כפי שהוא בא לידי ביטוי בייצוג מלחמות ישראל.

אל מדף ספרים זה, הצטרף לפני כשנתיים ספרה של מיכל פיק חמו, בו אעסוק בסקירה זו. ספר זה, המבוסס על עבודת הדוקטורט של הכותבת, מציע היסטוריה פסיכו-אידיאולוגית של החברה הישראלית בראי הקולנוע ומתמקד בעיקר בתקופה המשתרעת בין השנים 2000-2006. פיק חמו בוחרת לאפיין תקופה זו באמצעות ניתוח שישה סרטים שזכו בפרס אופיר בשנים אלו.

הכותבת טוענת, כי באותן שנים בלט בקולנוע הישראלי נרטיב על של פוסט טראומה דיסאסוציאטיבית. המינוח מתייחס לחוויה הרגשית, שנחרתה בזיכרון בעקבות אירוע טראומטי, והמתפרצת כאשר יש סימנים, אירועים או תחושות דומות המעוררים את אותו הזיכרון. מצב נפשי זה מביא מצד אחד לעוררות יתר, ומן הצד השני – לרגשות של אפטיה: קהות רגשית, ניכור, דיכאון הימנעות מחשיפה ואיבוד עניין בסביבה.

* ד"ר דוד לוי, מרצה בכיר בבית הספר לתקשורת של המכללה למינהל ובאוניברסיטה הפתוחה

הכותבת פותחת את הספר בשתי דוגמאות, שנועדו להציג את טיעונה. היא מוצאת, כי הדמיון בין שתי תמונות הסיום בסרטים "חתונה מאוחרת" ו"כנפיים שבורות" אינו מקרי. בשני המקרים - גברים מתבוננים במראה, ולמעשה בעולם שחוו במהלך עלילת הסרט, ומנסים כמו להתעורר מחלום בלהות אך אינם יכולים לעשות דבר. דמיון זה משמש לפיק כמו כנקודת פתיחה לדיון אודות הנטייה הנרטיבית של הסרטים הפופולאריים בישראל באותה עת.

לטענתה של פיק חמו, היסוד הטראומטי הוא בחזקת תימה המצוייה בקולנוע הישראלי מאז ראשיתו. עד לסביבות שנת 2000, התאפיין הקולנוע הישראלי ב"התפרצויות טראומטיות ספוראדיות" (עמוד 313). כיוון שכך, מוקדש השער הראשון בספר לניתוח מיגוון סרטים שכולו. הניתוח מחולק על פי מערך תימות ומיונים, פרי עבודתם של חוקרים קודמים, כמו המודל ההירואי לאומי, הקולנוע האישי, הקולנוע העממי- מסחרי והקולנוע של הזר והחריג. הכותבת טוענת, כי בניתוחים אלו לא ניתן דגש מספיק להיבטים הטראומטיים שביצבצו בהם לעיתים כתימה מנותקת מהסיפור המרכזי. לדוגמא, ניתוח מוכר של הסרט "הם היו עשרה" מתייחס לדרך שבה הסרט מצדיק את ערכי הציונות, תוך דגש על עוצמת התימה של ה"יהודים החלוצים האירופים" (עמוד 59). פיק חמו מתמקדת, לעומת זאת, ברגעי הכישלון והחרדה של אותם אנשים חסונים, שבהם מסופר סיפור שונה. בסרט "כל ממזר מלך", המייצג על פי הניתוח המקובל את אופורית הניצחון במלחמת ששת הימים, מופיע כסיפור צד סיפורו של יוסי, גיבור מלחמה הלוקה בהלם קרב. פיק חמו מתמקדת דווקא בו ומבקשת לראות בו ייצוג של הטלטלה הנפשית שחוותה החברה הישראלית כקולקטיב מתקופת ההמתנה, דרך המלחמה, וכלה באופוריה שאחריה.

גם בסוגי קולנוע לא מלחמתיים נצפים סממנים שניתן לקשרם לחוויות פוסט טראומטיות. "סרטי בורקס", כמו "סאלח שבת" ו"צ'ארלי וחצי", עוסקים, לטענת הכותבת, בהתמודדות עם משבר ההגירה ועם חוסר היכולת להתגבר עליו ולהמשיך בחיים בעלי משמעות. בסרטים אחרים, תופס ההיבט הפוסט טראומטי מקום משמעותי אף יותר. כך, מנתחת הכותבת את הסרט "מסע האלונקות", בו היא מתמקדת במצוקה הנפשית של גיבוריו. הטירון ויסמן שולח יד בנפשו בשל לחצי הטירונות ומפקדו יאיר שטירטר אותו אינו מוצא מרגוע לנפשו לאחר מכן. הכותבת רואה את הסרט כסיטואציה של היכלאות בהווה, שמשמעה ייאוש הנובע מחוסר היכולת לפתור את הקונפליקט הקיים בין הרצון להזדהות עם אתוס הלוחם הציוני (ואתוס הצבר במובן הרחב) לבין התנגדות אישית אינדוידואלית לאתוס זה. יאיר "חוה את מציאות חייו כנשלטת על ידי כוחות או מאורעות חיצוניים המגבילים אותו, מציבים אותו בעמדה של חוסר אונים וגורמים לו ייסורי נפש" (עמוד 181).

כאמור, עד שנת 2000 פוסט טראומה כתימה מובילה הייתה נדירה בסרטים הישראליים. לטענת הכותבת, החל משנה זו ולמשך שש שנים היא הפכה לנרטיב-על דומיננטי. על רקע דעיכת תהליך אוסלו, אסון התאומים ופריצת האינתיפאדה השנייה, ליבלב, לדברי הכותבת, בקולנוע הישראלי הדגם הדיסאסוציאטיבי – המציג, כאמור, גיבורים המגלים ניתוק רגשי מסביבתם והמתקשים להתמודד עם קשיי הקיום ועם הדרישות המופנות אליהם. בדרכם, מייצגים גיבורים אלה חברה המתמודדת עם מצבה הטראגי דרך ניתוק מדילמות לאומיות ומאירועים טראומטיים. פיק חמו

מדגישה, כי סרטים אלו אימצו כמה ממאפייני קודמיהם (בעיקר את אלו של הקולנוע האישני), אך בניגוד להם פנו לקהל רחב יותר כיוון היו בהם היבטים "סמי ריאליסטיים" (עמ' 259) ומבנה מלודרמטי.

הכותבת מתמקדת, כאמור, בשישה סרטים שזכו בפרס אופיר בין השנים 2000-2006 והיו פופולריים גם בקרב הקהל. בשני נתונים אלו, רואה המחברת עדות למרכזיותם בתודעה הקולקטיבית הישראלית. אחד מהסרטים הוא "מדורת השבט", שזכה בפרס אופיר בשנת 2004. מדובר בסיפור משפחתה של רחל גרליק המשתייכת לגרעין התנחלות המתגבש בירושלים בשנות השמונים של המאה העשרים. לאחר שהתאלמנה מבעלה, נתקלת רחל בשורת לחצים שמונעים ממנה לצאת לדרך חדשה: סביבתה החברתית, הדתית-אשכנזית, דורשת ממנה "ליישר קו", להינשא בשנית לאדם שיעמוד בקודים של הקבוצה שהיא משתייכת אליה, ולא ללכת אחר ליבה. במהלך הסרט, נאנסת ביתה במהלך הדלקת מדורת ל"ג בעומר על ידי חייל מבני האליטה המקומית. אירוע זה מכניס לא רק את הבת למצב פוסט טראומטי, אלא גם את האם, את ידיד הבת, "המזרחי", שצפה באירוע בחוסר אונים ואת בני הגרעין שאינם עושים דבר מלבד ניסיון למנוע את הבאת האשם וחבריו לדין. הכותבת רואה במצב זה של קיפאון ביטוי לתמונת מצב רחבה של החברה הישראלית, שכלל אינה מצליחה להתמודד עם המציאות החברתית הנכפית עליה.

הספר עשיר וגדוש מאוד בניתוחי סרטים והכותבת מפגינה עין חדה מאוד ויכולת התבוננות בפרטים. היא מגינה בכישרון רב על טענה בדבר קיום יסוד פוסט טראומטי בקולנוע הישראלי ומציגה נושא מורכב זה בשפה מובנת לקורא שאינו בקיא ברזי הפסיכואנאליזה. בכל זאת, אני רואה בתיזה שבמרכז הספר שלוש בעיות, שהן בעיקרן מתודולוגיות, והנובעות מהרצון להכללה המופיעה על כריכת הספר: "סרטים אלו סימנו את השבת האמון בקולנוע הישראלי מצד הקהל הרחב והמבקרים".

האחת, כל טענה בדבר "קולנוע כמשקף חברה", המושמעת בישראל, בעידן של היצע תקשורת בלתי מוגבל, סובלת מבעיה של תוקף מחקרי. אומנם, בחלק מהסרטים המנותחים צפו רבים אך אין כלל מקום להשוואה בין כמות הכרטיסים שמכרו לבין אחוזי הצפייה בסוגות בידור אחרות בעלות נרטיב שונה (לדוגמא, תוכניות הריאליטי שפרצו בראשית שנות ה-2000 ומשדרי הגמר שלהם הניבו רייטינג של 30 אחוזים ויותר). מעבר לכך, טענת הכותבת ולפיה הציבור הישראלי נהר לקולנוע באותן שנים, חייבת להתמודד גם עם הנתון הבא: שלושה מבין הסרטים הפופולאריים שנותחו בעבודה ממוקמים במקומות 78, 70 ו-82 בטבלת מאה הסרטים הישראלים הנצפים בכל הזמנים ושלושה סרטים אינם מדורגים כלל¹. במילים אחרות, גם מכך אפשר ללמוד שצפייה בקולנוע הישראלי בשנים אלו – אינה פעילות פנאי מרכזית ואולי במשתמע גם הסיפור המסופר בהם אינו כה מרכזי.

¹ במקור אחר - על פי דורון פישלר באתר http://www.fisheye.co.il/top_100_israeli הנסמך על ספר הקולנוע הישראלי, "כנפיים שבורות" אינו נכלל ברשימה. שני הסרטים האחרים מדורגים בערך באותם מקומות.

שנית, אם נמשיך ונבחן את המספרים ונתייחס רק לסרטים, גם כאן התבקשה הסתייגות. הכותבת, הנשענת על דיווחי קרן הקולנוע הישראלי, וקובעת, כי "לאחר שנת 2000 ... הסרטים שזכו בפרס אופיר לסרט הטוב ביותר, זכו גם לצפייה אינטנסיבית. לפי דיווחי קרן הקולנוע הישראלי, בין 150,000-450,000 רוכשי כרטיסים בבתי הקולנוע" (עמוד 13). גם כאן, כדאי היה לבחון נתונים כללים אלו לאור נתונים אחרים, המתייחסים באופן ממוקד לסרטים שבמדגם ולסייג את ההצהרה. אכן, שלושה מהסרטים המנותחים: "חתונה מאוחרת", "אביבה אהובתי", ו"כנפיים שבורות", היו הפופולאריים ביותר בשנה בה יצאו ומספר הכרטיסים שנרכשו עבורם תואם את המתואר². מנגד, "מדורת השבט" מכר רק 100,000 כרטיסים ו"איזה מקום נפלא" של אייל חלפון, שזכה בפרס בשנת 2005 ונכלל בקורפוס הניתוח, מכר לא יותר מ-19,000 כרטיסים³. עוד אציין, כי כל הסרטים שנותחו פיגרו במכירות כרטיסים אחר "סוף העולם שמאלה" של אבי נשר, שיצא בשנת 2004, שמכר 470,000 כרטיסים. אציין, כי מדובר בסרט בעל נרטיב שונה, שכמובן בצדק לא נכלל בניתוח.

שלישית, הכותבת מציגה את הזכייה בפרס אופיר כאינדיקטור לאהדה בקרב המבקרים ואנשי המקצוע. טענה זו אינה פסולה, אבל כדאי לעמוד על מגבלותיה. בשנים האחרונות, נשמעו לא מעט טענות לגבי הטיה פוליטית של הגוף הבוחר – האקדמיה לקולנוע, ואבי נשר אף הכריז השנה על החרמתה של התחרות⁴. כדי לקבוע מהם הסרטים המוערכים בידי המבקרים, ייתכן וכדאי היה לתקף את בחירות הקורפוס באמצעות מדדים נוספים.

מעבר לדברי ביקורת אלו, אני סבור שהספר חשוב, בעיקר בשל החיפוש אחר מסגרות ניתוח חדשות ומקוריות. הניתוח העשיר והמעמיק, החושף קווי דמיון בין סרטים שנוצרו על ידי יוצרים שונים, עורר אצלי את הרצון לדעת יותר על תהליכי הפקה בתוך מוסד הקולנוע ועל האופן שבו מתגבשות תימות שליטות בתוך המוסד התרבותי החשוב הזה.

רשימת המקורות

מורג, ר' (2011), **הגבר המובס: קולנוע, טראומה, מלחמה**. תל אביב: רסלינג

ערב, ד' (2018), **מלחמה, זיכרון וטלוויזיה בישראל 1967-1991**. חולון: רסלינג

² הנתונים מופיעים בויקיפדיה ונמסרו על פי הכתוב בו בידי מרט פרחומובסקי – מנהל תוכן ומפיק ראשי של **ספר**

הקולנוע הישראלי. "האסונות של נינה" אינו מופיע באף לא אחד ממקורות אלו:
https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%90%D7%94_%D7%94%D7%A1%D7%A8%D7%98%D7%99%D7%9D_%D7%94%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C%D7%99%D7%99%D7%9D_%D7%94%D7%A0%D7%A6%D7%A4%D7%99%D7%9D_%D7%91%D7%99%D7%95%D7%A%D7%A8_%D7%91%D7%9B%D7%9C_%D7%94%D7%96%D7%9E%D7%A0%D7%99%D7%9D

³ הנתון הופיע בסקירה באתר fisheye

⁴ <https://e.walla.co.il/item/3147051>

קרקאוור, ז. (2016) היסטוריה פסיכולוגית של הקולנוע הגרמני – מבוא. **סליל, 10**. זמין אונליין

ב : [https://slil.huji.ac.il/sites/default/files/slil/files/05-
psychological.history.of.the.german.cinema_2.pdf](https://slil.huji.ac.il/sites/default/files/slil/files/05-psychological.history.of.the.german.cinema_2.pdf)

סקירת ספרים

חשופים בעלטה: המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית. ספרה של כלילה מגן (2018).
הוצאת ידיעות אחרונות, 448 עמודים

אודי לבל*

מתמסרים ונחשפים

בחודשים שקדמו למערכת הבחירות האחרונה חשפו ראש המוסד לשעבר מאיר דגן וראש השב"כ לשעבר יובל דיסקין פרטים רבים על פועלם בעבר. לא היו אלה פרטים מבצעיים שנעשו בשם ממשלת ישראל אלא פרטים על מה שהם זיהו כתורמתם לביטחון המדינה: פועלם האינטנסיבי, הגלוי והנסתר, שנועד לא פחות ולא יותר לסיכול מדיניות הביטחון של ראש הממשלה הנבחר נתניהו, ושר הביטחון ברק, בכל הקשור לטיפול והתמודדות עם סוגיית הגרעין האיראני. שניהם חשפו כיצד פעלו יחדיו לייחוס דה-לגיטימציה ישראלית ובינלאומית לכוונות תקיפת מתקני הגרעין של איראן ובנו קואליציה בלתי פורמאלית לשם כך – מאין "קהילת מדיניות" אקטיבית – בתוך הממסד הישראלי. כך למשל הם חברו, עת שכיהנו כראשי המוסד והשב"כ, לעמיתיהם לנשק בהווה ובעבר, כמו למשל לראש השב"כ לשעבר, האלוף במיל. עמי איילון שהביע במסגרת אותה התארגנות תמיכה פומבית בהסכם שנחתם בין המעצמות לאיראן, ובכך החליש את עמדתו הביקורתית של ראש הממשלה ביחס להסכם. באופן מתואם אף פורסמו בתקשורת בעת כהונתם עמדות דומות מצד בכירים מכהנים משני הארגונים, כמו גם מקהילת המודיעין הצבאית, שהתריעו מפני הרפתקנות מיותרת אליה מוליכים ראש הממשלה ושר הביטחון, כמו גם התפרסמו עצומות, אחת מהן בחתימת ראש אמ"ן לשעבר עמוס ידלון, שהביעו התנגדות למבצע אפשרי להפצצת מתקני הגרעין האיראניים והעלו לסדר היום את סוגיית המחיר בנפגעים אזרחיים של פעולה שכזו, נפגעים שיפגעו בעקבות תגובת הנגד האיראנית שתהיה בדמות הפצצת מאסיבית בעיקר מצד חיזבאללה על כל שטחה של ישראל.

במסגרת אותה מערכת בחירות אף נאם האלוף במילואים מאיר דגן, ראש המוסד לשעבר, בעצרת המרכזית שארגנה האופוזיציה בכיכר רבין בתל אביב. דגן קרא שם לקהל האלפים להחליף את השלטון. גם הוא התראיין באותה עת על כך ששימש כמי שבלם יוזמות בלתי אחראיות מצד ראש הממשלה נתניהו תוך רמיזה לסוגיה האיראנית, ובמקביל – כמי שנבלם על ידי נתניהו לא אחת, משום שבניגוד לקודמיו, כך דגן, מדובר בראש ממשלה הססן וחסר אומץ ועקביות. למעשה גם לאחר הבחירות נראה כי יוצאי ארגוני המודיעין הם שהפכו לראש החץ התקשורתי והציבורי של פעילות האופוזיציה.

* פרופ' אודי לבל (ulebel@gmail.com), המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת אריאל; חוקר בכיר במרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת בר אילן

כך למשל, לקראת יום העצמאות האחרון של ישראל, קרא ראש השב"כ לשעבר כרמי גילון להחרמת נאומו של נתניהו בטקס הדלקת המשואות, לאחר שראש הממשלה תבע להיות חלק מן האירוע הממלכתי. כמו כן, לאחר שממשלת נתניהו חוקקה את "חוק הלאום", נאם יובל דיסקין, ראש השב"כ לשעבר, בעצרת בכיכר רבין לצד משפחות שכולות ולוחמים מן העדה הדרוזית, קרא להם לעשות כל שביכולתם לביטול החוק והביע שאת נפש ממנו וממחוקקיו. דיסקין עצמו לצד האלוף במילואים עמירם לוין, מי שהיה בעבר המשנה לראש המוסד, אף התבטאו בהקשר לפולמוס ציבורי אחר שעסק בפועלה של תנועת "שוברים שתיקה" אשר לצד קבוצות שעודדו סרבנות שירות בשטחים זכתה לבולטות רבה בשיח הישראלי. כתגובה לניסיונות להרחיק את חברי התנועה מבתי הספר התיכונים, שם הם הציגו את משנתם בפני תיכונים מועמדים לגיוס, התבטאו דיסקין ולוין כנגד היוזמה והגדירו את פעילות "שוברים שתיקה" כחשובה וחיונית מבחינה מוסרית ודמוקרטית. לצד עמיתים נוספים הם מסגרו את הממשלה הישראלית כפוגעת באופן מתמשך באופי הדמוקרטי-נאור-ליבראלי של ישראל.

כל המאוזכרים מעלה, לצד עמיתים נוספים שהיו בעברם ראשי מוסד ושב"כ, הפכו מנהיגי דעה, בעלי נוכחות רבה באמצעי התקשורת, על פי רוב כמבקרי מדיניות הממשלה. הם זכו ועדיין זוכים לחשיפה תקשורתית רבה כמרואינים, פרשנים או ראשי תנועות מחאה חברתיות. הם פועלים למיצוב פעילות הממשלה כפוגעת בממלכתיות ובאופיו של הצבא שהפך לשיטתם דתי יותר מבעת תקופתם. מיעוטם אף ניסו לעמוד בראש מפלגת העבודה (איילון, לוין). מדובר באקטיביזם חברתי-תקשורתי שניתן לראותו כגל שני של פעלתנות ציבורית של ראשי שירותי המודיעין, לאחר שמיעוט מהם כבר הפכו משך השנים לאחר פרישתם, לחלק מהזירה הפוליטית כחברי כנסת, סגני שרים או שרים (גדעון עזרה, אבי דיכטר, דני יתום ועוד), אם כי באותה עת עדיין היו הם מיעוט לעומת האלופים במילואים, יוצאי הצבא שהיו הם "המוצנחים הטבעיים" משירות ביטחוני לאקטיביזם ציבורי לרוב בשורות מפלגות מכהנות (Lebel and Hatuka, 2016).

בתקופה הנדונה אף קיימת התרחשות נוספת מרתקת של חשיפת השחקנים האמורים: ראשי השב"כ והמוסד לדורותיהם התארחו באופן וולונטארי בסדרות דוקומנטאריות בהן סיפרו על מדיניות הארגונים ועל השפעתם על מערך קבלת ההחלטות הישראלי ביחס לעימות הישראלי-פלסטיני, כמו גם בסרטים תיעודיים שנעשו על סוגיות המשיקות לפעילותם, כמו למשל על המחתרת היהודית, השליטה הישראלית בשטחים ועוד.

התרחשות סיטואציות שכאלו לא הייתה מתאפשרת בעשורי המדינה הראשונים. לא רק משום שאישים אלו – ראשי ארגוני המודיעין של מדינת ישראל – נותרו אנונימיים, לא רק משום שהם היו ברובם המכריע מקורבים למפא"י (ולאחר שירותם הצטרפו לא אחת לשורותיה) ולכן לא חשבו לצאת פומבית כנגד מדיניותה, אלא בעיקר הודות למערכת הצנזורה שמנעה פרסומים "מיותרים" עליהם ועל ארגוניהם (Nossek and Limor, 2001) למקרה בו מי מהם כשל במידת אדיקותו ל- 'דת

החשאייות' המחייבת אותו. מאז הקמתה של המדינה נותרה החשיפה התקשורתית בעיקר נחלתם של קציני צה"ל, משאב שנמנע מראשי שירותי המודיעין שבארגוניהם לא פעלו מחלקות שעסקו ביחסי ציבור פרו-אקטיביות וממילא אתוס ארגונים אלה, ובהתאם גם תרבותם הארגונית, הייתה שמירת פעילות אנשיהם בעלטה. שנים רבות כלל לא פורסמו שמותיהם, ודאי לא של הכפופים להם. מה שאומר שאם נחשף הציבור למוסד או לשב"כ "מבפנים", היה זה למרות, ולא הודות למדיניות הארגונים, בעיקר בשל משבר שנכפה עליהם.

בעבור ארגונים אלה מדובר היה במשבר בשני מובנים: בהיבט האובייקטיבי – שכן מדובר על פי רוב בכשל מובהק, ובמובן הסובייקטיבי – קרי – עצם משבר החשיפה: כשל שבניגוד לכשלים אחרים לא נותר 'מאחורי הקלעים' אלא פורסם "על קדמת הבימה" וגרר דרמה ציבורית, פוליטית ותקשורתית. וכך, משברים אלו – הם למעשה מן ההזדמנויות הבודדות ללמוד על התנהלותם התקשורתית של גופים אלו (Lebel, 2007; Lebel, 2007a) שהרי היום יום, בין אם קיימת בו עשייה תקשורתית או לא, הנו רחוק מעין הצופה והחוקר והגישה אליו, על פי מדיניות מערכת הביטחון – חסומה.

משברים אלו מנוצלים (מתודולוגית) על ידי ד"ר כלילה מגן בספרה החדש "חשופים בעלטה: המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית" ללמידת הדינאמיקה שבין ארגוני המודיעין הישראליים לבין התקשורת. אין זה ספר ראשון המתייחס לחלק מן האירועים שהחוקרת בוחנת. סוגיות כמו פרשת קו 300 או פרשיית 'המדענים הגרמנים' כבר נדונו בהזדמנויות רבות. אך זהו בהחלט הספר הראשון שלא מבקש לבחון אירועים אלו תחת משקפי הדיסציפלינות שבהן הם כבר "נלעסו" עד דק (משפט, אתיקה, מדיניות ציבורית וקבלת החלטות) אלא תחת זכוכית המגדלת של חקר מדיניות התקשורת, ניהולם התקשורתי של משברים ויחסי הציבור.

חלקו הראשון והשני של הספר יעניינו יותר את תלמידי וחוקרי התקשורת, משום שהם מציעים תפיסות עיוניות, לרבות מודל מארגן, בכל הקשור למדיניות התקשורתית שיש לצפות לה מארגונים חשאיים בעת משבר. אך עיקרו של הספר הם שערי האמפיריים שירתקו לקריאה גם את קהל העוסקים במדיה על תצורותיה הרבות והשונות, או את המתעניינים במדיניות הביטחון הישראלית, וזאת דווקא הודות להימנעותה של המחברת לכפות עליהם את ההמשגה התיאורטית.

בשער השלישי המוקדש לשב"כ מנותחים התמודדותו התקשורתית של הארגון עם פרשת המרגל ישראל בר; פרשת קו 300; ורצח רוה"מ יצחק רבין. בשער הרביעי המוקדש למוסד מנותחים התמודדותו התקשורתית עם פרשת המדענים הגרמנים; פרשת לילהאמר; ופרשת חאלד משעל. לבסוף תוהה המחברת בפרקי הסיכום "הילכו שניים יחד?" קרי – אלו תובנות היא למדה מיחסי שירותי המודיעין והתקשורת, ואם בכלל מדובר באינטראקציה שניתן לכנותה "יחסים" – או שמא

מדובר בהגדרה בהתנגשות בין אתוסים מוסדיים זרים. הפרקים האמפיריים מרתקים לקריאה, כתובים דה-פקטו במתודולוגיה של 'היסטוריה עכשווית'

(Oakeshott, 1990) (contemporary history) ושל "ביוגרפיה מוסדית" (institutional biography) (Finch et al, 2017). גם אם רכיבים מסוימים בהם ראו אור בבימות שונות – הרי שלראשונה הנם מרוכזים ושוזורים כך שהם מעניקים לקורא את מה שניתן לכנות "הסיפור התקשורתי" של הגוף החשאי המנותח ושל האישיות שפיקדה עליו. למעשה כתבה ד"ר מגן את "הביוגרפיה התקשורתית" (כחלק מזו המוסדית) של ארגוני המודיעין ושל ראשי ארגוני המודיעין של מדינת ישראל. ביוגרפיה שיש בה כדי ללמד רבות הן על הדילמות והפרקטיקה של התהוות אסטרטגיות תקשורתיות בעת משבר, והן על החברה הישראלית שלמעשה מגולמת ומקופלת בביוגרפיות תקשורתיות אלו. אלו גופים ההופכים מחשאים לחשאים למחצה, מאמונים על אתיקה של עלטה למי שבראשם עומדים מי שמתמכרים, יותר ויותר, לחשיפה וליחסי ציבור, ובשל כך הדברים מלמדים לא רק על שינויי אתוס מוסדי אלא שינויי אתוס חברתי, מה שמהווה זווית נפלאה ללמוד באמצעותה על השינוי בתרבות הפוליטית-הציבורית של הממסד הישראלי כולו.

לכאורה, ההצטמצמות למשברים כמקרי הבוחן הנה מגבלתו של הספר, אך יש להודות כי זו היא מגבלת חקר ארגוני המודיעין עצמם בישראל (ובעולם). אלו ארגונים שאינם מקיימים, בלשון ההמעטה, ארכיון הפתוח לכל, וגם אין אפשרות לבחון את התנהלותם השוטפת על פי תוצרי פעילותם כי גם זו ברובה לא ידועה. הדבר למעשה מותיר את בחינת התנהלותם רק לעיתות היקלעותם למשברים נחשפים, שכן רק זו ניתנת למעקב, בטח בהקשר ניהול הרושם הציבורי והתקשורתי. לטעמי יש לקרוא מחקרים שכאלו, לרבות ספר זה, מתוך מודעות לכך שהשימוש במתודולוגיה כפויה זו, עשויה להעניק לנו את התחושה, שלא לומר את האשליה, שבימי שגרה – לא מקיימים ארגונים אלו יחסי ציבור פעילים פרו-אקטיביים, וכי פעילותם התקשורתית הנה מאולצת ומתרחשת באופן רה-אקטיבי בעיתויים נדירים של משבר האומנם? האם ביום יום לא פועלים מוסדות אלו להשפעה על דרך סיקורם? בין באופן פורמאלי ובין באופן סמוי? האומנם דימויים היומיומי הנו תוצאה של "רושם ספונטאני" ללא הכוונה רציונאלית? ומכאן לשאלה נוספת שיש להעלות, גם אם אין דרך לתת עליה מענה: האם אלו הם המשברים היחידים שחוו אותם גופים? או שמא אלו משברי החשיפה שנכפו עליהם, במקביל לכשלים רבים אחרים שראשי אותם ארגונים השכילו, לשיטתם, להותיר מאחורי הקלעים? במילים אחרות – האם ללא פרסום יזום של צילום מחבל חי מולך על ידי שני אנשי שב"כ בעיתון 'חדשות' וב- 'העולם הזה' לא היה הציבור הישראלי נחשף כלל למה שהפך ל- 'פרשת קו 300'? וכתוצאה מכך לחקירה שבוצעה, אשר במהלכה נחשפו נורמות פסולות בשב"כ, לרבות הנוהג לשקר בבתי משפט ולקבל 'הריגה בהסכמה' כאתיקה נורמטיבית?

יש לתהות אלו פרקטיקות קיימו ארגונים אלו אל מול התקשורת הישראלית והבינלאומית על מנת לחסוך מעצמם את העיסוק התקשורתי בכשלים אחרים שככל הנראה אירעו פה ושם, ולמנוע את העיסוק בהם על קדמת הבימה התקשורתית: יחסי תן וקח עם עיתונאים? ניצול קרבה לעורכי

עיתונים? הספקת סיפורים בלעדיים חלופיים בעבור אי העיסוק במשבר? או שמא פרקטיקות שכלל אינן חלק מארגז הכלים העיתונאים הנורמטיבי? אלו שאלות שיוותרו בשלב זה ללא מענה אך יש לזכור אותם עת הננו קוראים ספר המתמקד ב- "יוצא הדופן" ולא חושף בפנינו את 'התקשורת של היום יום'. יש להניח שלא רק ראשי ארגוני המודיעין יעדיפו להגביל את נגישות המחקר לפעילותם התקשורתית השוטפת אלא גם העיתונאים העוסקים בסיקור אותם ארגונים שמחים על הותרת פן זה מחוץ לסדר היום המחקרי: מדוע לעיתונאי שקנה את עולמו בחשיפה יוצאת דופן על פעילות המוסד הישראלי להודות כי מדובר למעשה בתוצאה של דברור ישיר שהוביל לפרסום שבוצע בזמן ובצורה, בכמות ובאיכות, עליה סוכם עמו מראש? היות וד"ר מגן עצמה קובעת כי "באופן מסורתי שמרו כל הראשים על הצגת חזית אחידה כלפי חוץ ביחסם לתקשורת: חזית של התרחקות וחוסר מגע. אולם... מאחורי הקלעים שמרו העומדים בראש כל העת על קשרים עם התקשורת" אזי יש לקוות כי כחוקרים נגיע ליום בו יתאפשר מחקר על ההשפעה של קשרים אלו על הרושם והדימוי אליו צרכני התקשורת נחשפו.

בין אם יתאפשרו או לא מחקרים מסוג זה, הרי שספרה של מגן הנו תרומה משמעותית לעיסוק בחקר היחסים בין ארגוני ביטחון ומודיעין ותקשורת, לחקר ניהול משברים בתקשורת ולחקר השיווק המוסדי והפוליטי של ארגוני המגזר הציבורי. ובייחוד - הספר מעניק לקוראיו משאב חלוצי משמעותי: היחשפות מרוכזת ל- "אני מאמין" של העומדים בראש ארגונים אלו ביחס למדיניות תקשורת, חשיפה וניהול מידע. באמצעות ראיונות שביצעה המחברת עם ראשי השירותים, עיתונאים, ובהתבסס על התבטאויותיהם בעבר בהקשרים אלו, ניסחה ד"ר מגן את תפיסות העולם של ראשי ארגוני המודיעין של מדינת ישראל בתחום מדיניותם התקשורתית ואת דרכיהם ביישום תפיסותיהם אלו הלכה למעשה. זוהי תרומה ייחודית וחלוצית. על פי רוב אנו זוכים להיחשף לעמדתם של ראשי ארגוני המודיעין בכל הקשור לסוגיות מבצעיות, למדיניות ביטחון, לשאלות של מוסר לחימה או של יחסים בין דרג ביטחוני לדרג למדיני. בספרה של ד"ר כלילה מגן אנו נחשפים לראשונה באופן מאורגן לדרך בה הם תופסים, ערכית ויישומית, את ניהול סוגיות החשיפה, הפעלת הצנזורה, האיזונים בין חופש הביטוי והפרסום לבין ביטחון המדינה, החשיבות המיוחסת על ידם ליצירת המוניטין הארגוני והאישי, הנטייה התקשורתית להגיב מול הצורך ליזום ועוד. פרק אחר פרק נחשפת האידאולוגיה התקשורתית-מוסדית הלא כתובה בה החזיקו ראשי ארגונים אלו ומוענקת היכולת לבחון עד כמה וכיצד כל אחד מהם השפיע בתקופתו על מדיניות ארגונו בתחום זה.

חלק מהעובדות מרעישות, כגון אלו העולות ביחס למוסד. שם חושפת החוקרת מציאות שננקטה על ידי חלק מראשי: שימוש בעיתונאים לטובת פעילות ממשית או הענקת בלעדיות לכתבים בתמורה לנכונותם להעניק סיוע מבצעי למוסד. ככל הנראה מדובר היה בתפיסה נורמטיבית שמיישמה האמינו בלגיטימיות שבה. מצוין כי לאיסר הראל היו עיתונאים שנבחרו על ידו "למשימות מיוחדות" וזאת בידיעת עורכיהם. הם התלוו לפעילות המוסד באירופה ובמקביל לדיווחים שהעבירו לעיתון בו עבדו הם נדרשו להשתמש בזהותם העיתונאית כדי לבצע מטלות תחקיר משמעותיות ממש כסוכנים. מאיר עמית, למשל, הציע לעיתונאי שמואל שגב להתלוות

לפעולות הארגון בכורדיסטאן ובתנאי שזה ייקח חלק בתחקור נושאים שלמוסד הייתה סקרנות לגביהם.

מבחינת פתיחות לעיתונות, אנו למדים מן הספר כי ראש המוסד יצחק חופי סירב לכל פתיחות תקשורתית, גם כאשר בידי זו היה כדי לסייע לו להתמודד עם הנמקתם של כשלים שנחשפו לעין הציבור (ספחי פרשת לילהאמר שהתבצעה תחת פיקודו של קודמו – צביקה זמיר), וגם כאשר היה זה ראש הממשלה מנחם בגין בעצמו שנתן לו את ברכתו לשתף עיתונאים בביצועי מוסד מוצלחים. לעומת זאת, והנה השפעתה של תקופה כמו גם של הזדמנות, כראש מוסד לשעבר דווקא התגמש חופי, עת נענה בחיוב להצעת ראש המוסד דני יתום להתראיין כראש מוסד בדימוס ולחשוף את אחריותו בעבר להעלאת יהודי איראן, עיראק ולבנון כמו גם את פיקודו על פרשיות מוצלחות נוספות מעברו. הדבר היה בו בזמן שאחרים ביקרו את החלטתו של יתום לפתוח את המוסד לתקשורת לאחר 'פרשת משעל', ואף לשכור את שירותיהם של היחצ"נים רני רהב ועליזה גורן לשם כך. נראה כי מושאי חשיפה מחמיאה יתקשו להתנגד לה גם אם יש בה חריגה ממדיניות עבר שהם עצמם נקטו. וכך, אם חשב הקורא כי מדובר על מי שתקשורת היא מבחינתם זירה שיש להתרחק ממנו, שלא לומר לסלוד ממנה, עולה מדפי הספר מציאות מורכבת יותר, אפילו ביחס לאבות המייסדים. כך מסכמת ד"ר מגן את התייחסותה לאיסר הראל, לכאורה "מר חשאיות": "להראל הייתה גישה מעשית לתקשורת. הוא סלד ממנה אך השתמש בה לצרכי ארגונו... לא אהד אותה אך ידע את מקומה ואת כוחה בהשפעתה על דעת הקהל".

התנהלות ראשי השב"כ אף מעניינת יותר. אולי בשל קרבתו היתרה של השב"כ למתחמי פעילותו של צה"ל נמנעו בכיריו מלהיצמד לסיסמתו המיתולוגית: "מגן ולא ייראה". וגם שם הדבר לא החל בעשורים האחרונים. מהספר עולה כי אברהם שלום הזמין את אהוד יערי, הכתב הפופולארי לענייני ערבים, להצטרף אליו ללבנון; שאבי דיכטר הקים מדור תקשורת מסודר ואף העדיף להעביר מיוזמתו לתקשורת פרטי מידעים ונתונים על מנת שיכללו בכתבות השוטפות ועוד. מעניין עוד יותר כי דיכטר אף הקים בשב"כ גוף לניטור סיקורו התקשורתי, עדות לעניין הרב שייחס לדימוי הארגון, בדומה לכל גוף מסחרי המעוניין לנתח את המעטפת התקשורתית לה הוא זוכה – צעד המעיד על תבונתו הרבה בכל הקשור למשבירי הלגיטימציה שהשב"כ עשוי היה להיקלע אליהם עת הלוחמה הישראלית הפכה יותר ויותר מסוג "המלחמות החדשות"; בשלהי תקופת פיקודו של דיכטר על השב"כ אף נחנך אתר האינטרנט של השירות ובתקופת פיקודו של דיסקין על הארגון אף החלו מופיעות מודעות גיוס בעיתונות התרות אחר מגויסים פוטנציאליים.

סלבריטאזיה תקשורתית

הדמות המאתגרת ביותר, בכל הקשור ליחסי השב"כ והתקשורת, כפי שעולה מדפי הספר, הוא ראש השב"כ יעקב פרי. הפרטים עליו יעניינו לא רק חוקרי מודיעין אלא גם את העוסקים בהתהוותם של סלבריטאים בתקשורת וכידוע בתחום זה: צריך שניים לטנגו. פרי הוא זה שהפך את תפקיד ראש

השב"כ למסוקר יותר, נגיש יותר וקרוב יותר לעיתונות ובאמצעותה לציבור הרחב. דמות שקיימה לא רק לאחר אלא אף בעת כהונתה נוכחות ציבורית דומיננטית בשלל מגרשים. ד"ר מגן מתארת כיצד הפך פרי שבב"כ למעין מודל, ליועץ תקשורת, למי שבפועל שימש ככותב הדפ"א התקשורתית (דרכי פעולה אפשריים) או את התוו"ל (תורת הלחימה) התקשורתית של הארגון. הוא נעשה למומחה דה-פקטו בתחומי יחסי הציבור שגם הממונים על הארגון אחריו פנו אליו לעזרה בעיצוב המדיניות התקשורתית שנקטו. עצותיו מעידות על מקיבליסט משופשף הבקיא הן בנבכי ההתנהגות הפוליטית, והן בנבכי עיצוב דעת הקהל הישראלית. המחשה לכך עולה לאחר רצח ראש הממשלה יצחק רבין. ראש השב"כ כרמי גילון פנה, כפי שמספרת מגן, ליעקב פרי על מנת לגבש את תגובתו, הן האישית והן הארגונית-תקשורתית. פרי יעץ לו להגיש לראש הממשלה פרס את התפטרותו. הנחתו הייתה כי זהו מהלך אידיאלי, ממש win-win situation : מבחינת דעת הקהל זה יסדר "שראש השב"כ לוקח על עצמו את האחריות" ויעניק לו את הלגיטימציה להמשיך ולכהן. מדוע להמשיך ולכהן? כי שמעון פרס, כך טען פרי בפני גילון, "הרי לא יקבל את ההתפטרות שלך". פרי צדק וגילון אף התעלה על מורו: הוא בחר להגיש את התפטרותו לכאורה מבלי לפרסמה, רק שזו "מצאה את דרכה לתקשורת" וסייעה למציאות שפרי חזה להתממש.

פרי היה ראש שב"כ מסוקר, מי שהתרועע עם עיתונאים וזכה לסיקור תקשורתי ולא רק בעמודי החדשות והסיקור הביטחוני. מגן מצטטת את איתן הבר, מי שהיה ראש לשכתו של ראש הממשלה יצחק רבין, מתפלץ ממראות מסיבת יום ההולדת של יעקב פרי: "הדבר הראשון שראיתי במסיבה היה את רון בן ישי שיושב עם סגן ראש השב"כ דאז. אני עובר הלאה ורואה חצי מהעיתונאים של מדינת ישראל. זה היה אירוע... [ש]בעיניי מסמל תחנה אמיתית בדרך להבין מה קרה לשב"כ". מן הספר עולה כי יעקב פרי הוא זה שסלל את הדרך להיפכותם של ראשי השירותים לידוענים, בעלי נוכחות קבועה באמצעי התקשורת, מנצלים את מעמדם וידעתם על אירועי הווה ועבר על מנת להשתתף בשלל תחקירים כמו גם רבי שיח ותכניות אירוח. פרי עצמו העיד כי פעל במודע כראש שב"כ לשינוי אופיו התקשורתי של הארגון: "הגעתי למסקנה שעליי להיפתח לתקשורת יותר מראשי שב"כ שקדמו לי... הבנתי שאנו מצויים בתקופה אחרת, שונה, פתוחה וביקורתית יותר".

הדברים מאלפים ולמרות השתייכותה הדיסציפלינארית של הכותבת למדעי החברה וההתנהגות, הרי שספרה דווקא מחזק את המתודולוגיה המצבית, זו המוותרת מדעת על המודלים מארגני המציאות לטובת ההיחשפות לרכיבים האישיותיים והנסיבתיים שעיצבו אותה. הפרטים הנחשפים בספר ממחישים עד כמה אלו אישים ונסיבות שהובילו להכרעות על העדפת תפיסות תקשורתיות. מה שמאתגר מחקרי המשך ובייחוד כאלו שיתמקדו בשתי הסוגיות הבאות:

מתמסרים ונחשפים – נחשפים ומתמסרים: על הבהלה לסיקור

כפי שנכתב בפתח הדברים, נוכחותם התקשורתית של ראשי ארגוני המודיעין בעבר ובהווה הפכה עניין שבשגרה. בדומה לרפרטואר ההתנהגות המקובלת מצד בכירי צבא דימוס עד לפני כעשור,

כעת, במקביל לירידת האטרקטיביות הציבורית-תקשורתית שלהם, נראה כי ראשי ארגוני המודיעין הופכים למנהיגי הדעה הביטחוניים החדשים בתחום הביטחון כמו בתחומים אחרים. והם משתפים פעולה עם אמצעי התקשורת, מתמסרים ונחשפים, ללא שמץ של עדות על השתייכותם בעבר לאתוס החשאיות. מגן מצטט את העיתונאי רון מייברג כותב על כך באופן קולע טור בשנת 1998 תחת הכותרת "שחכו לשתוק": "יד ביד עם זכותו של הציבור לדעת מתקיים פנומן ישראלי נוסף: להיטותם התקשורתית של מי שעד אתמול ממש עמדו בראש הגופים הללו ועתה הם הדודו טופז של רייטינג הביטחוניים הישראלי... לתומי הנחתי שהפורשים הבכירים האלה מחויבים לקוד שתיקה מסוים" (מגן, 294-295). מהיכן הבהלה לסיקור? הנכונות להיחפץ לעיתים ל- "instant Celebrities" (Lebel and Ronel, 2009) האם זהו פיצוי על שנים של שתיקה או השתיקה? האם זוהי מעורבות ציבורית של מי שהפכו מרכזיים יותר ויותר במלחמות החדשות? הנשענות פחות על אוגדות סדירות ויותר על יחידות מיוחדות - מה שמכונה "לוחמה אינדיבידואלית" (Potzsch, 2013)? האם זהו דור של מפקדים התובע את הטבעת חותמו בזיכרון הציבורי, חושש שהארכיון יוותר רק בידי לובשי המדים? בבחינת מרידתם של חיילי העלטה? יהיו אשר יהיו ההסברים, מן הספר עולה כי אין מדובר ב- 'חריגות' או סטיות, אלא במה שמתעצם באופן לינארי בקרב שני ארגוני המודיעין: הם והעומדים בראשם הפכו, וכנראה יהפכו עוד יותר, לחלק מן השיח הציבורי והמרחב התקשורתי. נותר רק לתהות האם הדבר בהכרח ישפר את מעמדם? יהווה משאב שיווקי עבורם? או שמא הם עצמם עוד יתגעגעו לימים בהם יכלו לנשום לרווחה, על כך שהכרעות עבר שקיבלו נותרו חסרות פרסום ציבורי והותירו אותם מחוץ לזרקורים, במידה ויהיה מדובר בחשיפה מתמדת של כשלים ומשברים.

מדיניות בעידן הנראות (Visibility)

מספרה של ד"ר מגן עולה כי ההסבר המרכזי לשינויים שבמדיניות התקשורת של ארגוני המודיעין הנה אישיות המפקדים עליהם באותה עת. מגן מעידה על כך במספר הזדמנויות: "את אופן המענה של הארגון לאתגרים הללו התווה בעיקר העומד בראש הפירמידה הארגונית". נראה כי בהמשך לכך ראוי יהיה במחקרים עתידיים לתהות על מספר שאלות: האם מי שמינו את אותם ראשי ארגונים, לקחו בחשבון את המציאות התקשורתית ואת ה- "אני מאמין" התקשורתי שלהם? זאת כאשר ברור כי הם עשויים לפעול בזירה מחוסרת לגיטימציה ובצורך מתמיד להסביר את פועלם בשלל שדות תקשורתיים. ולא רק זאת, עד כמה המציאות התקשורתית החדשה השפיע לא רק על אישיותם של מפקדי הארגונים אלא על התנהלותם המבצעית של ארגוני המודיעין? בכל הקשור לצבאות – ידוע כי מלחמה בנראות מלאה (Panoptic Warfare) ובסיקור מתמיד מתבצעת באופן שונה ממלחמות שנתבצעו כזירות סגורות. במסגרת תהליך המעבר מ- Werfare ל- Imagefare (Ayalon et al, 2016) מתקיימים שינויים התנהגותיים-דוקטרינאריים החל מהרמה האסטרטגית ועד לזו הטקטית (Shavit, 2016), מתפיסת הלחימה ועד לדפוסי מנהיגות המפקד במתארים מסוקרים (Lebel & Ben-Shalom, 2018) – כל אלו אינם כבעבר. ספרה של ד"ר מגן נפתח במובאה מאת איסר הראל: "אל תעשה דבר, גם לא תחת מעטה של סודיות מוחלטת כביכול, שאם יתגלה רבים לא תוכל להצדיקו, אם מפני חוסר סבירותו או חוסר הגיונו הטוב או מפני הקלון שכרוך בו".

מובאה המלמדת כי מבחינת הראל, השיקול התדמיתי, בין אם כשיקול קונקרטי ובין אם כמוטיב סימבולי, 'היה שם' תמיד. האין בכך כדי לחתור תחת הצדקת קיומם של ארגונים חשאיים? שהרי על ארגונים שכאלה לבצע את מה שלא ניתן בהכרח להצדיק ברבים. האם החשש מפני "ועדת החקירה" בהכרח משפר או שמא מסרס את פעילות הגוף החשאי? תהיינה התשובות אשר תהיינה, זו עדות לכך כי אף הסיכוי הדל לחשיפה מוצא את דרכו כמשפיע על תורת הלחימה.

רשימת המקורות

- Ayalon, A., Popovich, E. and Yarchi, M., (2016). "From Warfare to Imagefare", *Television and Political Violence* 28 (2), 254-273.
- Finch, D., Deephouse, D. L., O'reilly, N., Foster, W., Falkenberg, L. and Strong, M., (2017). "Institutional Biography and Knowledge Dissemination", *Academy of Management, Learning and Education* 16(2), 237-256.
- Lebel, U., (2007). "The Culture of Loss Following Crisis: Culture Shifts in the Bereaved Parents–State Relationship", *Journal for Cultural Research*, 10 (4), 363-388.
- Lebel, U., (2007a). "Civil Society Vs. Military Sovereignty: Cultural, Political and Operational Aspects", *Armed Forces and Society*, 34 (1), 67-89.
- Lebel, U. & Ronel, N., (2009). "The Emotional Re-Engineering of Loss: On the Grief-Anger-Social Action Continuum", *Political Psychology*, 30 (5), 669-691.
- Lebel, U. & Hatuka, G., (2016). "Israeli Labor Party and the security elite 1977-2015: De-Militarization as Political Self-Marginalization", *Israel Affairs* 22(3-4), 641-663
- Lebel, U. & Ben-Shalom, U., (2018). "Military Leadership in Heroic and Post-Heroic Conditions", In: Caforio, G. (ed.), *Handbook of the Sociology of the Military*, Springer, Rotterdam, 463-475.
- Oakeshott, M., (1990), *Experience and Its Modes*, New York Cambridge University Press.
- Nossek, H. and Limor, Y., (2001). "Fifty Years In A 'Marriage Of Convenience': News Media And Military Censorship In Israel", *Communication Law and Policy* 6(1), 1-35.
- Potzsch, H., (2013). "The Emergence of iWar", *New Media and Society* 17(1), 78-95.
- Shavit, M., (2016), *Media Strategy and Military Operations in the 21 st. Century*, Routledge, London.

סקירת ספרים

חשופים בעלטה: המוסד, השב"כ והתקשורת הישראלית. ספרה של כלילה מגן (2018).

הוצאת ידיעות אחרונות, 448 עמודים

חיים פרנקל*

ספרה של כלילה מגן חשוב ובעל ערך לאזרחים, לעיתונאים ולחוקרי תקשורת כאחד מאחר והוא עוסק בקשר בין שניים מהנושאים המסקרנים ביותר על סדר היום של המחקר האקדמי בתחום התקשורת וכן על סדר היום הציבורי והפוליטי במדינות דמוקרטיות – עיתונות וביטחון לאומי. קשר זה משקף בצורה חדה את הדינמיקה ביחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת במדינות כאלה, בהיותם של נושאים ביטחוניים אבן בוחן לתביעת העיתונות לעצמאות פעולה מול המוסד הפוליטי, כערך חשוב בפרקטיקה העיתונאית (Deuze, 2005) מצד אחד, וכבבואה לכוח ולהשפעתו של המוסד הפוליטי על מוסד התקשורת מצד שני, כפי שטענו וובר (weber) וגידנס (Giddens) המצוטטים אצל פרי (Peri, 1998).

הספר עוסק - מההיבט התיאורטי ומההיבט האמפירי - ביחסים בין המוסדות הללו בישראל, תוך בחינת היחסים בין השב"כ והמוסד, כאירגונים חשובים בתוך מוסד הפוליטי, לבין אמצעי התקשורת המודפסים בישראל, העומדים בחזית מוסד התקשורת. הדיון ביחסים אלה נערך תוך מבט ליחסי הציבור ולעבודת הדוברות שעושים השב"כ והמוסד לעצמם מול העיתונות הישראלית. הדיון בספר מבוסס על סקירת כמה משברים, שהעמידו למבחן את היחסים בין העיתונות לבין אירגוני מודיעין אלה, ובהם פרשת המרגל ישראל בר, פרשת קו 300, פרשת לילהאמר ופרשת חאלד משעל.

שני היבטים במחקר זה הופכים אותו, לעניות דעתי, לייחודי בנוף המחקרי הקיים בתחום תקשורת בכלל ובתחום העיתונות בפרט. ראשית, זהו מחקר ראשון מסוגו, למיטב ידיעתי, שעוסק ביחסים שבין אירגוני מודיעין לבין העיתונות בישראל, ולכן במובן הזה הוא פורץ דרך. שנית, המחקר עוסק, למעשה, ביחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת לאורך תקופת זמן ארוכה של עשרות שנים, באמצעות מקרי המבחן הנחקרים בו.

* ד"ר חיים פרנקל (f_haim@netvision.net.il), המכללה למנהל והמכללה האקדמית כנרת בעמק הירדן

זוהי תופעה נדירה בנוף המחקרים האקדמיים, ובכך מצטרף מחקר זה למחקרים מעטים מאוד שעסקו, למשל, בנושא הוויכוח בעיתונות הבריטית על תקציב הביטחון של צבא הוד מלכותה לאורך כמה עשורים (Hellinger & Judd, 1991; Lewis & Hunt, 2011).

עם זאת, המחקר נשאר בתחום העיסוק ביחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת בתקופות שניתן להגדירן, מבחינת אירגוני המודיעין הנחקרים, כעתות חירום. בכך, הוא מצטרף למחקרים רבים מאוד בתחום תקשורת וביטחון לאומי, שנערכו בישראל ובעולם, ואשר התרכזו בתיפקוד העיתונות בתקופות של מלחמות בעצימות גבוהה ונמוכה, בזמן מתקפות טרור, ובזמן מבצעים צבאיים – כמו, למשל, מלחמת פוקלנד, מלחמת ווייטנאם, מלחמת ישראל, מלחמות עיראק הראשונה והשנייה, פיגועי הטרור ב-11 בספטמבר בארה"ב, פיגועי הטרור בלונדון והפצצות נאט"ו בקוסובו (כהן-אלמגור, 2007; מוריס, 1996; נוסק ולימור, 2005; נייגר, זנדברג ומאירס, 2008; סטיבנס, 1995; Abramson, 1990; Entman, 2003; Bennett, 1990; Canal & Sanders, 2013; Goddard, Robinson & Parry, 2008; Hallin, 1986; McChesney, 2002; Mortensen, 2003; Wolfgram, 2008; Katz, 1992; 2013; Moskos, 2000).

מיגבלתם של מחקרים אלה היא בתמונת המצב החלקית המצטיירת מהם אודות היחסים בין שני המוסדות, הפוליטי והתקשורתי. זאת, מאחר ומטבע הדברים מתאפיינים אירועים משבריים כאלה ב"התלכדות סביב הדגל", מושג שהמחקר מציג ומסביר אותו, ובצדק. התלכדות זו מביאה לידי ביטוי את קיומו של קשר בין השתייכותם של עיתונאים למסגרת לאומית עמה הם מזדהים ועליה הם מבקשים לשמור, ודווקא כאשר היא מאוימת – פיזית או תדמיתית (Nossek, 2004), לבין צורת העבודה העיתונאית שלהם. קשר זה, המביא באופן טבעי לשיתוף פעולה בין עיתונאים לבין מושאי סיקורם, נתון לביקורת חריפה ומתמשכת במחקר התקשורת (Hallin, 1994; Katz, 1992; Entman, 2003; McChesney, 2002; Bennett, 1996; Iyenger & Simon, 1993). שיתוף פעולה זה פוגע, על-פי המחקר, בדרישה מהעיתונות להיות ביקורתית ולחיות ביחסי יריבות מול המוסד הפוליטי, ברוח דרישותיה של התיאוריה הנורמטיבית (ניציב, 1997; מקוויל, 2014, עמ' 186-184; Lichtenberg, 2002; Nossek & Limor, 2011).

המסגרת התיאורטית וסקירת הספרות בספר זה הן עשירות וטובות ויש בהן התייחסות אמפירית לאירגוני ביון ומודיעין בעולם וליחסיהם עם אמצעי התקשורת במדינות בהן הם פועלים, ולא רק למודיעין הצבאי. כמו כן, יש בחלקים אלה בספר התייחסות חשובה לעידן "המדיה החדשים" בו יש הרבה פחות "עיתונות" (press) והרבה יותר "מידע" (information), שמופק ממקורות שונים, ובכללם אתרי אינטרנט אלטרנטיביים ועיתונאים אזרחיים, שאינם עיתונאים במובן המסורתי של המילה, כפי שחוקרי תקשורת כבר הבינו בסוף המאה ה-20 (Braman, 1995). תקופה זו, כפי שמצוין בספר, מאתגרת עוד יותר את הפיקוח של אירגוני מודיעין על מידע אשר מגיע לציבור ונוגע להם. זאת, בעיקר, לאור עננת חוסר האמינות שמרחפת מעל מידע רב בעידן המידע והרשתות החברתיות, בהשוואה לעידן העיתונות המסורתית.

נדמה לי, שהיה כדאי, כי המסגרת התיאורטית תכלול ביסוס רחב יותר ליחסים בין המוסד הפוליטי לבין מוסד התקשורת על-פי התיאוריה הנורמטיבית, דבר שיסייע לקוראים להבין את הפער בין הרצוי (בתיאוריה) לבין המצוי (במחקר שהספר כולל) ביחסים שבין העיתונות לבין אירגוני ביטחון. כל זאת, בתוספת להתייחסות לתיאוריות-על קלאסיות בתחום חקר התקשורת והעיתונות, שרלוונטיות ליחסים בין המוסדות עוד לפני ההתייחסות לתיאוריה הנורמטיבית. למשל, התיאוריה הביקורתית והתיאוריה המבנית-תפקודית, שמעניקות את הבסיס להבנת הפער בין רצוי ומצוי בתיפקוד העיתונות מול המוסד הפוליטי. כמו כן, היה נכון לכלול בדיון בהיבט התיאורטי, התייחסות מעמיקה ורחבה יותר למודל האחריות החברתית, שנזכר בספר מאוד בקצרה, כי זהו המודל הרלוונטי למדינות דמוקרטיות מאז אמצע המאה ה-20, בעקבות כינון וועדת הוצ'ינס בארה"ב (מקוויל, 2014), ומכיוון שעקרונות אלה מקרינים ישירות, הן בהיבט של עבודה עיתונאית ואתיקה עיתונאית והן בהיבט של רגולציה, על היחסים בין אירגוני המוסד הפוליטי לבין העיתונות.

בנוסף, הספר עוסק ביחסי ציבור ובדוברות, אבל להבנתי לא עושה הפרדה מספיק חדה ביניהם. כמו כן, אני חושב שתיאוריית "קביעת סדר היום" והמושג "מיסגור" צריכים לתפוס מקום חשוב יותר במסגרת התיאורטית בספר, תוך סקירת מטרותיו של מיסגור. זאת, מכיוון שאירגוני מודיעין – גם אם ב"ספין" (אליו יש התייחסות בספר) וגם אם בעבודה שוטפת – פועלים תוך כדי התחשבות במיסגור ובמטרותיו, מזיהוי הבעיה ועד הצעה לפתרונה (Entman, 2003), בין אם הם ערים לכך ובין אם לא. הייתי מצפה גם להתייחסות לממד התרבותי-סוציולוגי שביסוד התפתחות העיתונות בישראל וביסוד יחסיה עם המוסד הפוליטי, דבר שלמיטב שיפוטי לא נכלל בספר, וזאת בין השאר בהקשר למושג "מיליטריזם" (קימרלינג, 1993). כמו כן, נעדר המחקר כל היבט כמותני, דבר שהחוקרת מודעת לו אבל לדעתי היעדרותו של היבט זה פוגעת ביכולת של המחקר להגיע לתובנות כוללות ומבוססות יותר אודות המענה שסיפקו האירגונים לאתגרים מולם עמדו במקרי המבחן המנותחים ואודות התפתחויות לאורך השנים בנושא זה.

החלק האמפירי במחקר הוא חשוב וכולל מקרי מבחן רבים, שלא נחקרו קודם לכן, ואשר שבים ועוסקים, כמו מחקרים אחרים, בנושא העיתונות המתגייסת/מגויסת, המלווה בצנזורה עצמית, לצד צנזורה צבאית. בין תרומותיו האמפיריות של הספר: גילויים מעניינים על התגייסות עיתונאים לסיוע לשירותי הביטחון של ישראל תוך כדי ביצוע עבודתם העיתונאית בחו"ל, דבר המעלה את הדיון האתי החשוב והעקרוני בנוגע לשאלה למי נאמן העיתונאי. זוהי שאלה שלגביה מתנהל ב דיון אקדמי ומקצועי ער (Patterson, P. & Wilkins, 1994: Carey, 1999). כמו כן, יש בספר גילויים על יחסים בין עיתונאים לבין אנשי מוסד ושב"כ, שיסודם ברצונם של האחרונים לשפר את הצגת עמדתם בתקשורת, מול עמדתם של אחרים באותם אירגונים, בצורה המעלה מאליה את השאלות במישור הפרופסיונאלי-חיצוני אודות ההשפעה שיש למקורותיו של העיתונאי על עבודתו ואת השאלה בנוגע ליכולתו של עיתונאי להיות לא מוטה, למרות שלמקורותיו אינטרסים משלהם, וזאת

כדי לשרת נאמנה את "האינטרס הציבורי", שבנוגע אליו היה מאז ומתמיד דיון חשוב (Croteau & Hoynes, 2006).

מאחר והמחקר מתבסס על כמה מקרי מבחן שאינם קשורים זה לזה, היה נכון שהמחקר היה דן בלפחות מקרה מבחן אחד שנוגע לשב"כ ובמקרה מבחן אחד שנוגע ל"מוסד" בעידן המידע והמדיה החדשים, שזכו, כאמור, להתייחסות מפורטת ובנויה לתלפיות בסקירת הספרות. עיסוק במקרי מבחן כאלה היה מעניק למחקר פרספקטיבה רחבה יותר מבחינת הקשר בין יחסי המוסד הפוליטי ומוסד התקשורת לבין טכנולוגית תקשורת. פרספקטיבה כזו הייתה מאפשרת להבין הבדלים בין התנהלות אירגוני הביטחון הנחקרים לבין העיתונות בתקופה שבה פועלים כלי תקשורת חדשים וישנים זה לצד זה, כולל רשתות חברתיות, ושבה מתפתח שיח יותר קיצוני במרחב הציבורי. אחת מתוצאותיו של שיח קיצוני זה, על-פי טענת חוקרי תקשורת, היא תופעת ה"פייק ניוז", שהשלכתה ברמת החברתית-תרבותית היא פגיעה באמון הציבור במוסדות הפוליטיים בדמוקרטיה המערבית ופגיעה באמון הציבור במידע שמוסדות אלה מפרסמים (Bennet & Livingston, 2018). פגיעה זו נובעת הן מפרסומו של המידע הלא אמיתי והן מהשפעת מידע זה על הציבור, בהתבסס על תיאוריית "אפקט האדם השלישי" (Mo & Joon, 2018).

תרומתו התיאורטית של המחקר, שהיא גם תרומה פרקטית, היא במודל שהוא מציע לאירגוני מודיעין בפעילותם מול התקשורת. מודל זה מביא בחשבון את האתגרים העומדים בפני אירגוני המודיעין, דוגמת הסביבה התקשורתית וסוג המשבר בו מדובר, וכן את המענה לאתגרים אלה, הבא לידי ביטוי במתן מקום לגישה של ראש האירגון בנוגע ליחסים עם התקשורת, ולאסטרטגיות וטקטיקות שונות להתמודדות עם התקשורת. הבנה של שני מרכיבים חשובים אלה במודל יכולה לסייע לאירגוני המודיעין לגבש תוכנית עבודה תקשורתית שתכלול תשובה לכל האתגרים באמצעות שילוב כל המענים. הדיון והניתוח של מקרי המבחן הנכללים בספר מראים שלא הייתה בידי ראשי השב"כ והמוסד תוכנית כזו, כאשר היו צריכים להתמודד עם מצב משברי. זאת, למרות שמהריונות הרבים הכלולים בספר, הן עם אנשי מוסד ושב"כ בכירים והן עם עיתונאים, עולה, כי ראשי האירגונים הבינו כי משברים שאירגוני המודיעין נמצאים במרכזם קרו ועוד ייקרו.

בבסיס המודל המוצע בספר נמצאת ההבנה, כי אמות המידה המקצועיות של אירגון מודיעין מכתיבות את חשאיות פעילותו, אך גם שחלק מהצלחתו, טמון בתדמיתו. התדמית מסייעת בגיבוש אמון הציבור באירגון, גם אם הציבור אינו נתפס מסורתית כאחד מ"לקוחות" אירגוני המודיעין, דבר שהמחקר מציע לחשוב עליו מחדש. כפי שנטען לעיל, דברים אלה נכונים בעיקר בעידן המדיה החדשים בו אמון הציבור במוסדותיה של החברה נמצא במשבר.

רשימת המקורות

יציב, ג' (1997), **מבוא לסוציולוגיה הנורמטיבית**. תל-אביב: המסלול האקדמי המכללה למנהל.

- כהן-אלמגור, ר' (2007), **המלכוד הדמוקרטי**. ירושלים: ספריית מעריב.
- מוריס, ב' (1996), העיתונות הישראלית בפרשת קיביה, אוקטובר-נובמבר 1953. **תאוריה וביקורת**, 8, 33-46.
- מקוויל, ד' (2014), **מבוא לתקשורת המונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- נוסק, ה' ולימור, י' (2005), צבא ותקשורת במאה העשרים ואחת לקראת דגם חדש של יחסים. בתוך: א' לבל (עורך), **ביטחון ותקשורת דינמיקה של יחסים** (עמ' 69-100). באר שבע: מכון בן גוריון – אוניברסיטת בן גוריון.
- ניגר, מ', זנדברג, א' ומאיר, א' (2008), **רטוריקה של ביקורתיות: ביקורת מאתגרת, ביקורת מאשרת והעיתונות הישראלית במלחמת לבנון השנייה**. בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב, חוברת מס' 5.
- סטיבנס, מ' (1995). הטלוויזיה משנה את פני החדשות. בתוך ד' כספי (עורך), **תקשורת המונים, זרמים ואסכולות מחקר** (עמ' 191-199). תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. **תאוריה וביקורת**, 4, 123-140.
- Abramson, J. B. (1990). Four criticisms of press ethics. In J. Lichtenberg (Ed.), *Democracy and the mass media* (pp. 229-268). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennett, W. L. (1990). Toward a theory of press-state relations in the United States. *Journal of Communication*, 40 (2), 103-125.
- _____. (1996). An introduction to journalism norms and representation of politics. *Political Communication*, 13 (4), 273-387.
- Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions. *European Journal of Communication*, 33(2), 122-139.
- Braman, S. (1995). The changing information environment . In J.C. Narone (Ed.), *Last rights, revisiting four theories of the press* (pp. 153-180). Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Canal, M. J., & Sanders, K. (2013). Crisis communication and terrorist attacks: Framing a response to the 2004 Madrid bombing and 2005 London bombings. In W.T Coombs, & S. J. Holladay (Eds.), *The handbook of crisis communication*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Carey, J. (1999). Journalist just leave: The ethics of an anomalous profession. In M.B. Baird & W.E. Loges & S.E. Rosenbaum (Eds.), *The media and morality* (pp. 39-54). New York: Prometheus Books.
- Croteau, D. R. & Hoynes, W. D. (2006). How business strategy shape media content (chapter 5, pp. 155-179). *The Business of Media*.
- Deuse, M. (2005). What is journalism? Professional identity and ideology of journalist reconsidered. *Journalism*, 6(4), 442- 464.
- Entman, R. M. (2003). Cascading activation: Contesting the white house's frame after 9/11. *Political Communication*, 20, 415-432.

- Goddard, P., Robinson, P., & Parry, K. (2008). Patriotism meets plurality: Reporting the 2003 Iraq war in the British press. *Media, War & Conflict*, 1(1), 9-30.
- Hallin, D. (1986). *The uncensored war*. Berkeley: University of California Press.
- _____. (1994). *We keep America on the top of the world*. London & N.Y: Routledge.
- Hellinger, D., & Judd, D. (1991). *The Democratic Façade*. Pacific Grove, CA: Brooks Grove Publishing.
- Iyenger, S., & Simon, A. (1993). News coverage of the Gulf crisis and public opinion: A study of agenda setting, prism and framing. *Communication Research*, 20 (3), 365-383.
- Katz, E. (1992). The end of journalism? Notes on watching the war. *Journal of Communication*, 42(3), 5-13.
- Lewis, J., & Hunt, J. (2011). Press coverage of the UK military budget: 1987 to 2009. *Media, War & Conflict*, 4(2), 162–184.
- Lichtenberg, J. (2002). Foundation and limits of freedom of the press. In D. McQuail (Ed.), *McQuail's reader in mass communication theory* (pp. 173-182). London: Sage.
- McChesney, R. W. (2002). September 11 and the structural limitations of US journalism. In S. Allen, & B. Zalizer (Eds.), *Journalism after September 11* (pp. 91-100). London and New York: Routledge.
- Mo J. S. & Joon, K. K. (2018). Third person effects of fake news: Fake news regulation and media literacy interventions. *Computer in human behavior*, Vol 80, pp. 295-302.
- Moskos, C. (2000). Toward a post military. In S. Cohen (Ed.), *Democratic society and their armed forces* (pp 3-26). London: Frank Cass.
- Mortensen, M. (2013). War. In P. Simonsen, J. Peck, R. T. Craig & J. P. Jackson (Eds.), *Communication history* (pp. 331-346). New-York: Routledge.
- Nossek, H. (2004). Our news and their news: On the role of national identity in the definition of foreign news. *Journalism*, Vol. 5(3), 343-368.
- Nossek, H., & Limor, Y. (2011). The Israeli Paradox: Military censorship as guardian of freedom of the press. In S. Maret (ED.), *Research in Social Problems and Public Policy, Vol. 19: Government Secrecy* (pp. 103-130) Bingley, UK: Emerald Group.
- Patterson, P. & Wilkins, L. (1994). Loyalty: The ethical Connection. *Media ethics*. Madison, Wisconsin: Brown & Benchmark, pp. 82-92.
- Peri, Y. (1998). The change security discourse in the Israeli media. In D. Bar-Tal, D. Jacobson, & A. Kleiman (Eds.), *Security concerns* (pp. 215-240). London & Stamford: Jai Press Inc.
- Wolfgram, M. (2008). Democracy and propaganda – Nato's war in Kosovo. *European Journal of Communication*, 23(2), 153-172.

The association between exposure to crisis-event framing, Psychological-capital and subjective well-being

Ronit Tal-Bloom, Yariv Tsfati & Gabriel Weimann*

While previous research focused on the effects of media framing on attitudes and decisions, the current research proposes that exposure to media framing is associated with psychological and emotional construct such as psychological capital, and subjective well-being. The importance of these variables stems from the fact that research has demonstrated that they could serve as psychological resources to the individuals at times of personal and national crises, and as such, they play an important role in social and individual resilience.

The current research offers a conceptual and empirical framework to distinguish between “empowering” and “disempowering” media frames that have a potential impact on perceptions and feelings at times of crisis. The empirical research combines content analysis of news items and op-eds (n=717) collected during the 2012 Israel-Gaza conflict (Operation Pillar of Defense) and a during more routine quite period (three months before the conflict erupted), with survey data collected from a sample of adult Jewish Israelis in overlapping times.

The findings show an association between exposure to disempowering framing and lower levels of individual and national psychological capital and subjective well-being during the crisis, but not at the routine period. There was no association between exposure to empowering framing and these variables in both waves of the survey.

* Department of Communication, University of Haifa

Self-presentation of people with disabilities: Disabling of the viewers, challenging aesthetic norms, and ironic echoing mention

Ayelet Kohn*

This paper examines various media texts, all created by people with disabilities: two autobiographical short videos, a short propaganda film, a photograph taken at a fashion show and two paintings. These texts pose as a demand towards the "normal" society in three complementing ways: Disabling the viewers, challenging their aesthetic norms, and ironic echoing. The paper looks into the criticism, which these texts raise against the medical and the cultural models, which are usually employed to define and relate to people with disabilities. This criticism is supported and manifested by citations taken from interviews, which were conducted with people with disabilities, who contributed their remarks about the more common ways in which disability is portrayed in the media.

* The David Yellin Academic College of Education

'The Soldier Is Currently Unavailable': Basic Military Training, Total Institutions, and the Smartphone

Hananel Rosenberg*

The basic training period is an extreme expression of the military's nature as a "total institution". During this time, the soldier is immersed in a sterile and isolated environment, disconnected from civilian everyday life and the social and familial circles, in order to facilitate the individual's military socialization process. The cellular phone's mobility, small dimensions, and the high availability it enables challenge the military's ability to create the required disconnection. Using in-depth interviews with combat soldiers and officers, this study seeks to examine the manner in which cellphone usage and its limitations shape the military space during the basic training period in the eyes of the soldiers and their officers, and the various challenges the cellphone presence poses to them. The study's findings show that the mobile phone is used for maintaining daily contact with the social and familial circles, for support during moments of crises, and for consuming entertainment content that provide an escapist experience. The officers view the cellphone's presence among the soldiers as damaging to the recruits' socialization and to the transformation from individuals into a bonded group. Furthermore, the cellphone enables parents' increased involvement, which is perceived by officers as a threat to the intra-organizational hierarchy structure. From another angle, the potential perpetual availability between junior and senior officers is perceived as damaging to the building of leadership and decision-making abilities of the junior officers, as part of the officer-socialization process. In light of these findings, we argue that cellphone usage functions as a resistance to the control, monitoring, and collectivization practices employed by the total institution for the purpose of stripping recruits of their particular identities, but at the same time serves to expand supervision and to approve the institutional power relations and order.

* Ariel University

On a Thousand Words that Disrupted Pictures: Errors and Dialogue in the Wake of Released Surveillance Camera Footage

David Levin*

The trend of incorporating surveillance camera footage has become part of the “news culture” (Zelizer & Allan, 2010) in recent years. The present work looks into the implications of this footage’s incorporation in non-scheduled news – news that addresses an important event with no given timing, where details unfold gradually. At the center of this work lies an analysis of surveillance camera footage incorporation in the coverage of the Armon Hanatziv promenade attack (8 January, 2017) and the vehicle-ramming attack in the Negev village of Umm-al-Hiran, which left a police officer dead (18 January, 2017). The study’s findings show that reporters used camera footage to support an interpretive initial version that errs in three way: (1) **the whole and its parts**: extracting a general meaning from images while disregarding some of their details (2) **seeing with one’s ears** – mixing and confusing visual and audio information (3) **thin description** - ascribing intentions to the individuals recorded on camera. Nevertheless, the footage release prompted public discussion and posed a challenge for the prevailing media version.

The study’s findings therefore show that over-reliance on surveillance camera footage can compromise the journalistic statement’s credibility. Nevertheless, their very advent results in dialogue- which ideally concerns democratic theory - between journalists and audiences.

* College of Management Academic Studies

הנחיות להגשת מאמרים וחומרים נוספים לפרסום בכתב העת "מסגרות מדיה"

מאמרים מקוריים

ניתן להגיש מאמרים מקוריים בעברית אשר טרם נשלחו לפרסום בבמה אחרת בשפה כלשהי. יש להכין את המאמרים כקובץ WORD בעמוד A4 עם שוליים של 3 ס"מ בכל צד. ובגופן דויד 12 בעברית ו-Times New Roman באנגלית.

המאמר יכלול שני חלקים: (א) דף שער הכולל את שם המאמר, שם המחבר או שמות המחברים, שיוך מוסדי, מספרי טלפון וכתובות דואר אלקטרוני; (ב) גוף המאמר, כולל תקציר בהיקף של 150-120 מילים בראש המאמר. כן יש לצרף תקציר באנגלית.

המאמר לא יעלה בהיקפו על 7,500 מילים, כולל טבלאות ורשימת המקורות.

יש להתאים את כללי הכתיבה והציטוט לאלה של American Psychological Association Publication במהדורה השישית. כללים אלה שונים מעט ברישום הביבליוגרפיה בעברית ולכן מומלץ לעיין במאמרים שפורסמו כבר בגיליונות קודמים. ברשימת המקורות בסוף המאמר שמות כתבי עת או ספרים שנכתבו בעברית **יודגשו** (bold) ושמות כתבי עת וספרים באנגלית יסומנו *מהטייה* (Italic). ניתן לעיין בגיליונות קודמים של **מסגרות מדיה** באתר האגודה הישראלית לתקשורת:

<http://www.isracom.org.il/?cmd=media2>

המאמרים יופנו להערכתם (שיפוט) של לפחות שני עמיתים באופן אנונימי. לפיכך בעת הגשת מאמר יש להקפיד כי בטקסט לא יהיה אזכור של זהות המחבר/ים. במקרה של ציטוט פרסום של המחבר/ים יש לציין במקום המתאים בגוף הטקסט Author(s) או מחבר/ים עם שנת הפרסום בסוגריים, ואילו ברשימת המקורות יש לציין Author(s) ואת שנת הפרסום ללא שם הפרסום. פרסומים אלה יופיעו במרוכז בתחילת רשימת המקורות.

במידת האפשר יש להמעיט בהערות שוליים (אותן יש להמיר להערות סיום). הערה החשובה לכותב יש לנסות לכלול בתוך גוף הטקסט. הערות השוליים תמוספרנה בסדר רץ ותובאנה בסוף המאמר.

המערכת תפעל במהירות ובאופן "ידידותי" למגישי המאמרים ותקפיד ככל האפשר על לוח זמנים של השלבים השונים בשיפוט מאמרים ובהכנתם לדפוס, דהיינו למסור הערכות וחוות דעת למחברים שהגישו מאמר תוך 60 יום ממועד קבלתו. שכתוב/תיקון של מאמר במידת הצורך ועל פי חוות דעת השופטים ייעשה בידי המחברים עד 30 יום מיום קבלת ההערות מן המערכת.

כמקובל בכתבי עת אקדמיים, הכותבים יתבקשו להעביר את זכויות היוצרים על המאמר המתפרסם לכתב העת.

דו"חות מחקר ודוחות על עבודות דוקטור חדשות

הדו"חות יוגשו לעורך במתכונת של מאמר קצר (כ-2,500 מילים). הכוונה איננה למאמר מדעי מלא שאפשר להגיש לפרסום במסלול המאמרים המדעיים המקוריים, אלא לסקירה של המחקר תוך הדגשת הממצאים המרכזיים וניתוחם.

ביקורות ספרים

המערכת מזמינה חוקרים להגיש ספרים חדשים שפורסמו בשנה החולפת, בעברית או באנגלית, הנוגעים למכלול תחומי התקשורת. על פי המסורת כתב העת יפרסם שתי ביקורות על כל ספר. אין המערכת מתחייבת להתייחס לכל ספר שיגיע לידיה.

יש לשלוח עותק דיגיטלי של הספר לעורך כתב העת, פרופ' הלל נוסק (hnossek@gmail.com). אם אין ברשות המחבר עותק דיגיטלי, ניתן לשלוח שני עותקים למזכיר האגודה לתקשורת, מר אורי מלכין, במקביל להודעה אלקטרונית בדבר הבקשה לפרסום ביקורת לעורך כתב העת. כתובת למשלוח: האגודה הישראלית לתקשורת – לידי מר אורי מלכין, אוניברסיטת בר-אילן, בית הספר לתקשורת, בניין לאוטרמן 109, רחוב מקס ואנה ווב- קמפוס האוניברסיטה. מיקוד 5290002.

עריכת לשון וציון שמות ושיוכם האקדמי של המחברים

מחברים שמאמריהם, דו"חות המחקר ותמצית עבודות הדוקטור וכן סקירות הספרים התקבלו לפרסום בכתב העת, יקבלו לאישורם את נוסח המאמר לאחר עריכת הלשון. בעת אישור הגרסה הסופית על המחברים להוסיף את שמם ולהוסיף כוכבית (*) ליד שמם שתפנה להערה בסוף העמוד הראשון עם פרטי שיוכם האקדמי (למתכונת הכתיבה ראו גיליונות קודמים של כתב העת). האחריות על עריכת התקציר באנגלית חלה על הכותבים. התקציר יהיה נאמן לגרסה האחרונה של המאמר שהתקבלה לפרסום.

משלוח למערכת כתב העת

כל מאמר, סקירה, דו"ח מחקר או חומר אחר יש לשלוח לעורך כתב העת, פרופ' הלל נוסק:
hnossek@gmail.com

תוכן העניינים

דבר העורך

הלל נוסק

דברים לזכרו של דן כספי ז"ל

עמית שכטר

דיון:

גבולות הדיסציפלינה ותכני קורסי "מבוא לתקשורת"

מאמרים מקוריים

רונית טל בלום, יריב צפתי וגבי וימן

מעצים או מחליש? הקשר בין חשיפה למסגור התקשורתי לבין

הון פסיכולוגי ורווחה נפשית

איילת כהן

"יצוג עצמי של אנשים עם מוגבלויות: מגבול הקהל, אתגור

הנורמות האסתטיות והדהוד אירוני

חננאל רוזנברג

'החייל אינו זמין כעת': טירונות צבאית, מוסדות טוטליים

והטלפון הסלולרי

דוד לוין

על אלף מילים ששיבשו תמונות – שגגות ודיאלוג בעקבות

פרסום מידע ממצלמות מעקב

בשדה מחקר התקשורת (דוחות מחקר)

האמה אבו-קשק

חיים פרנקל

יואב קניאס

סקירות ספרים

2617-5290